Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

MARK OG MONTRE

MUSEERNE I RIBE AMT 1996

MARK OG MONTRE

ÅRBOG FOR KUNST- OG KULTURHISTORIE
Udgivet af Ribe Amts Museumsråd 1996

Redaktion: Jakob Kieffer-Olsen,
Teresa Nielsen og Mariann Ploug

Layoutidé: Mia Okkels, IDD
Produktion: PE Offset & Reklame A/S, Varde

Eftertryk: Kun med forfatterens tilladelse

32. årgang

ISSN 0105-0826

Illustration på forsiden:
Tøns Breer Nielsen (født 1931) »Bevægeligt maleri« 1970. Tilhører kunstneren.
Foto: Inge Merete Kjeldgaard, Esbjerg Kunstmuseum.

Illustration på bagsiden:
Standur af Mette Magrete Tvistman i original, ubemalet egetræskasse i barokstil. Privateje.
Foto: Palle Hestbech.

Karensminde

- en museumsgård bliver til

Af Ole Schou Vesterbæk

I 1988 beskrev Jørgen Selmer og Anette Tonn-Petersen her i Mark & Montre et projekt, der skulle gøre Karensminde, Grindsted Vorbasse Museums sognefogedgård i Morsbøl, til et levende og seværdigt besøgssted. Hovedidéen bag projektet var, at Karensminde skulle drives som et landbrug fra 1920'erne - 1930'erne.

I september 1988 blev der stiftet en venneforening, hvis formål var at få gården restaureret og at medvirke til dens drift. Hovedparten af aktiviteterne skulle udføres af frivillig, ulønnet arbejdskraft. Samtidig var det planen, at etableringen af gården skulle strække sig over en længere årrække og i denne periode være en oplevelse både for de deltagende og for publikum. Sådan var tankerne og ideerne i 1988, men hvordan er det gået siden?

Lad os gå direkte til det væsentlige: Karensminde er i dag ikke længere den »spøgelsesgård«, den var i 1988; gården fungerer som et aktivt 1930'er landbrug og som en levende museumsgård.

Fig. 1. Karensminde er et af de få steder, hvor man i dag kan finde det såkaldte »baconsvin«, som i 1960'erne totalt dominerede overalt i Danmark. Foto: Ole Schou Vesterbæk.

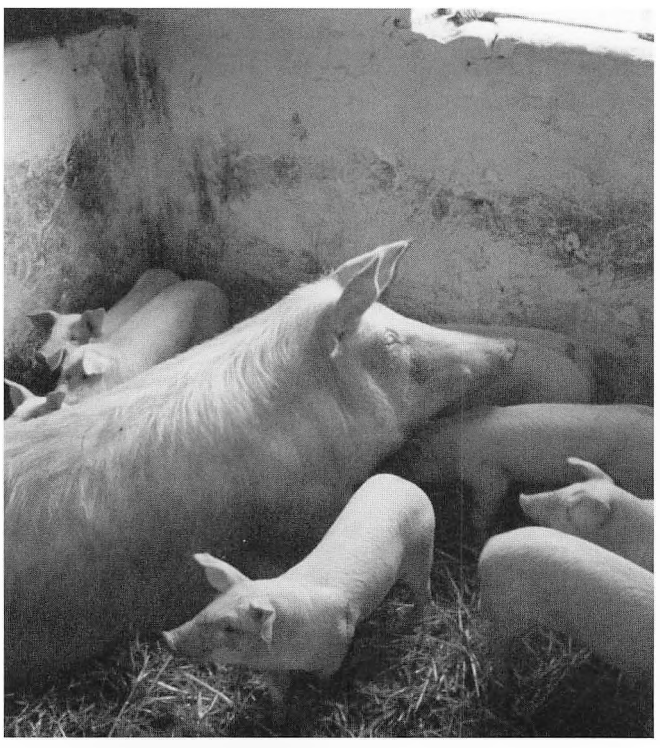

Der er kommet dyr i stalden, høns i hønsehuset, ænder i andegården, og fårene løber rundt i fårefolden - alle steder er det gamle danske husdyrracer. På markerne, der fortrinsvis dyrkes ved hestekraft med gårdens jyske heste, står tidstypiske afgrøder.

Desuden er gården blevet åbnet for publikum i sommersæsonen, og der afholdes årligt tilbagevendende såvel som skiftende arrangementer. Med til publikumsfaciliteterne hører en nyindrettet kaffestue, hvor de besøgende kan hvile ud og styrke sig efter turen rundt på gården. Set på denne baggrund må det i 1988 udtrykte ønske om at få Karensminde på benene som et levende landbrug og besøgssted, siges at være gået i opfyldelse. Det har været en proces med lange ophold og forhindringer, som dog samtidig har betydet, at ideerne bag gårdens drift er blevet videreudviklet og konkretiseret.

En af de formulerede målsætninger med driften af Karensminde er i dag, at genskabe og drive gården inden for den hårfine balance mellem mængden af eng, antallet af husdyr og agrenes størrelse. En balance, som tidligere var altafgørende for gårdens drift, der bestod i, at engene gav foder til dyrene, som igen gav gødning til markerne. Af denne målsætning følger, at vi må være parate til at tage de konsekvenser, balanceakten medfører, ligesom tidligere tiders Karensmindebønder måtte. F.eks. kan dårligt høslæt ét år betyde, at vi må nedbringe antallet af husdyr, hvilket vil give et fald i gødningsmængden, som igen gør det nødvendigt at reducere agerarealet eller regne med et mindre udbytte.

Det overordnede mål med Karensminde er at formidle gården, dens dyr og drift som et samlet hele - som et levende 1930'er landbrug. Derudover vil vi gerne sætte fokus på sammenhængen mellem menneske og landskab. Vi vil vise, hvor godt mennesket har forstået at udnytte naturen omkring sig, hvor meget naturen og landskabet har dikteret menneskets livsform, og hvor meget mennesket igen har præget landskabet.

I arbejdet med Karensminde er det af uvurderlig betydning, at museets viden om livsvilkårene på

egnen omkring Grindsted i de sidste godt 200 år bliver væsentligt forøget i disse år. Dette skyldes, at museet for tiden har et større forskningsprojekt om Grindsted-Billundegnens historie kørende. I projektets første del påviser historikeren Peter Henningsen, at en gård som Karensminde har været en alt andet end fattig gård beboet af forarmede hedebønder. Karensminde har tilhørt den priviligerede del af gårdene, som havde rigeligt med eng og vand. Derfor var de solide, velfungerende landbrug med et godt afkast. Dette og endnu mere dybtgående studier af f.eks. skifteprotokoller gør, at vi har fået en stor og konkret viden om de spændende enggårde, og det vil selvfølgelig få indflydelse på, hvordan vi vælger at formidle Karensminde fremover.

Fig. 2. Den genopførte smedje fra Kærbæk - kan nu ses på Karensminde. Foto: Ole Schou Vesterbæk.

I indledningen nævntes kort nogle af de tiltag, der adskiller 1988-Karensminde fra Karensminde anno 1996. I den forbindelse skal også nævnes rekonstruktionen af den gamle smedje fra Kærbæk sydvest for Grindsted. Smedjen, der opførtes ved Karensminde i 1990, er udstyret med den samling af originale redskaber, som museet har modtaget fra Kærbæk, og den levendegøres i forbindelse med en række af de arrangementer, der afholdes på gården.

Karensmindes jordtilliggende er også blevet forøget. Nærmere bestemt fordoblet ved køb af et tilstødende areal på 25 tdl., hvoraf ca. 10 tdl. er plantage. Denne forøgelse betyder, at gårdens agerareal får en mere realistisk størrelse i forhold til den drift, vi gerne vil vise. Samtidig gør det erhvervede plantageareal det muligt også at inddrage en række af de aktiviteter, der knytter sig til plantagedriften, i formidlingen af gården.

I 1994 førte ønsket om et fungerende landbrug på Karensminde til ansættelsen af en forvalter, der bor på Karensminde og forestår den daglige drift samt vedligeholdelsen. En opgave, der hidtil havde været varetaget af frivillige fra Karensmindes Venner.

Samme år åbnedes Karensminde som besøgssted med fast åbningstid i sommersæsonen og med mulighed for at give grupper adgang til stedet i den øvrige del af året. Endelig åbnede vi kaffestuen, hvor medlemmer af venneforeningen står for udskænkning af kaffe og servering af hjemmebag. Karensmindes Venner står også for de tre store årligt tilbagevendende arrangementer: Det historiske Dyrskue, som har vist sig at være en stor succes med 2-3.000 besøgende i løbet af den weekend,

Fig. 3. Den restaurerede storstue på Karensminde. Gulvene mangler endnu den sidste finish. Foto: Ole Schou Vesterbæk.

dyrskuet varer; det store, hyggelige julemarked og forårets ringriderstævne. Museet står for den årlige slagtedag, hvis mission er at vise, hvor kødet kommer fra, og hvordan en hjemmeslagtning foregår på landet.

Som det fremgår, har venneforeningen ikke udviklet sig helt som skitseret i visionerne fra 1988. Den består ikke af mange små arbejdsgrupper, men af én stor, der styrer de store arrangementer. Disse indtjener et ikke ubetydligt beløb, der er altafgørende for den fortsatte udvikling af gården. Endelig går medlemmer af venneforeningen sammen med museets forvalter aktivt ind i planlægningen af agerbruget.

Hvad sker der så på Karensminde netop nu, og hvad er fremtidsvisionerne omkring gården? I skrivende stund, forsommeren 1996, er istandsættelsen og restaureringen af stuehusets østende ved at blive færdiggjort. Istandsættelsen omfatter bl.a. lægning af nye gulve, der som noget ganske nyt og som lidt af et forsøg forsynes med gulvvarme. En løsning, der gør, at rummene kan opvarmes uden at skulle være forsynet med radiatorer. Konserveringscenteret i Ølgod har gennemført den bygningsarkæologiske undersøgelse, der danner grundlag for restaureringen. Undersøgelser af malingslag og tapeter har muliggjort, at rummene i dag kan fremstå i mellemkrigsstil, både hvad farver og tapetmønstre angår. Egentlig var det museets plan at vente med istandsættelsen, til den kunne gennemføres i én omgang, men starttidspunktet er blevet fremskudt på grund af et massivt ønske fra Karensmindes publikum om at få adgang til stuehuset.

Som et formidlingsforsøg præsenterer museet også i år sin nye vandretur på arealerne omkring museumsgården. I stil med Skov- og Naturstyrelsens vandreture i statsskovene er der på udvalgte steder langs ruten placeret informationsstandere, der fortæller om bl.a. engvanding og plantagedrift, så publikum kan få informationerne, hvor der er brug for dem.

I den umiddelbare fremtid skal der i stuehuset opbygges en mindre plancheudstilling om gården og dens historie samt om livet på Karensminde gennem tiden. Hertil kommer ønsket om at gøre dagligdagen på Karensminde til en attraktion ved hjælp af en velvillig lokalpresse.

Fremtiden for Karensminde byder på et stort og dyrt stykke arbejde. Der er behov for en fortsat istandsættelse og restaurering af både stuehus og tilbygninger - især laden er i meget dårlig forfatning. Den tidligere tanke om at lade Karensminde fremstå som det tidsmæssige konglomerat, den var blevet, er idag forkastet. I stedet er det planen så vidt muligt at føre Karensminde tilbage til det udseende, gården havde i 1930'erne.

En museumsgård som Karensminde rummer næsten uanede muligheder og kræver samtidig næsten uanede ressourcer både arbejdsmæssigt og økonomisk. Det første agter vi at dyrke, det sidste håber vi at kunne skaffe; for alle de reaktioner, vi møder, bekræfter, at konceptet omkring Karensminde er rigtigt.

Ole Schou Vesterbæk, museumsinspektør, Grindsted Vorbasse Museum.

Fig. 4. Karensminde ligger indenfor cykelafstand fra Grindsted, så gården besøges af relativt mange skoleklasser. Foto: Ole Schou Vesterbæk.

Workshop for tryk og papir

- Bogtrykmuseet i Esbjerg

Af METTE SLYNGBORG

På Bogtrykmuseet i Esbjerg har vi indrettet en workshop, hvor man som besøgende kan fremstille håndgjort papir og tryk. Ribe Amts kultur- og forsøgspulje har støttet projektet med kr. 63.000 til PR, indkøb af udstyr og redskaber samt papir, trykfarve og andre materialer.

Den nyindrettede workshop er blevet realiseret i håbet om at skabe større interesse for det typografiske håndværk og dets historiske rødder. Ideen om et historisk værksted er ikke ny, men på Bogtrykmuseet er det noget nyt, at folk selv får lov at eksperimentere med fremstilling og produktion. Workshoppen er en del af det, museet tilbyder: Permanent samling af trykkerimaskiner, maskinsætteri og inventar fra bogtrykkerier gennem de sidste 150 år samt vekslende udstillinger. I sommerperioden arrangeres der arbejdende værksted, hvor typografer demonstrerer håndsætning, maskinsætning og trykning på cylinderpresser og digler.

Samlingen ejes af Esbjerg Typografiske Laug, mens museet bliver drevet af Esbjerg Museum.

Som optakt til realiseringen af workshoppen afprøvede vi konceptet i december 1995 ved at tilbyde folk trykning af personlige julekort på forskellige håndpresser. Over 100 mennesker kom og producerede kort. I vinterferien 1996 gentog vi arrangementet nu blot for børn og unge, som trykkede plakater. På baggrund af erfaringerne indrettede vi workshoppen permanent med åbning den 8. maj 1996.

Ideen med workshoppen er, at publikum får mulighed for at afprøve de arbejdsprocesser, som er forudsætningen for bogtryk og papirfremstilling. Formidlingen af museets samling kan udover rundvisning og arbejdende værksted med typografer nu også ske ved selvafprøvning. Vil man producere et færdigt tryk, starter arbejdsprocessen med at tegne et layout ud fra et manuskript. Typografien tænkes ind i layoutet, således at skriftsnit og størrelse udvælges efter det færdige tryks formål. Dernæst sættes en sats med bly- eller trætyper og klicheer eller linoleumssnit. Formen, som det samlede trykmateri-

Fig. 1. Satsen rettes til i korrekturpressen, og der laves et prøvetryk. Foto: Esbjerg Museum.

Fig. 2. Papirmassen omrøres i bøtten. Foto: Esbjerg Museum.

ale kaldes, sluttes med låse, og de løse typer bankes ned (kloppes). Herefter tages et papiraftryk, der tilrettes, dvs. trykket forøges eller reduceres, så trykbilledet bliver ensartet. Trykningen i workshoppen foregår på korrekturpresser. Princippet bag bogtryk er højtryk, det vil sige, at det ophøjede satsmateriale med påført farve presses ind i papirets fibre i modsætning til plantryk og dybtryk, der bygger på andre principper.

Fremstillingen af håndgjort papir foregår som i middelalderen. Man øser papirmassen fra et trækar, bøtten, til aflægning, gauskning, af det våde ark. Til tørring af papiret bruges dog moderne teknik med vandstøvsuger, da folk gerne vil have deres håndgjorte papir med hjem samme dag. Før i tiden blev papiret hængt til tørre enten i solen eller i særlige tørrerum.

Det håndgjorte papir kan fremstilles i flere størrelser og med forskellige effekter alt efter den besøgendes lyst og behov.

Til at etablere papirværkstedet har vi fået gode råd om indkøb af materialer og stor hjælp fra papirmageren Henry Ravenborg fra Grafisk Museum i Odense.

Workshoppen henvender sig til museumsgæster over 10 år og er åben hver onsdag, hvor den er bemandet med 3 personer, der kan assistere ved layout, sats, trykning og papirfremstilling. Skoleklasser, institutioner og andre grupper kan bruge workshoppen hver dag evt. i forbindelse med en rundvisning på museet. De andre dage er det også muligt at bruge workshoppens papirværksted, hvis man kan klare sig med en kort introduktion.

»Ord på Tryk« er et undervisningsmateriale, som alle skoler i Esbjerg Kommune tidligere har fået til forberedelse af et besøg på Bogtrykmuseet.

Efter en rundvisning på museet kan denne indføring i bogtrykkunsten nu suppleres med værkstedsarbejde i workshoppen, hvor klassen deles op i mindre grupper, der arbejder på skift med de forskellige arbejdsprocesser.

Mulighederne for at eksperimentere i workshoppen er mangfoldige. Folk kan producere tryk i forskellige størrelser og farver samt på forskellige papirkvaliteter, eller skabe smukke tryk på det håndgjorte papir. Valget af skrifttype, punktstørrelse og illustrationer til det færdige layout giver mulighed for at skabe mange typer tryksager lige fra personlige kort til skilte eller plakater.

Der kan også eksperimenteres med papiret ved brug af effekter eller indfarvning af papirmassen. Man kan producere papir udfra den vestlige tradition ved brug af bomuldsklude eller udfra den østlige tradition ved brug af abaca, fibre fra bananpalmen. Effekter i papiret kan være vandmærker, tørrede planterester eller confettipræg ved hjælp af farvet kardus. Det færdige papir af bomuldsmasse er meget velegnet som akvarelpapir.

Som introduktion til workshoppen får deltagerne et minikursus i processerne. Vil de producere et tryk, bliver de sat til at »tegne« deres idé til f.eks. en plakat, så de på forhånd kan tage stilling til indhold, udtryk og komposition. Generelt bliver deltagerne overraskede over, hvor tidskrævende det er at fremstille et tryk.

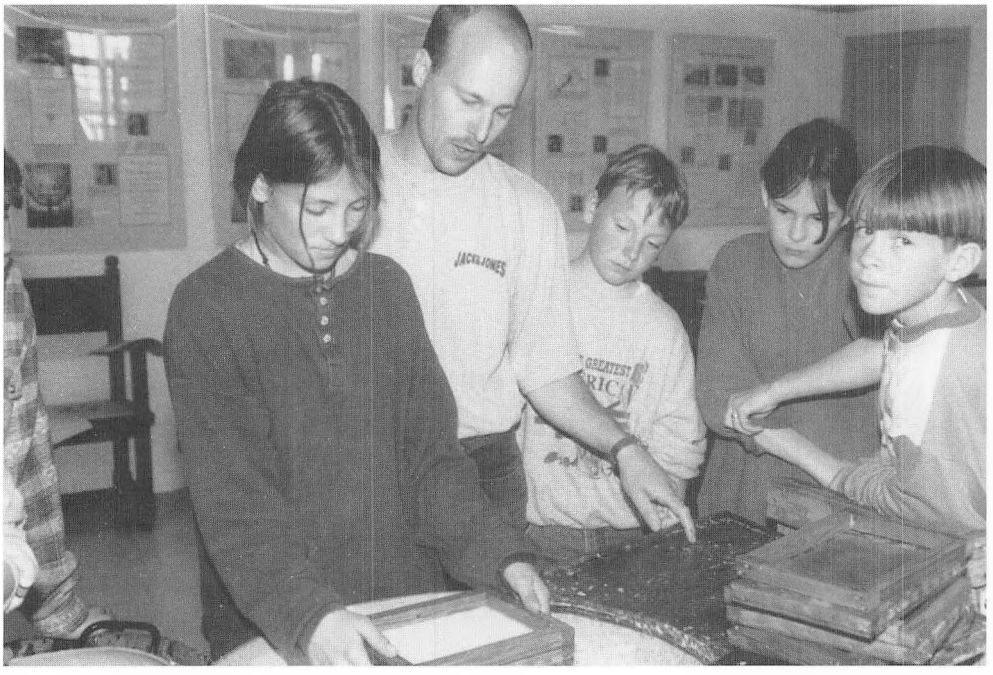

Fig. 3. Papirmassen øses fra bøtten til gauskning af det våde ark. Foto: Esbjerg Museum.

Det er op til folk at komme med en idé til et tryk; men der er grænser for, hvad det er tilladt at trykke. For at undgå konkurrenceforvridning i forhold til branchen, kan man kun trykke et vist antal eksemplarer - og det, der trykkes, skal være til privat brug.

I forbindelse med workshoppen bliver der arrangeret kurser i papirfremstilling, typografi, layout, kalligrafi, marmorering og bogbinding. Papirkunstneren Anne Vilsbøll holdt kursus i østlige og vestlige papirfremstillingsteknikker på Bogtrykmuseet i maj, og det er tanken, at workshoppen fremover skal danne ramme for tilsvarende kurser både indenfor papirfremstilling og indenfor de typografiske håndværk.

Workshoppen er et supplement til besøget på museet og kan derved udvide forståelsen for fagets principper.

Workshoppen åbnede i maj 1996, og vi venter spændt på at videreudvikle konceptet efter de erfaringer, vi får undervejs.

Forhåndsinteressen fra potentielle deltagere var stor. Den første måned forløb godt, og alle pladser var besat. Flere skoleklasser har brugt muligheden for at kombinere en rundvisning på museet med værkstedsarbejde i workshoppen. Typografer fra Esbjerg Typografiske Laug har tilbudt sig som frivillige hjælpere, når der er brug for det.

Workshoppen er et pilotprojekt, der foreløbig skal køre i 2 år frem til 1998. Det første år er blevet financieret af Ribe Amt, Esbjerg Kommune og Esbjerg Museum. Det følgende år vil vi prøve at skaffe penge til ansættelse af en grafiker eller typograf 2 dage om ugen. Bliver workshoppen fortsat et aktiv for Bogtrykmuseet, vil vi søge at gøre projektet permanent.

Mette Slyngborg, museumsinspektør, Esbjerg Museum.

Er skønvirke jugend eller art nouveau?

Af Mariann Ploug

Jugendhuset på Lundvej i Varde blev fredet i sensommeren 1995, og en stor, gennemgribende restaurering er i gang. Villaen var oprindeligt opført i 1887 som to huse for jernbanefunktionærer. Sagfører J.N.C.I. Oldager købte dem begge i 1893 og sammenlagde dem til privatbolig. I 1901 blev Esbjerg-arkitekten C.H. Clausen tilkaldt for at gøre bygningen til én villa. Sagføreren havde rejst i Italien, og han skulle dér være blevet inspireret til at lade villaen udsmykke i tidens stil. Med sine mange tidstypiske detaljer og sammensatte dekorationselementer er Jugendhuset et godt eksempel på gennemslagskraften i de internationale arkitekturstrømninger.

Der findes tilsyneladende ikke noget egentligt forbillede for villaen, men detaljer som bindingsværket og de buede vindskeder leder tanken hen på den danske arkitekt Anton Rosen, som var stærkt internationalt orienteret. Indgangspartiet med den slangeprydede kvist har derimod stor lighed med det kendte Grosses Glückert Haus fra 1901 bygget af arkitekten J.M. Olbrich i Darmstadt, hvor der i en kunstnerkoloni blev opført meget avancerede huse med baggrund i Wiener-skolen.

Tidens tand, skiftende ejere og et større antal beboere har slidt på Jugendhuset. Omkring 1970, da fredning af huset var på tale første gang, var blomsterudsmykningen langs tag, dør og vinduer næsten væk. Siden er blomsterne helt forsvundet, bl.a. i forbindelse med reparation af bindingsværkfelterne. Omkring 1990 var en gennemgribende renovering efterhånden nødvendig, hvis huset fortsat skulle bruges til beboelse. Som privat ejer ville det være oplagt at sløjfe nogle af de dekorative detaljer for at holde omkostningerne til istandsættelsen nede, og resultatet kunne hurtigt blive, at Varde mistede sit karakteristiske Jugendhus.

For at hindre dette arbejdede Museet for Varde By og Omegn på at rejse en interesse for huset blandt folk på egnen. I sommeren 1994 blev foreningen »Jugendhusets Venner« stiftet, og en givtig folkeindsamling gjorde det muligt for foreningen at erhverve huset. Tanken var at sætte villaen i stand, så den kom til at fremstå som i den første ejers tid. Derefter skulle huset overdrages til museet med henblik på indretning af en specialsamling om jugendstil og tiden omkring 1900.

Dermed har museets medarbejdere fået et nyt forskningsområde, der har vist sig at være både spændende og meget omfattende, selv om vi hovedsagelig vil arbejde med den kunstindustrielle del.

Fig. 1. Jugendhuset, Lundvej 39, Varde. Otto Frellos akvarel viser villaen, som den kommer til at fremstå efter restaureringen.

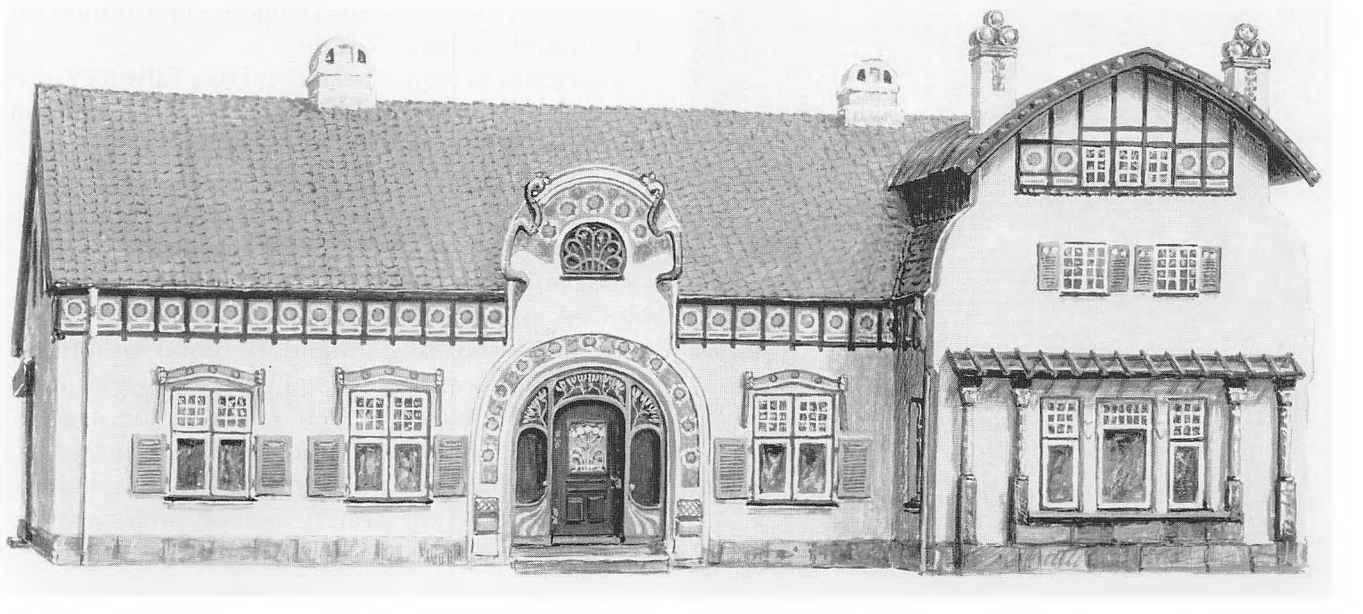

Indledningsvis har det været nødvendigt at få bragt orden i de spredte indtryk, der har bundfældet sig fra årtierne omkring 1900, så grundlaget for de kommende opgaver bliver mere stabilt.

Det begyndte i England, hvor industrialiseringen var godt igang allerede i slutningen af 1700-tallet, halvtreds til hundrede år før de fleste andre lande i Europa. Midt i 1800-tallet kom her et ideologisk og kunstnerisk opgør dels med arbejdsdelingen mellem kunstnere og håndværkere dels med de uskønne industriprodukter af dårlig kvalitet. (Fabriksarbejdernes forhold kunne også optage sindene, men det er en anden historie.) I deres øjne var den sene middelalder en ideel periode, fordi håndværker og kunstner dengang ofte var én og samme person. Netop denne tilstand ønskede de at opnå igen. Håndværkeren skulle ikke arbejde som en maskine og forsøge at fremstille fuldstændigt ensartede varer. Man måtte kunne se hans eller kunstnerens aftryk i det færdige produkt, udført efter de faglige traditioner.

William Morris må betragtes som bevægelsens hovedskikkelse. Han boede i et hus, som han selv havde skabt sammen med en ligesindet kollega, hvor udsmykning og møblement var afstemt, så det kunne udgøre en harmonisk ramme om hans aktive liv som intellektuel, kunstner og håndværker.

Da middelalderen var det store forbillede, kan det ikke undre, at inspirationen blev søgt i den tids formsprog. Bygningerne med kviste, tårne og asymmetriske fremspring skulle ligne de gotiske borge, der ofte var opført over flere hundrede år. (Den foregående periodes foretrukne byggestil var klassicismen med kompakte, symmetriske og nærmest udekorerede bygninger.) Interiørerne fik malede vægflader, gerne med velkendte billedfortællinger, eller tapeter med fladedækkende motiver, som regel hentet fra planteverdenen, og møblerne blev konstrueret efter enkle principper, der kendtes fra middelalderen. Det samme gjaldt kvindedragterne, slanke løsthængende kjoler, der adskilte sig markant fra den stærke korsettering, som moden i øvrigt foreskrev.

Naturlige farver, der lagde afstand til industriens grelle kulører, kom i højsædet sammen med gamle teknikker og materialer. Interessen for det oprindelige og grundlæggende resulterede også i, at man opsøgte landlige værksteder og satte deres bedste modeller i produktion.

Kredsen omkring Morris voksede og blev organiseret 1877 i The Arts and Crafts Society, der samlede sig i gilder af kunstnere, håndværkere og arkitekter over hele England, ligesom håndværkerne havde gjort det i middelalderen. Det var, som bevægelsens navn siger, kunst og håndværk, man lagde vægt på, samtidig med at man tog afstand fra de maskinfremstillede produkter. Som tiden gik, gjaldt det sidste dog ikke alle. Gennem en møbelhandlersammenslutning nåede såvel møbler som næsten alle former for brugsting under betegnelsen kunsthåndværk ud til middelklassen. Der var tale om maskinproduktion til lave priser, for man havde efterhånden erkendt, at formen var vigtigere end finishen for de mindrebemidlede kunder.

I England betegnes perioden i dag LIBERTY efter stormagasinet, der i disse år voksede frem i London, eller simpelthen MODERN STYLE.

Fig. 2. Bogillustration udført af William Morris og Burne-Jones. Samarbejde og nedbrydning af de faglige grænser var væsentlige elementer for Arts and Crafts-bevægelsen.[1]

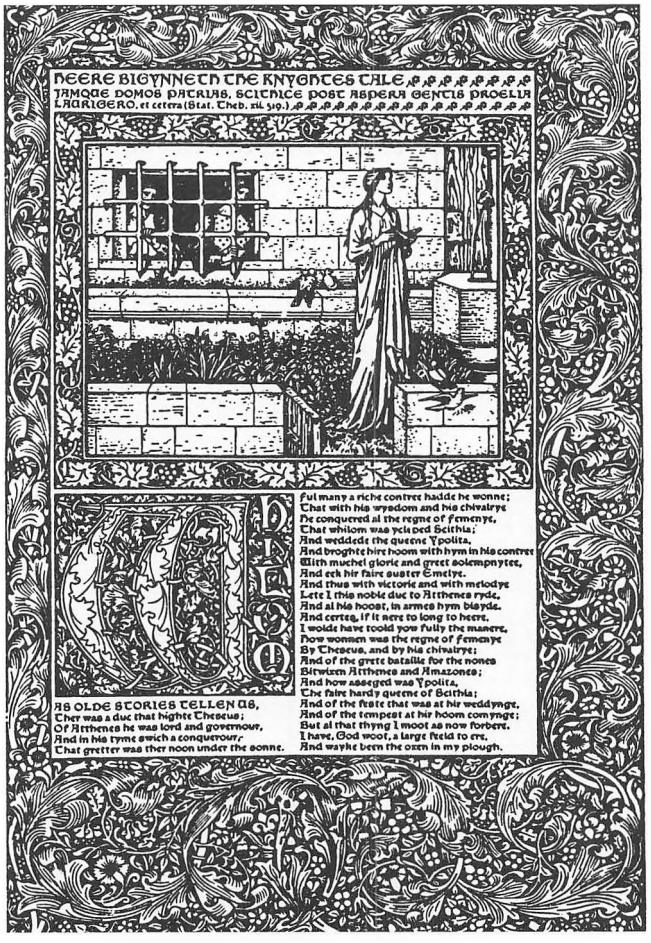

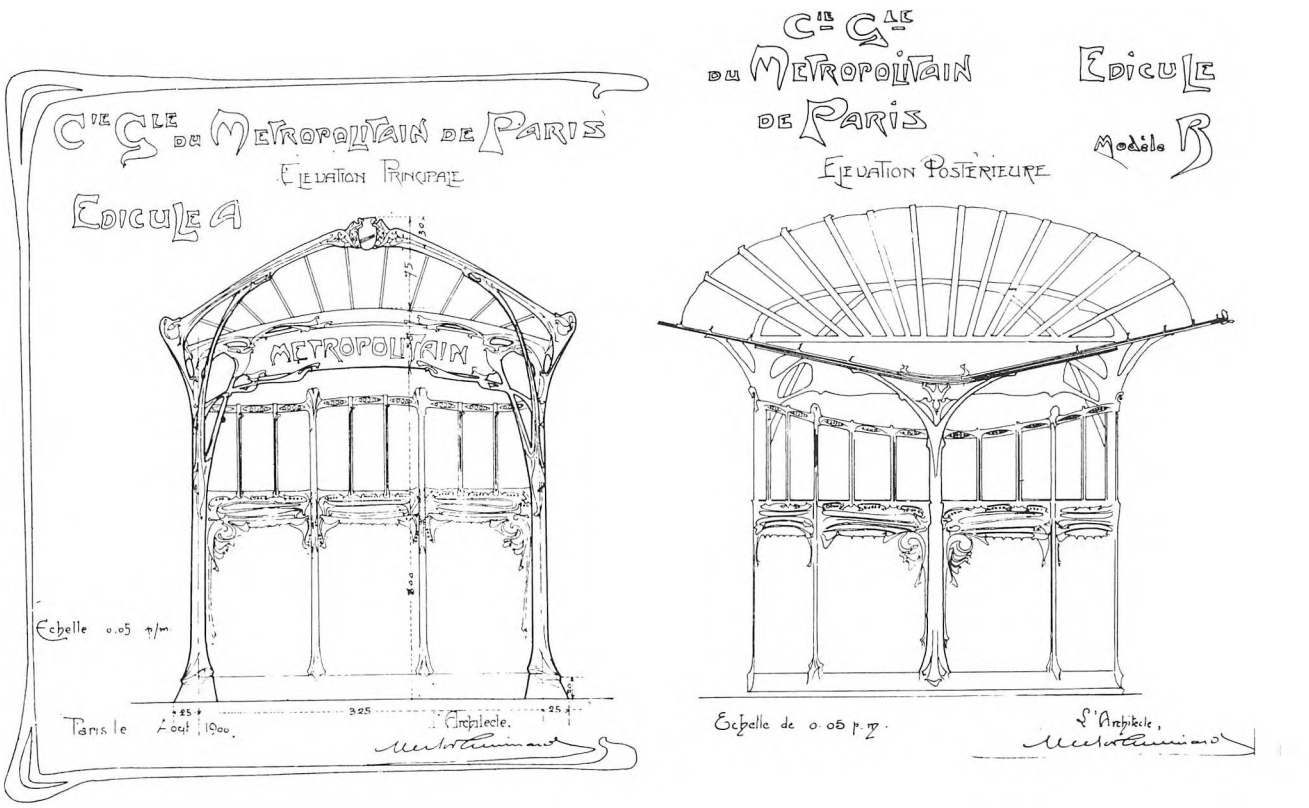

Fig. 3. Metro-stationerne i Paris tegnet af Hector Guimard repræsenterer både tidens stil og nye konstruktionstanker.

måede at dekorere alt med motiver fra den billedverden, som var fremkommet ved genåbningen af pyramiderne.

Det blev dog genåbningen i 1854 af Japan, der havde været totalt lukket siden 1500-tallet, og dermed det nyerhvervede kendskab til japansk kunst og håndværk, som kom til at spille hovedrollen i årtierne omkring 1900. At japanerne anså deres gode håndværkere for at være kunstnere, faldt tilmed fint i tråd med Arts and Crafts-ideerne. Japonismen blomstrede, og snart var hele Europa oversvømmet af japanske produkter eller varer, der var inspireret af disse.

Paris blev hovedsædet for den nye fransk/belgiske stil, der blev kaldt ART NOUVEAU (ny kunst/ny stil). Navnet stammede fra en forretning for moderne kunsthåndværk »L'Art Nouveau«, indrettet med bistand fra belgieren Henry van de Velde, der skulle blive en af periodens mest betydningsfulde skikkelser.

Selv om art nouveau-stilen tog afstand fra den engelske modern style, havde motiver fra planteverdenen stadig en central placering. Hvor de organiske motiver tidligere havde været brugt udelukkende til dekoration af fladerne, fik de nu også indvirkning på formen. En slyngende blomsterranke kunne vride benene på en stol og fortsætte op i ryggen med en asymmetrisk drejning, så udsmykningen også fik indflydelse på selve konstruktionen af stolen. De vegetabilske former blev ofte forenet med kvindeskikkelsen, og på den måde skabtes en idealfigur, der i dag står som indbegrebet af art nouveau. Den langstrakte, svajende og slanke kvindefigur i gevandter, der smyger sig om kroppen, blev anset for at være anvendelig til stort set alt fra lampefødder til håndtag på spejle eller øloplukkere. Den samme kvindetype kunne genfindes som kunstnernes foretrukne model, måske mest markant inden for plakatgenren. Denne nåede netop i disse år en form, der blev udgangspunktet for den moderne, kunstnerisk udformede plakat, som bestod af farvede flader med konturer og figurer i bevægelse.

Indenfor bygningskunsten brugte man at dekorere med kviste, balkoner og andre fremspring i forunderlige faconer uendeligt langt fra den tidligere tradition, der dyrkede ligevægt og stabilitet med symmetrien som det grundlæggende princip. Et godt eksempel er Hector Guimard, der blev formgiver og arkitekt på Metro-stationerne i Paris. Opført i 1890'erne af præfabrikerede dele i jern og glas, repræsenterede de ikke blot tidens moderne, svungne former, men også de sidste nye konstruktionstanker.

Art nouveau-stilen kulminerede på Verdensudstillingen 1900 i Paris. Mange førende kunstnere viste her de mest fantastiske værker. Blandt dem var Émile Gallé, der med stor succes udstillede ornamenterede glasvarer i kunstfærdige former fra værkstedet

i Nancy. Her var han den førende personlighed blandt en gruppe af toneangivende, franske kunsthåndværkere, som arbejdede på at få de florale dekorationer til at gå op i en højere enhed med formgivningen. Skønt uddannet inden for et enkelt fag, beskæftigede de fleste sig med designopgaver også inden for andre områder, og resultaterne blev regelmæssigt udstillet i Paris.

Fasens florale former var den samme fra land til land, og perioden blev gennemlevet i Tyskland såvel som i England op mod 1900 med behørig hensyntagen til den nationale tradition. Den tyske stil var mere i familie med modern style og de fladedækkende motiver end med art nouveau, hvor form og konstruktion som regel var underlagt dekorationen. Skønt tyske kunstnere og designere hentede nye impulser i Paris, var forbindelsen til England mere direkte og frugtbar. Den tyske JUGENDSTIL fik sit navn efter tidsskriftet Jugend - også her var det »ungdom«, der brugtes som betegnelse på den nye stil.

Karakteristisk var de mange fællesskaber og forbund. I München etableredes den første kunstnersammenslutning, Sezession (udvandring) i 1892 og samme sted dannedes i 1896 Vereinigten Werkstätten für Kunst im Handwerk, De forenende Værksteder for Kunst i Håndværket, der senere fik en afdeling i Berlin. Richard Riemerschmid, den vigtigste kunstpersonlighed i München på den tid, fandtes selvfølgeligt mellem stifterne. Han fik guldmedalje for Zimmer eines Kunstfreundes, Kunstvennens Værelse, på Verdensudstillingen 1900 og regnes for den, der bragte folkekunsten ind i jugendstilen til både møbler og keramik, ligesom Morris og kredsen om ham allerede tidligere havde gjort i England. Med værkstedssammenslutningen gjorde kunstnerne München til centrum for den nye bevægelse i Tyskland. Den fungerede efter Arts and Crafts principper med fabrikation og salg under samme tag. Målet var perfekte, totale indretninger med kunsthåndværk af høj kvalitet i velkendte kunstneres design.

Fig. 4. Bogbind tegnet af Henry van de Velde, der omsatte den florale stil til svungne former og linier.[2]

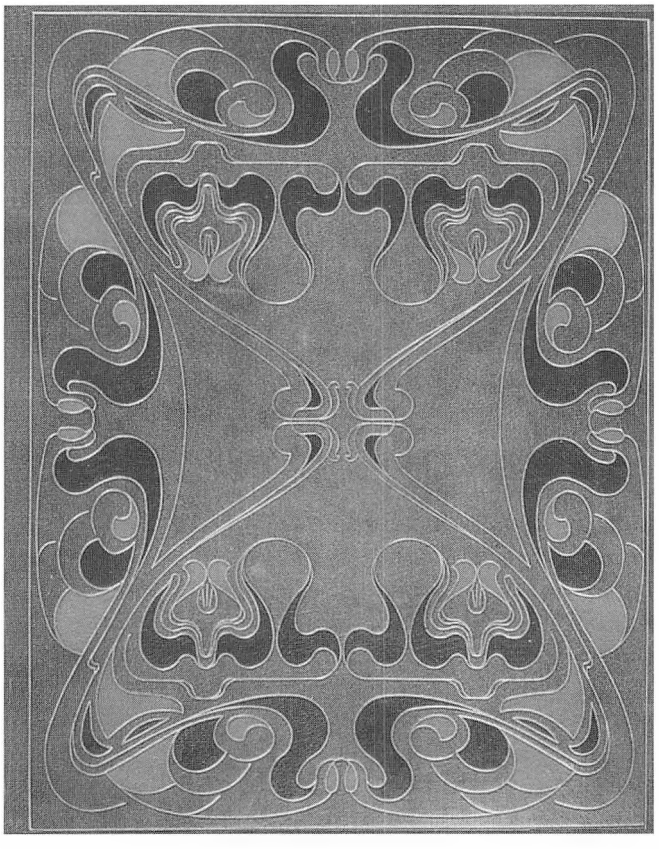

Efter München kom der andre tyske centre for jugendstil. De vigtigste var Berliner Sezession grundlagt 1898 og kunstnersammenslutningen i Darmstadt fra 1899 samt i Weimar 1901. Kunstnere herfra var medstiftere af Deutschen Werkbundes i 1907. Et forbund af tyske teoretikere, kunstnere, arkitekter og virksomheder, der ville fremme kunstindustrien og højne standarden af dagligdags industrivarer. De afviste ikke den industrielle massefabrikation, men arbejdede for, at massefremstillede brugsting fik kvalitet og tidssvarende design.

Henry van de Velde kom til Weimar i 1901 som kunstnerisk rådgiver, og her byggede han både museum og den kunstindustrielle læreanstalt, som han var leder af fra 1906 indtil 1914, da han måtte forlade Tyskland på grund af 1. verdenskrig. Hans sidste embedshandling var at gøre Walter Gropius (stifteren af Bauhaus på samme sted) til sin efterfølger. Van de Veldes tanker kom til at danne det teoretiske grundlag for jugendstilen såvel i Tyskland som i Mellemeuropa. Han gjorde de slyngende planter og svungne kvindekroppe til ornamenter, der efter hans mening ejede udtryksmidler i sig selv med en dynamisk verden af former og linier, som fyldte fladen eller rummet.

Efter Verdensudstillingen 1900 blev Wien det førende center for tidens fælleseuropæiske stil, hvor den geometriske orden efterhånden kom til at herske, mens den florale frodighed trådte i baggrunden. Det er vanskeligt at skelne mellem det tyske og østrigske stiludtryk både før og efter 1900, bl.a. fordi der var stor kontakt og personsammenfald i grupperingerne med tilknytning til de to lande. Kunstnerne i både Wien og Darmstadt benyttede i vid udstrækning geometriske ornamenter, men skal man skelne, hører de kantede former nok mest hjemme i Østrig, mens de mere bløde og svungne som van de Veldes snarere må anses for at være tyske.

I Østrig kom stilen til at hedde SEZESSION, som betyder udvandring, efter Wiener Sezession, en kunstnersammenslutning dannet i 1897. Ligesom

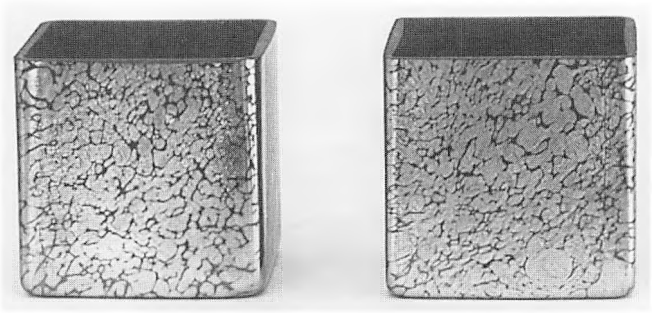

Fig. 5. To vaser af blåt glas med lustradekoration i Koloman Mosers geometriske design.[3]

de unge kunstnere havde gjort op med historicismen, lagde de afstand til de etablerede kunstuddannelser. De udvandrede fra akademierne og indrettede sig i »frie« udstillingsbygninger. (En sådan findes stadig i Danmark, Den Frie i København.) Blandt stifterne var folk som Josef Hoffmann og Kolo(man) Moser, der fik stor indflydelse på udviklingen indenfor kunsthåndværk både som undervisere og designere. Senere, i 1903 grundlagde de sammen med Fritz Wärndorfer, som var bankier, Wiener Werkstätte (-Produktiv-Gemeinschaft von Kunsthandwerkern in Wien) med underafdelinger i Tyskland, Schweiz og Amerika. Også de ville udføre og sælge det bedste indenfor moderne design og kunsthåndværk. Der blev lagt stor vægt på komplette indretnings- og udsmykningsopgaver ofte udført efter tegninger af grundlæggerne. Formsproget var stramt og disciplineret. Det virkede spartansk med få ornamenter og kun svage bøjninger i f.eks. stolenes arme og ben. Omkring 1905 arbejdede 100 kunstnere med dekorationsopgaver for sammenslutningen, der var førende inden for kunsthåndværk, fra stiftelsen til ideen måtte opgives i 1932 af finansielle grunde. Ikke blot i Wien eller Østrig, men i det meste af Europa, kan man finde deres spor.

Hermed er de internationale strømninger sat nogenlunde på plads, og det er tid at sætte fokus på Danmark. Navnet på det danske tidsskrift for kunsthåndværk, SKØNVIRKE blev af eftertiden valgt som fælles betegnelse for perioden i Danmark. Sammenskrivningen af ordene »skøn« og »virke« kan ses som en oversættelse af intentionerne bag den engelske Arts and Crafts-bevægelse, »smukt arbejde udført på den rigtige, håndværksmæssige måde«. Hæfterne blev udgivet fra 1914 af Selskabet for dekorativ Kunst med støtte fra Foreningen for Kunsthaandværk, men selve navnet stammede fra en fælles udstilling, som de to foreninger afholdt i 1907.

Bag udgivelsen lå det erklærede ønske om »at dæmme op mod den skadelige Indflydelse, som de fremmede Tidsskrifter har paa det nationale i den dekorative Kunst«[4]. Denne holdning med afstandtagen til det udenlandske, særligt til det tyske var meget fremherskende blandt førende danske kunstnere og måske endda tiltagende i løbet af perioden. Det kom bl.a. til udtryk ved, at Emil Hannover, der var direktør for Kunstindustrimuseet, i Skønvirke fra 1916 skrev, at de indkøb af art nouveau-genstande, hans forgænger Pietro Krohn havde foretaget ved Verdensudstillingen 1900 i Paris »overvejende

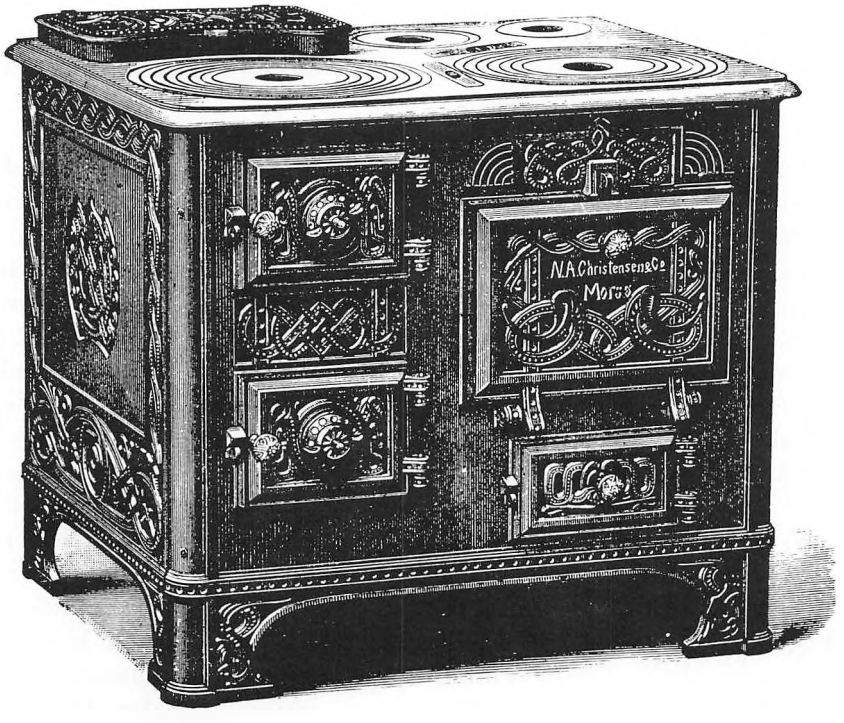

Fig. 6. Støbejernskomfur med dekorationer i oldnordisk stil signeret N.A. Christensen & Co, Morsø.

(har) givet anledning til Fortrydelse«, og at man »derfor senere (har) stræbt af al Evne efter at undgaa Erhvervelser af samme eller lignende Natur«. Genstandene karakteriserer han som »Ting, der blot var Stilfrembringelser uden sandt personligt Præg«[5]. Selv om man ikke ønskede, at danske produkter skulle præges af udenlandske stiltræk, var de bærende ideer sammenfaldende med de tanker, man gjorde sig i forbindelse med både tyske og østrigske kunstindustrielle sammenslutninger. Tanker, der igen byggede på de engelske Arts and Crafts-principper.

I 1887 blev Dekorationsforeningen dannet af en gruppe unge kunstnere, hovedsageligt med tilknytning til det tekstile og keramiske område, dog med den ældre Lorenz Frølich som hovedfigur. Skønt oprindelig maler står han for møbler med en gennemtænkt konstruktion udført af hjemlige materialer, de lyse træsorter. Foreningens udstillinger kom efterhånden til at præsentere den danske skønvirkestil, men endnu i 1880'erne var historicismen den fremherskende retning.

Udgangspunktet var historisk inspireret, og her i landet kom det til udtryk i en særlig oldnordisk stil. Udskårne dragehoveder og slyngede bånd var velegnede som dekoration på huse, ligesom ornamenter fra vikingetiden kunne give møbler og andre brugsting et enestående udseende. Bronzealderen gav også inspiration særligt til smykker med cirkelornamenter, der leder tanken hen på Egtved-pigen. Disse dekorationsformer står som noget helt specielt for Danmark.

Interessen for middelalderen gav folkeviserne en opblomstring, og de kendte historier blev yndede motiver, dels for malere som Agnes Slott-Møller, der var stærkt knyttet til England, dels til både broderi- og vævemønstre tegnet af tidens kunstnere, i mange tilfælde udført af ægtefæller eller kvindelige slægtninge til mandlige kunstnere.

Måske var Thorvald Bindesbøll den af de danske kunstnere, der var mest inspireret af Arts and Crafts-bevægelsen. Han designede bogbind til flere af Morris' værker, og hans møbler blev tegnet efter de engelske principper, hvor dekorationen, der hos ham nærmest var abstrakte plantearabesker inspireret af klassicismen eller barokken, ofte var vigtigere end konstruktionen. Senere fik han en forkærlighed for den japanske stil, særligt skulle sky-ornamentet fra en gammel japansk sværdprydelse, tsuba blive karakteristisk netop for ham.

Som det lå i tiden var Bindesbøll aktiv inden for næsten ethvert område. Sammen med andre kunstnerkolleger havde han tilknytning til Georg Jensens Sølvsmedie, der blev det danske værksted, som opnåede størst anerkendelse i udlandet, ikke mindst på grund af Georg Jensen selv. Hans egne værker i

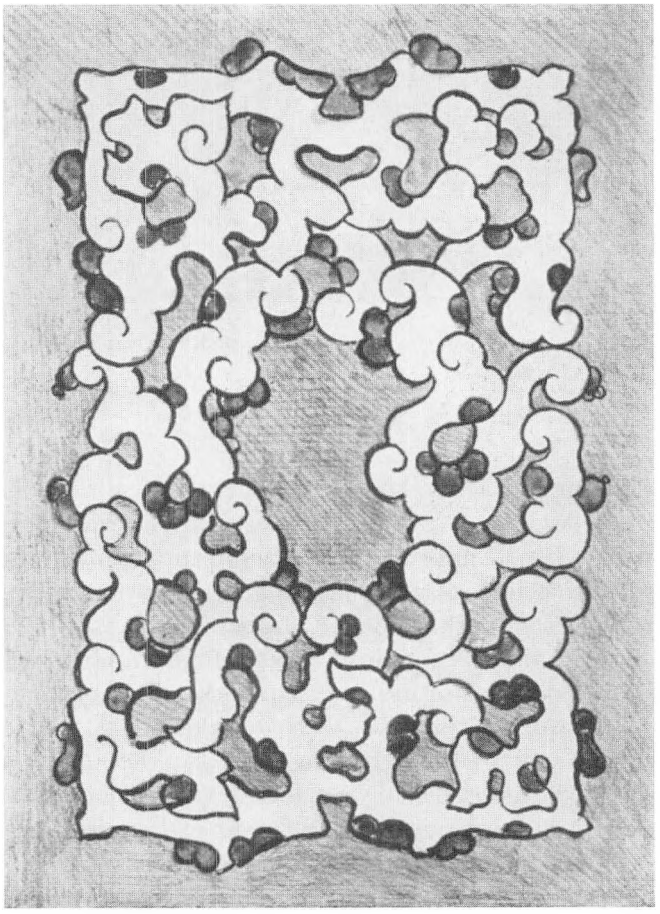

Fig. 7. Tegning til adressemappe af Thorvald Bindesbøll i dennes karakteristiske stil.[6]

en frodig, dynamisk stil var helt uden sidestykke. Værkstedet blev grundlagt i 1904, men inden havde han arbejdet med keramik, bl.a. til Verdensudstillingen 1900 i Paris. I det hele taget var der et udbredt samarbejde kunstnerne imellem både indenfor landets grænser og til udlandet. Her var det særligt Frankrig og især Paris, som trak, selv i kunstnere, der som Thorvald Bindesbøll afskyede den franske art nouveau.

Selv om den herskende danske holdning var en afstandtagen til de udenlandske strømninger, skinner disse hele tiden igennem i såvel dekorationer som formsprog. Bindesbøll var ikke den eneste, der tog japonismen til sig. Især den keramiske verden lod sig inspirere af både motiver og tekniske finesser. Keramikværkstederne eller -fabrikkerne, P. Ipsen i København og Hjorth på Bornholm samt Kähler i Næstved, der alle i perioder havde tilknyttet flere af tidens førende kunstnere, forsøgte sig også i den japanske genre; men denne blev måske mest genkendelig i underglasurmaleriet fra Den kgl. Porcelainsfabrik, der kombinerer hjemlige motiver med japansk billedstil.

En af de få, der bevidst fulgte det internationale formsprog, var arkitekten Anton Rosen. Han arbejdede med stramme, logiske og funktionelle konstruktioner, bl.a. som arkitekt på Palace Hotel i

København, hvor møblerne både havde visse fællestræk med Bindesbølls, men også kunne minde om van de Veldes. Ligesom den franske art nouveau kulminerede ved Verdensudstillingen 1900 i Paris, nåede tidens stil højdepunktet i Danmark ved Landsudstillingen 1909 i Århus. Rosen var arkitekt på den store udstilling, hvor han lod den danske version af både art nouveau og sezession-stilen blomstre.

Man kan vælge at spejle de danske kunstnere eller designere og deres frembringelser i de udenlandske strømninger. Det er ikke vanskeligt at trække parallellerne, men flere, bl.a. af de her nævnte, udviklede en mere personlig stil dog med det fælles træk, at de tidligste af dem lagde vægt på den gode håndværksmæssige udførelse, hvorimod de senere gjorde et stort arbejde for at højne det industrielle design, nøjagtigt som det foregik i udlandet. Alle kunne dog blive enige om, at kvaliteten var det væsentlige.

Det er vanskeligt nøjagtigt at beskrive det særegne ved den danske stil i den omhandlede periode. Kun den oldnordiske stil, der var særdeles fremherskende i slutningen af 1800-tallet, kan betegnes som typisk dansk - eller måske snarere skandinavisk. Interessen for vikingestilen faldt fint i tråd med den engelske eller internationale forkærlighed for middelalderens levevis og udtryksmåde. Som alle steder var der her en klart national bevisthed, som bl.a. gav en opblomstring for lyse, danske træsorter, ofte bearbejdet i enkle former, der blev fremhævet som traditionelt danske, selv om det samme formsprog også kunne findes både i England og på kontinentet. Den fladedækkende dekoration, som forbindes med modern style, slog ikke an for alvor, men den florale, blomstermotiverne tog man til sig. Derimod kneb det klart med at anerkende de svungne former, som så udpræget kædes sammen med den franske art nouveau. De blev brugt til en vis grad i dekorationer, men næsten aldrig som en del af selve formen. Den samme holdning havde man i det tysk/østrigske område, hvis generelle udtryk trods erklæret modstand fulgtes meget tæt af det danske.

Der var ikke kun tale om én stil. Selve grundtypen af f.eks. et møbel var som regel enkel, og det kunne udføres med forskellige dekorationer, så skabet kunne leveres med enten oldnordiske dragehoveder, gotiske tinder, moderat svungne blomsterranker eller stiliserede linie- og fladeornamenter.

Den typiske, danske skønvirke forsvinder mellem fingrene på os, men der var danske kunstnere og designere, som nåede resultater, der blev det danske bidrag til den internationale stil. Skønvirke fremstår ikke som et selvstændigt, dansk udtryk, men som resultatet af danske designeres bearbejdning af det internationale formsprog, der på skift fandt fodfæste i centre, som karakteristisk knyttedes til de større landes metropoler. Samtidig med de tidligere omtalte havde også byer som Prag, Milano eller Barcelona stor betydning og spillede deres rolle, dog nok mere på det nationale end på internationalt plan.

Når Jugendhuset er færdigrestaureret vil museet have samlet betydelig mere viden om den hér omtalte periode, og disse kundskaber bliver der hårdt brug for, når der fremover skal arrangeres permanente og skiftende udstillinger til belysning af både danske og udenlandske stilretninger omkring 1900.

Mariann Ploug, museumsinspektør, Museet for Varde By og Omegn.

NOTER

1. Hutter 1965, s. 15.
2. Hutter 1965, s. 27.
3. Franzke 1987, s. 90.
4. Skønvirke 1914-15, s. 4.
5. Skønvirke 1916, s. 135.
6. Skønvirke 1918, s. 187.

LITTERATUR

Battersby, Martin: *Art Nouveau.* Verona 1969.
Becker, Ingeborg: *Schmuckkunst im Jugendstil.* Berlin 1988.
Franzke, Irmela: *Jugendstil.* München 1987.
Gelfer-Jørgensen, Mirjam: *Dansk Kunsthåndværk.* København 1982.
Haslam, Malcolm: *In the nouveau style.* London 1989.
Hutter, Heribert: *Jugendstil.* København 1965.
Møller, Viggo Sten: *Dansk Kunstindustri.* København 1969.
Russell, Frank: *Art nouveau architecture.* London 1979.
Sembach, Klaus-Jürgen: *Jugendstil.* Köln 1993.
Skønvirke, 1-12 årg. 1914-1926.
Thage, Jacob: *Danske smykker.* Viborg 1990.
Thiébaut, Phillipe: *Guimard L'Art nouveau.* Paris 1992.

En drømmeverden

- Tøns Breer Nielsens billedunivers

Af Inge Merete Kjeldgaard

Dette er ikke en pibe, står der under den belgiske surrealist René Magritte's ellers yderst vellignende portræt af en krum pibe. Umiddelbart virker det helt paradoksalt, for enhver kan genkende motivet, som ved sin fotografisk nøjagtige gengivelse nærmest klæber til virkeligheden. Hvorfor er det så ikke en pibe?

Ganske enkelt, fordi det er et maleri.

Konfronteret med et sådant billede opfordres vi til at tænke over, hvordan billedkunsten forholder sig til virkeligheden. Det er naturligvis et kernepunkt igennem hele kunsthistorien, men i vores århundrede har det for mange kunstretninger ligefrem været projektet at insistere på billedet som en selvstændig størrelse, med sin egen virkelighed.

Ikke mindre paradoksalt virker det lille skilt i billedrammen på Esbjergkunstneren Tøns Breer Nielsens maleri (fig. 1). »Ikke til salg«, står der. Er det en billedtitel, eller er det en forbrugeroplysning? Som forbrugeroplysning støder teksten os fra sig - som billedtitel tiltrækker den interesserede beskuere. Samme sætning optræder som en fordobling af budskabet i et billede i billedet. Billedet af billedet »Ikke til salg« er ikke til salg.

Med sit eget lille skilt i billedrammen har Tøns Breer Nielsen på én gang taget Storm P. til sig, og givet hans vittighedstegning en ekstra drejning.

Fig. 1. Storm P.-pastiche, uden titel, 1993.

Han har tilført vittigheden en ny betydning ved at omskabe den til stuerent 'salonmaleri', og med denne nye pointe kan man udmærket undvære Storm P.'s egen oprindelige undertekst. Men den indforståede Storm P.-ekspert, som kan huske hans tekst, morer sig vel dobbelt godt:

- Jeg anbringer en lille seddel her »Ikke til salg«!
- Jamen, det behøves da ikke! - -

Billedet hænger på væggen over sofaen i Tøns Breer Nielsens stue. Lige ved siden af det har han placeret det billede af koen, der genkendes fra baggrunden i »Ikke til salg« - som var det trådt ud af rammen. Tøns Breer Nielsen har faktisk malet en hel del Storm P.-pasticher eller Storm P.-identifikationer blot for sin fornøjelses skyld, også på de 'mur- og nagelfaste' køkkenlåger. Der er tale om et valgslægtskab, som går langt tilbage. Selv mener Breer Nielsen, at hans fascination af Storm P. nok stammer helt fra barndommen, hvor han med betagelse oplevede Storm P.'s udsmykning af børnebiblioteket i Esbjerg. En fascination, som hans lærer Harald Isenstein siden formåede at holde i live, mens Tøns Breer Nielsen frekventerede hans malerskole i København i begyndelsen af 1950'erne.

Der er ikke megen luft mellem billederne i Tøns Breer Nielsens to-værelses lejlighed, som er et sandt wunderkammer for øjnene (fig. 2). Billeder blander sig både med finurlige små legetøjsagtige maskiner, han selv har lavet, og med en hel del rigtigt legetøj.

»Jeg har altid bevæget mig i en drømmeverden. Virkeligheden bryder jeg mig ikke om. Og jeg ved lige præcist, hvor grænsen går - for mig,« siger Breer Nielsen. Måske er der en sammenhæng mellem hans oplevelse af at være i en drømmeverden og hans begejstring for legetøj. Ikke dermed sagt, at kunstneren skulle være specielt barnlig; men legetøj er jo netop karakteriseret ved tydeligt at forholde sig til virkeligheden - ved at spille på fortolkninger og omskabelser af virkeligheden. Legen er en balancegang på grænsen mellem virkelighed og drøm eller illusion. Når vi leger, ved vi normalt godt, hvor grænsen går. Og det er netop den bevidsthed, legen opererer indenfor.

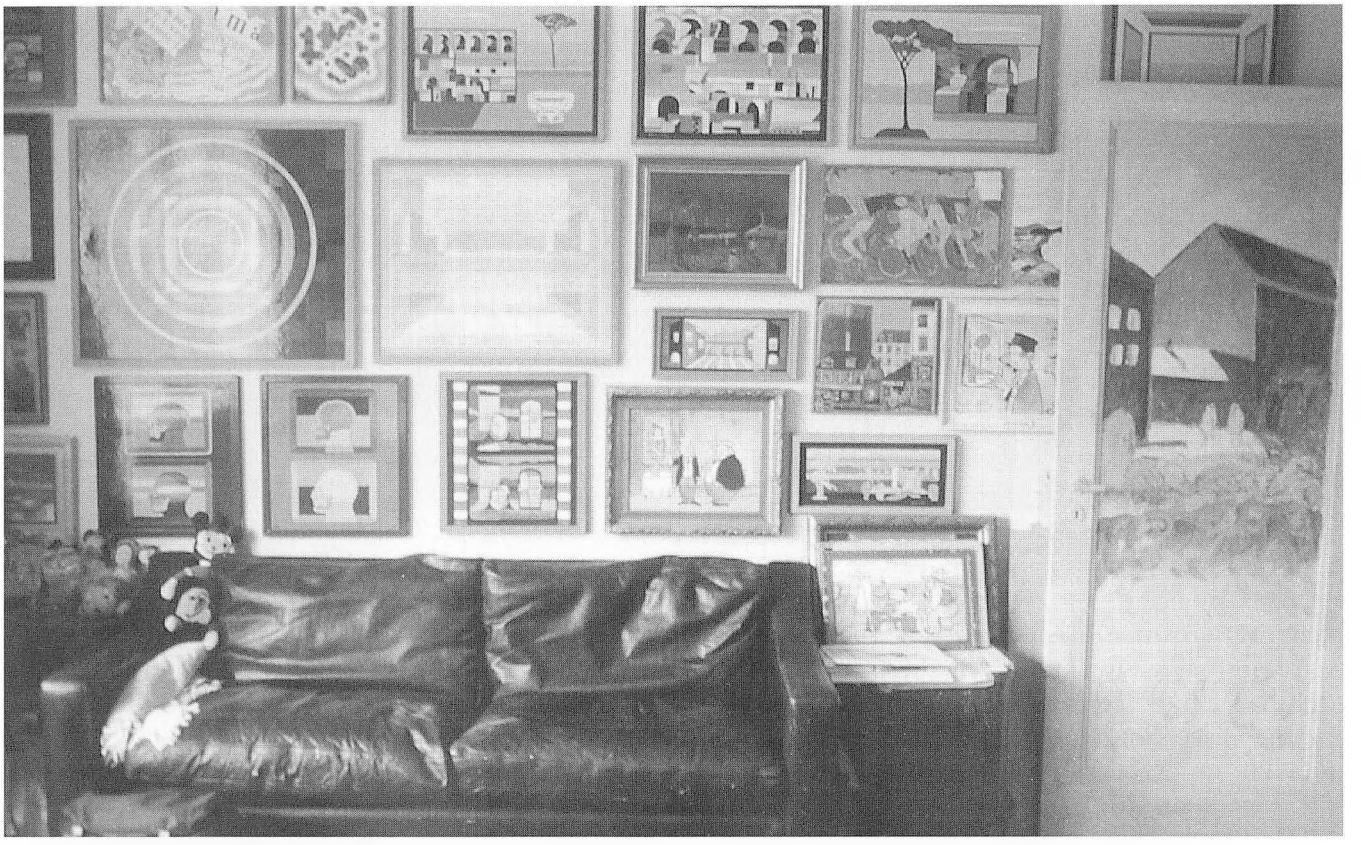

Fig. 2. Fra Tøns Breer Nielsens lejlighed.

Så det er måske ikke så mærkeligt, at legetøj ret ofte har inspireret Tøns Breer Nielsen i hans billeder; men forbindelsen er sjældent åbenbar. For legen med virkelighedsplanerne kommer til udtryk på forskellige måder. Storm P.-pasticherne er en helt privat billedserie, lavet med glimt i øjet. Ellers er det mere seriøse eksperimenter på billedfladen, der dominerer Breer Nielsens produktion. Fra sin debut i 1970 har han interesseret sig levende for spændingsfeltet mellem billedet som flade og dets illusion om dybde. Og han har hele tiden eksperimenteret med farven som rumskabende faktor - bl.a. i sine regelmæssige, strengt geometriske og symmetriske billedkonstruktioner med klart afgrænsede farvefelter (fig. 3).

Fig. 3. Modulation, 1973.

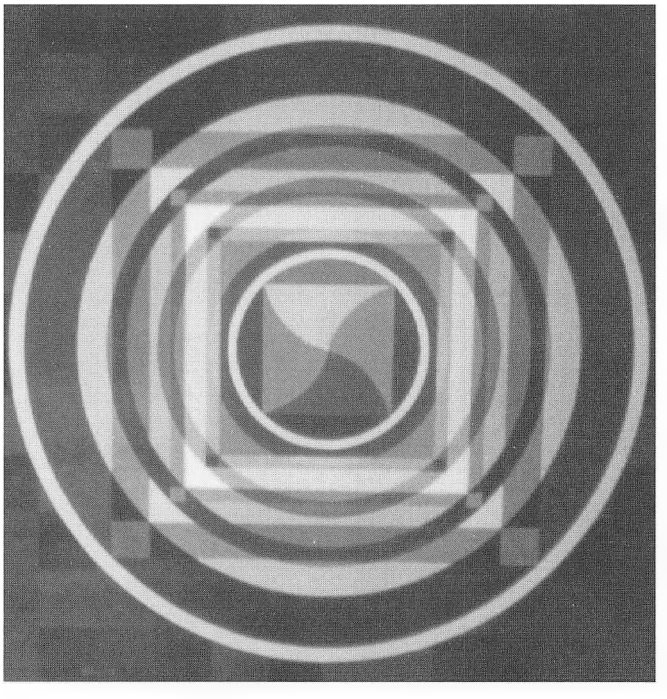

Siden renæssancen har centralperspektivet så at sige slået hul i den todimensionale billedflade og dermed skabt en illusion af en tredie dimension - en dybde. På utallige måder har kunstnere i dette århundrede gjort op med denne fortolkning af virkeligheden. Netop denne problematik forholder Tøns Breer Nielsen sig til i alle sine billeder.

I hans mere geometriske billeder oplever man, hvordan felterne skærer og overlapper hinanden på en måde, så man hele tiden er i tvivl om, hvad der er forrest, og hvad der er bagved. For rumoplevelsen ændrer sig simpelthen i takt med, at vi flytter øjnene rundt på fladen. Det giver en oplevelse af, at billedplanerne bevæger sig i forhold til hinanden. På den måde bliver der sat fokus på betragterens rolle. Billedet bliver gjort færdigt i vores øjne - når vi beslutter det. Dette overfører Breer Nielsen til sine såkaldte bevægelige malerier (fig. 4). Her opfordres beskueren direkte til at gøre billedet færdigt

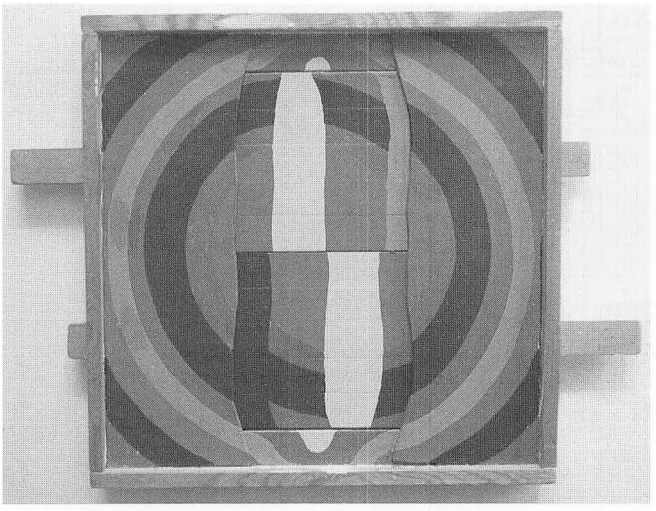

Fig. 4. Bevægeligt maleri, 1970.

Fig. 5. Arresøgade, 1953.

- eller rettere at udføre forskellige eksperimenter ved rent fysisk at forskubbe billedplanerne i forhold til hinanden. Billederne har Breer Nielsen brugt i pædagogiske sammenhænge i de mange år, hvor han har undervist.

Siden Breer Nielsen malede udsigten fra sin tantes lejlighed i København i begyndelsen af 1950'erne (fig. 5), har han således fuldstændig ændret fokus. Fra at interessere sig for fortolkningen af den umiddelbare iagttagelse - i dette tilfælde den klassiske udsigt - har han fra begyndelsen af 1970'erne arbejdet med billedet som en geometrisk-matematisk konstruktion og med farven som en kompliceret rumskabende faktor. En række panorama-billeder (fig. 6) har han i en vis forstand kombineret sin oprindelige interesse for naturiagttagelsen med de geometriske konstruktioner.

Billederne er fuldstændig symmetriske med en opdeling af billedfladen i felter, der spejler sig om midtaksen. I centrum findes forsvindingspunktet for det tydeligt konstruerede centralperspektiv. Den centrale 'kukkasse' er på én gang et inde- og et uderum og på grund af symmetrien også bundet til fladen ligesom landskabsfrisen, der er udblik til. Man får altså to samtidige modstridende oplevelser, når man ser på billederne: en klar rumlig oplevelse modarbejdes af opfattelsen af billedet som ren flade. Dette paradoks kommer endnu tydeligere til udtryk i et af Breer Nielsens seneste billeder, hvor landskabsplanerne skyder sig ind over perspektivkassen og på den måde opløser rummet (fig. 7).

Tøns Breer Nielsen har altid været optaget af geometri, som på Teknisk Skole var hans yndlingsfag, sammen med projektionstegning. I hans billeder modsvares de klare geometriske former af en perfektionistisk finish. Breer Nielsen har udviklet en helt speciel teknik, der giver alle hans billeder en skinnende blank overflade som efter sprøjtemaling - et industrielt look. Dette modarbejdes imidlertid af, at en nærmere betragtning afslører hvert enkelt penselstrøg - sporene efter billedets tilblivelsesproces. Også på det punkt skal man ikke lade sig nøje med sit første indtryk.

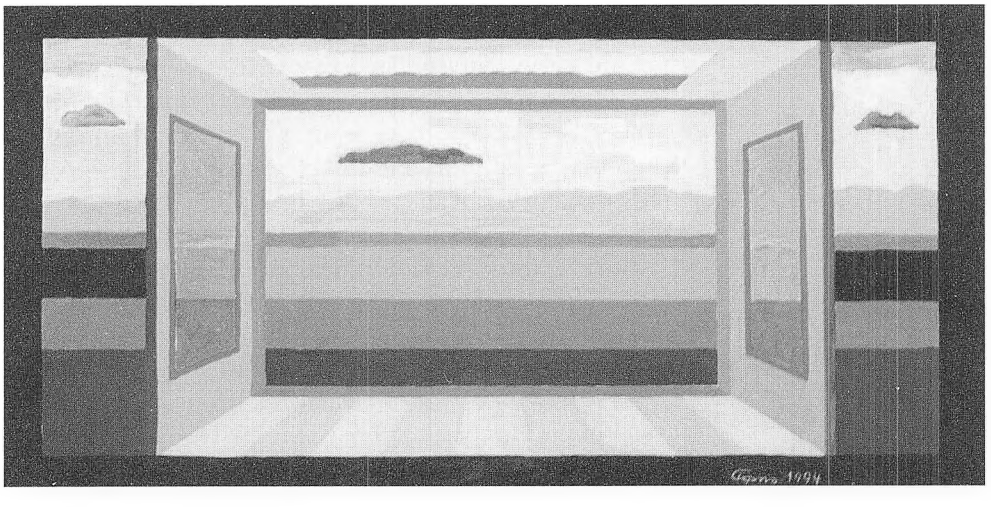

Fig. 6. Rum og landskab, 1995.

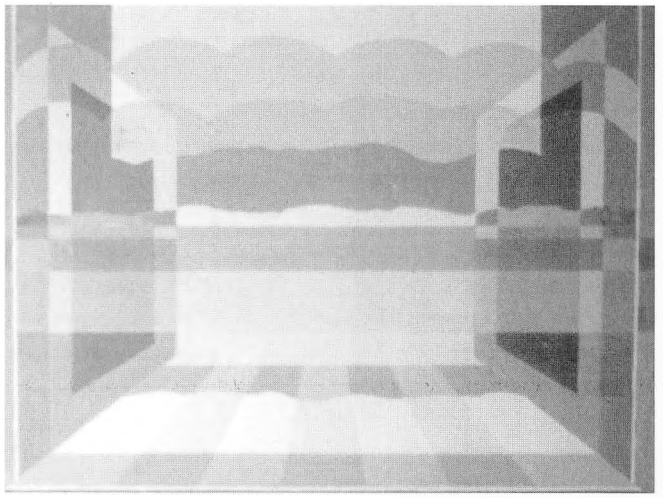

Fig. 7. Rum og landskab, 1995.

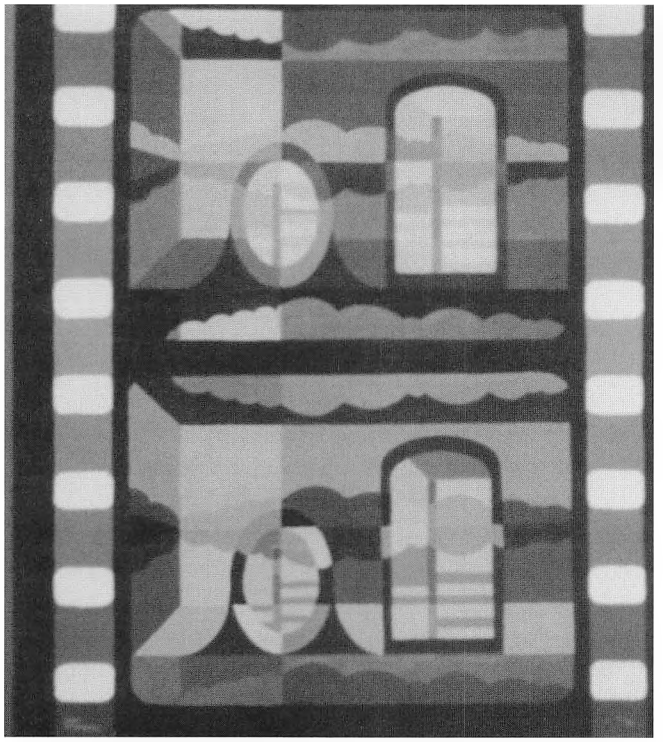

Fig. 8. Variation med opstilling af figurer i landskab, 1974.

Fig. 9. Legetøj.

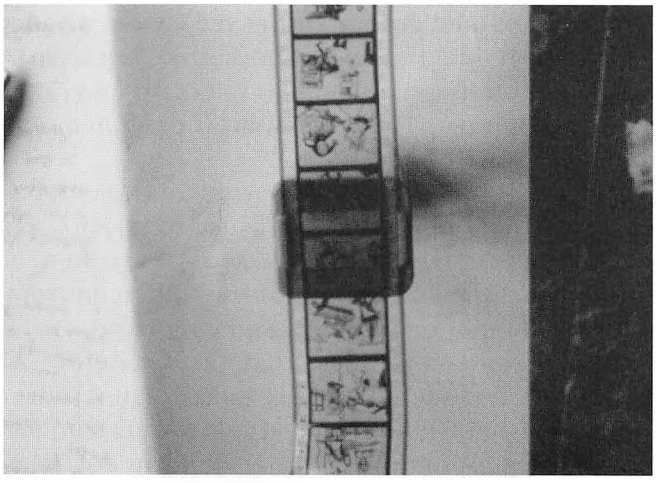

Hvordan farven spiller en helt afgørende rolle i vores oplevelser af billedrum, gennemarbejder Breer Nielsen specielt tydeligt i sine filmiske billeder, fx hans »Variation med opstilling af figurer i landskab« (fig. 8). På en filmstrimmel til spillefilm vil man normalt ikke kunne skelne to efterfølgende billeder fra hinanden. Det samme gælder i og for sig denne serie billeder. Her er motiverne også identiske, mens farven alene bliver den adskillende faktor. Serien viser på den måde klart, hvordan farver tager farve af deres omgivelser.

Med de filmiske billeder er vi tilbage ved legetøjet. For det var en lille plastikæske med en filmstrimmel i - et stykke legetøj - der var udgangspunktet for denne række malerier, som er nøjagtigt afpasset efter forlæggets proportioner (fig. 9).

Tøns Breer Nielsen har bygget sit helt personlige billedunivers op. Siden 1970'erne er det i bund og grund de samme problemer, der har optaget ham. Utrætteligt har han udforsket grænselandet mellem illusion og virkelighed, og det gør han stadigvæk. Hans billeder ligner ikke nogen andens.

Inge Merete Kjeldgaard, museumsinspektør, Esbjerg Kunstmuseum.

BIOGRAFISKE NOTER

Tøns Breer Nielsen er født 1931 i Esbjerg, hvor han også bor i dag. Han er maler og grafiker, men oprindelig uddannet som mekaniker (1950). Fra 1947 til 1951 var han elev på Esbjerg Tekniske Skole, og fra 1953 til 1955 på Harald Isensteins malerskole i København. Han har virket som kunstpædagog periodisk fra 1976-1990.

Tøns Breer Nielsen har bl.a. udstillet på Kunstnernes Efterårsudstilling i 1970, 1972-74 og 1977, på Kunstnernes Påskeudstilling i 1970, 1973, 1975 og 1977 og på Charlottenborgs Forårsudstilling i 1973, 1974 og 1976.

LITTERATUR

Bjarke Regn Svendsen: Kunst, der er til for at nydes. Om maleren Tøns B. Nielsen og hans billedverden. *Hrymfaxe*, 1979, 3, s. 15-19.

Weilbachs Kunstnerleksikon, ny revideret udgave 1996. (Værket er under redigering).

Fig. 1. Sigvard Hansen: En Fanøstue - der ventes Besøg, 1916. 56,5 x 73 cm. Fanø Kunstmuseum.

En Fanødragt

Af Jørgen Sikjær Gram

I 1992 prydede en farvegengivelse af maleriet 'En Fanøstue - der ventes Besøg', populært kaldet 'Oldemors stue', forsiden af Mark og Montre. Maleriet, der er fra 1916, er malet af Sigvard Hansen og viser to kvinder i Fanødragt, den ene siddende ved kaffebordet med sit strikketøj, den anden stående. Hvem de to kvinder venter besøg af, er ikke emnet for denne artikel. Det er derimod de dragter, de to kvinder bærer. Disse dragter eksisterer nemlig endnu i privateje på Fanø. Da maleren havde færdiggjort maleriet, købte han dragterne af de to kvinder. En efterkommer til maleren satte dem til salg i en forretning i Nordby, hvor de blev købt af denne artikels forfatter i 1993. Med dragterne fulgte også et fotoalbum med billeder af de personer, som har ejet de omtalte dragter.

Det ses tydeligt af den måde, dragtdelene er slidt på, at de to dragter har været brugt over et meget langt åremål. Formentlig er dragterne brugt gennem et par generationer, inden de blev foreviget i stuen og kom i malerens besiddelse. Derefter har dragterne ikke været i brug, men har været anbragt på en gine i malerens hjem.

Den dragt, der bæres af den stående kvinde, består af et flaskegrønt skørt med grønne uldbånd, et brunrødt forklæde i silke, en nattrøje med sølvknapper og vævede rosengangsbånd, to lilla klude i halvsilke med grønne striber ved kanten på alle fire sider, en underhue og en hørlærreds særk. De ældste dele af dragten skønnes at være fra omkring 1850, og efter nattrøjen at dømme er dragten omsyet omkring 1910.

Den dragt, som bæres af den siddende kvinde, er fra ca. 1875. Den består af et sortgrønt skørt med et irgrønt, men falmet silkebånd, et stribet, brunt uldforklæde, en stribet, brun, ulden nattrøje med ravknapper og vævede rosengangsbånd, en underhue samt en brunrød klud med broderet navnetræk. Desuden fulgte der med dragten ved købet i 1993 et bæltespænde af sølv formet som to trekløvere samt to tipper (fig. 4). Det kan dog ikke

Fig. 2. Foto af Fanøstuen, hvor maleriet er malet. Privateje.

med sikkerhed afgøres, om dette sølv har hørt til dragten.

I det følgende beskrives den stående kvindes dragt, som er den mest komplette af de to, og der gøres rede for de enkelte dragtdeles funktion.

Særken udgjorde datidens kvindeundertøj. Dragtens særk er en helskåren hørlærredssærk, syet på maskine omkring 1875. Særkens længde er 106 cm, bredden forneden 83 cm og skulderbredden 49 cm. Kropsstykket er ét langt stofstykke, der forneden ved den ene side er forsynet med to kiler. I halsen er der slids med stolpebelægning, der ligesom ærmerne er dekoreret med hulsøm og en hæklet blonde. Under belægningen, der skjuler to knaphuller, er med røde korssting broderet navnetrækket 'KJS'.

Skørtet, eller yderskørtet, er af mørkegrønt, næsten sort, lærredsvævet, heluldent skørtebaj, og det er meget slidt på alle lægkanter. I siden er der en stiklomme i bunden af det tredie læg, hvor det passer med en sammensyning af vævebredderne. Skørtet er vævet i bredder af 91,6 cm, og der er i alt fire vævebredder. Den totale vidde er 356 cm og den nuværende længde er 101,2 cm fra linning til underkant. Forneden har skørtet en skoning af stribet bomuldsstof samt udvendigt et skarpgrønt, sildebensvævet skørtebånd. Ved en reparation i nyere tid har skørtet på selve underkanten fået en mørke-

Fig. 3. Den stående kvindes dragt bestående af særk, skørt, forklæde, nattrøje, underhue og to klude. Foto: Torben Meyer.

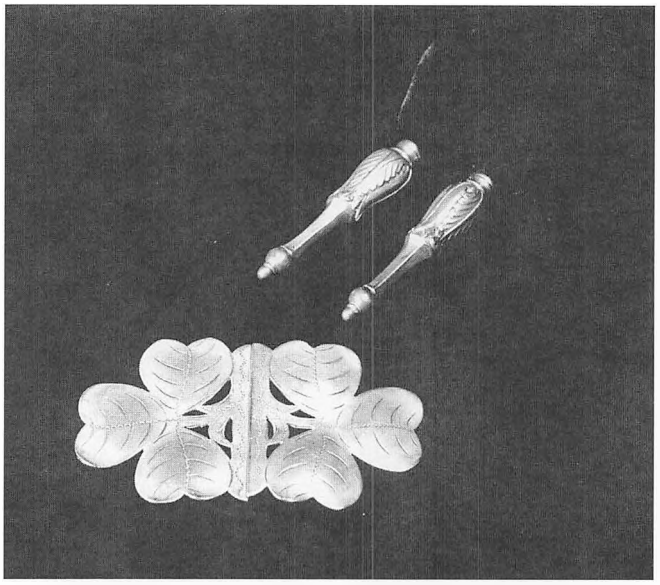

Fig. 4. Bæltespænde og tipper, der fulgte med den dragt, der bæres af den siddende kvinde. Tipper syes - som vist på billedet - i enderne af fløjlslivbånd, der bindes med en sløjfe om livet. Foto: Torben Meyer.

grøn, fingerhæklet snor som slidesnor. Havde det været den oprindelige slidesnor, havde den formodentlig været rød til et grønt skørt. Skørtet har 51 læg med en dybde på 27-31 mm. Foran er der et 35 cm glat stykke i fuld længde. I linningen er læggene lagt i sirlige læg med et wienerlæg (med spidserne mod hinanden) midt bag og 25 læg til hver side. Foran er der lagt en trekant ned ved linningen for at sikre en ensartet længde på skørtet. Sømme og stikninger er håndsyede, mens enkelte, senere reparationer er foretaget på maskine. Skørtet skønnes at stamme fra 1850-1875.

Forklædet er helt igennem håndsyet. Det er syet af fire stofbredder mønstret silkebrokade med sømkanten på vrangen kastet til. De tre bredder er på 58 cm, den fjerde på 34,5 cm. Linningen er syet på som en skjorteærmelinning mellem to rynketråde. På linningen er der syet pyntesøm med forsting 7 mm fra den rynkede kant. Livvidden er 73 cm, og forklædets længde er 101,5 cm.

Foroven bærer kvinden en nattrøje. Ordet nattrøje har intet med nattøj at gøre, men betegner en trøje, der bæres under ydertrøjen. Tidligere havde Fanøkonerne en klædes-ydertrøje kaldet kortliv eller boll, men længere op i tiden blev nattrøjen til ydertrøjen, og efterhånden er klædestrøjen forsvundet. Den sidste Fanøkone, som bar Fanødragt fra vugge til grav, var Anne Marie Iversen, født Hansen, Nordby. Hun var født i 1882 og døde i 1973, og i hendes ungdom var klædestrøjen endnu i brug.

Nattrøjen er i silkebrokade, samme stof og mønster som forklædet. Det kaldes en dragt, når forklæde og nattrøje er ens, og dragten kunne sættes sammen med de forskellige grønne skørter, en Fanøkone havde.

Dragtens nattrøje, der formodentlig er omsyet omkring 1910, er delvis maskinsyet og foret med glittet, kippervævet, gråt bomudsstof. Foret og yderstoffet er øget flere steder, og ved omsyningen er ærmesømmen ikke skjult, som den ville være på trøjer syet tidligere. Knapperne er af sølv. Ned foran er der 12 små knapper med en diameter på 17 mm. De sidder i to rækker, gruppevis placeret fra neden 3x2, derefter 2x2 og øverst 1x2. Hvert ærme har ved håndleddet en stor knap med en diameter på 20 mm. Alle knapper har mesterstemplet 'NSS'.

Om halsen bærer kvinden en halsklud, som er lagt i en trekant på ryggen. Begge ender er trukket om halsen og krydset på ryggen. De ender på skulderen, og den øverste er fæstnet med en tørklædenål. Når halskluden var sat på denne måde, sagde man, at den var 'rullet om'. Den kunne også sættes som en krave med en høj kant, og det var op til den enkelte kvinde selv at bestemme, hvordan hun valgte at sætte sit tørklæde.

Hovedtøjet er et kapitel for sig. Det består af et korsklæde inderst, derefter en underhue eller lue og til sidst kluden eller tørklædet, som vi siger i dag.

Korsklædet består af et stykke hvidt, firkantet lærred lagt i trekant og forsynet med bændler i de to diagonale hjørner.

Underhuen er en såkaldt tostykshue. Det vil sige, at den er syet af to ens stykker stof plus forstof. I spidsen er den stivet af med to trekantede 'puder', der er udstoppet med heglet blår. Udstopningen er hæftet fast på indersiden af luen.

Det stof, luen oprindeligt var syet af, var bomuldsstof, der var hvidt i bunden med blå tern. Imidlertid er der kun et lille stykke af dette tilbage, idet luen ved senere reparationer har fået to slags stribet stof udvendigt. Luen er syet med grov hørtråd. Der har været snørehuller ved bagkanten, men nu er der en løbegang.

Hovedkluden er ligesom halskluden i halvsilke, det vil sige bomuld og silke. De er begge sorte i bunden med lilla og grønne kanter. Den lilla farve fremkommer ved, at man væver med islæt af en rød tråd og en blå tråd tvundet sammen. Der er en lilla tern i hvert hjørne.

Hovedkluden bindes på en bestemt måde. Først lægges nakkespejlet, dvs. nakkelægget, der ligner et wienerlæg. Derefter samles resten af vidden i nakken og krydses. Så bindes en halvknude oven på hovedet af tørklædets snipper, 'pjaggerne'. Den ene snip vender fremad, den anden kan sidde lidt bagud.

Nogen bruger ordet 'pjagger' om både nakkelæg og halvknuden oven på hovedet, mens andre skelner mellem 'pjagger' som navnet på halvknuden og nakkespejl som betegnelse for læggene i nakken.

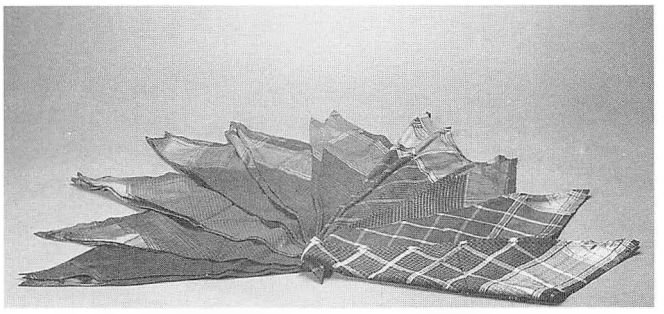

Fig. 5. Klude brugt i perioden 1830 til 1973. Fanøklude varierer i størrelse, hvilket fremgår af kludenes mål, som i rækkefølge fra venstre mod højre er:

Kludenes farve	*Brugen af kludene*	*Længde*	*Bredde*
sort	*begravelse*	*108 cm*	*108 cm*
blå	*sorg*	*101 cm*	*102 cm*
blå/lilla	*halvsorg*	*94 cm*	*97 cm*
lilla/grøn	*lægge sorgen*	*96 cm*	*99 cm*
lilla/grøn	*lægge sorgen*	*101,5 cm*	*103,5 cm*
rød	*fest*	*102 cm*	*103,5 cm*
rødlilla/grøn	*fest*	*106 cm*	*108,5 cm*
mørk/laks	*fest*	*88 cm*	*91 cm*
grøn/gul/rød	*særlig fest*	*100 cm*	*103 cm*
gul/lysbrun	*enkefest/fest*	*107 cm*	*105 cm*

Foto: Torben Meyer.

På de mange gamle fotos, som er bevaret både på museer og hos private, kan det ses, at hovedkluden, skønt bundet ens, kunne sidde på mange forskellige måder.

Kludene var alle sorte i bunden, men havde derudover til forskellig brug forskellige farver på borten langs kanterne af alle fire sider. Til festdragten, som var farvet, brugte Fanøkonen mange forskellige klude, grøn-gul-røde, rød-lilla-grønne, mørk laksefarvede og røde klude. Søndagsdragtens forklæde og trøje kunne være i bomuld eller halvsilke og i stærke farver. Til den brugtes der overvejende røde klude.

Ved en ægtemands dødsfald farvede enken et sæt festklude sorte og brugte dem ved begravelsen til en dragt, som var helt sort. Efter begravelsen brugte enken blå klude til samme dragt, og når der var gået en del år, kunne hun sy blå bånd på skørtet. Ved særlige lejligheder, som runde fødselsdage og bryllupper, brugte enken ikke sørgedragt, men havde en enkefestdragt, den sålkaldte halvmørke dragt. Til den brugtes gul-lysebrune klude.

Den blå-lilla klud til halvsorg viste, at kvinden sørgede over en fjernere slægtning. Dertil brugte hun blåt skørt samt sort-blå eller blå-lilla forklæde og trøje. Den lilla-grønne klud var til at lægge sorgen med. På den måde viste Fanøkonen, at hun var færdig med at sørge over et dødsfald.

På fig. 5 vises et bredt udsnit af klude, der blev brugt fra 1830 til 1973. Kludene var produceret i Tyskland og Frankrig, og de kunne købes indtil 1. verdenskrigs begyndelse. De mest gængse klude blev købt i Ribe, de sjældnere i Hamburg og Altona. De blev købt dels af sømænd og dels af kvinderne selv, når de var i Hamburg for at besøge deres mænd, sønner eller fædre.

Ordet klud er Fanødialekt for tørklæde. Fanødialekten er nu forsvundet, men ordet klud bruges stadig som en rest fra gammel tid, og de bevarede klude vidner om, hvordan Fanøs internationale kontakter i sejlskibstiden satte deres præg på den lokale dragtskik.

Jørgen Sikjær Gram, registrator, Fiskeri- og Søfartsmuseet.

Mette Magrete Tvistman

- Danmarks første kvindelige urmager

Af Søren Manøe

Da jeg for ca. 35 år siden kom med i arbejdet på Ølgod Museum, fortalte min forgænger, museets stifter og leder, Holger Øllgaard, at der i Ølgod Sogn havde boet en kvindelig urmager omkring 1800, hvis navn var Mette Magrete Tvistman.

Øllgaard nåede desværre ikke at udforske hendes liv, men kunne dog fortælle, at hun var blevet gift med en Johan Tvistman, der antagelig kom fra Mecklenburg-området. Efter sit ophold i Agersnap, Ølgod Sogn var hun forsvundet. Han havde fundet hende i Holstebro by og mente, at hun var død i Herning-området. Urforskere kendte hendes eksistens, men var aldrig gået nøjere ind i udforskningen af hendes liv og hendes urproduktion.

Da Øllgaard døde i 1969, overtog jeg ledelsen af museet. Årene gik. Mange nye arbejdsopgaver bød sig, men den kvindelige urmager lokkede. Anledningen til at udforske hendes liv og urproduktion kom i 1995.

Museets kendskab til Mette Magrete Tvistmans urproduktion var yderst beskedent. Vi vidste, at Herning Museum havde et standur, som antagelig kunne henføres til Ølgod-egnen. På Møn stod et ur bortarvet fra et Ølgod-hjem, og i 1974 havde jeg set et standur i et dødsbo i Tistrup. Jeg tilkendegav da over for arvingerne, at såfremt de ad åre ville afhænde uret, var museet interesseret i at erhverve det.

Dette skete i august 1995. Uret havde da været arvet to gange, men aftalen var blevet husket. Vi erhvervede uret, og dette blev startsignalet til, at vi gik i gang med at se nærmere på denne kvindelige urmager.

Ind imellem de andre arbejdsopgaver blev der afsat tid til adskillige besøg på landsarkiverne i Viborg og Aabenraa, henvendelser til Rigsarkivet i København og kontakter til en lang række lokalhistoriske arkiver i de områder, hvor vi mente, at hun og hendes efterkommere kunne have opholdt sig og måske efterladt sig spor og oplysninger. Slægtshistorikere blev opsøgt, og der blev indledt en grundig efterlysning gennem talrige af provinsens dag-

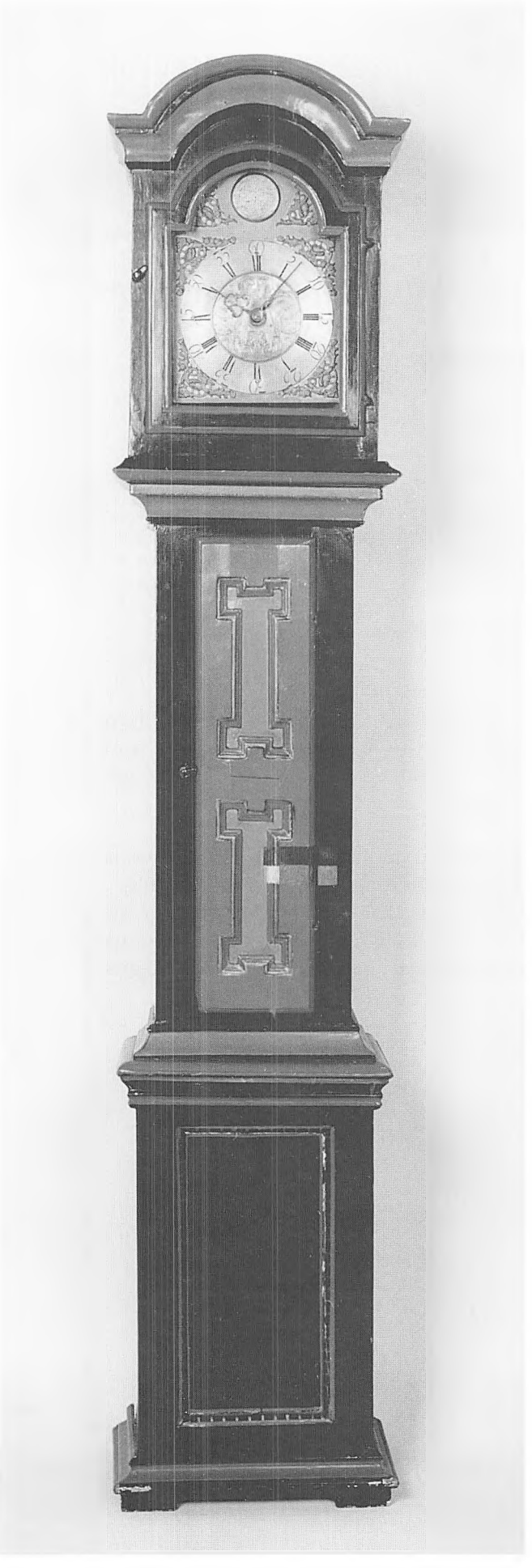

Fig. 1. Tistrupuret, som museet erhvervede 1995. På lågen ses de afdækkede farvelag. (Mus.nr. Ø.12.583x1). Foto: Palle Hestbech.

blade og ugeaviser. Desuden blev der forespurgt gennem de landsdækkende blade, og et enkelt - Berlingske Tidende - rystede en række ure løs i Sjællands-området.

Radio Syd og Midt/Vest var meget interesserede i dette stof og bragte flere udsendelser om og efterlysninger af Mette Magrete Tvistman. Tv-Syd og Tv-Midt/Vest samt Tv-programmet Set og Sket fandt også interesse for historien, så i løbet af kort tid var hele landet faktisk vores kontaktflade. Dette skulle vise sig at give pote. Uden dagspressen og mediernes store hjælp, havde vi aldrig fået kendskab til så stort et antal af hendes ure, som tilfældet blev.

Mærkeligt nok var der ingen af urejerne, der vidste noget om deres urmager. For manges vedkommende kunne urenes proveniens dog føres adskillige generationer tilbage og dermed være med til nogenlunde at stedfæste, hvor hun havde virket. Lige så mærkeligt var det, at ingen slægtsforskere meldte sig med oplysninger, især når man tager det ejendommelige efternavn, Tvistman i betragtning.

Fig. 2. Urskive, der viser månefaser. Nederst på talskiven signeret med M. Magrete Tvistman. Privateje. Foto: Palle Hestbech.

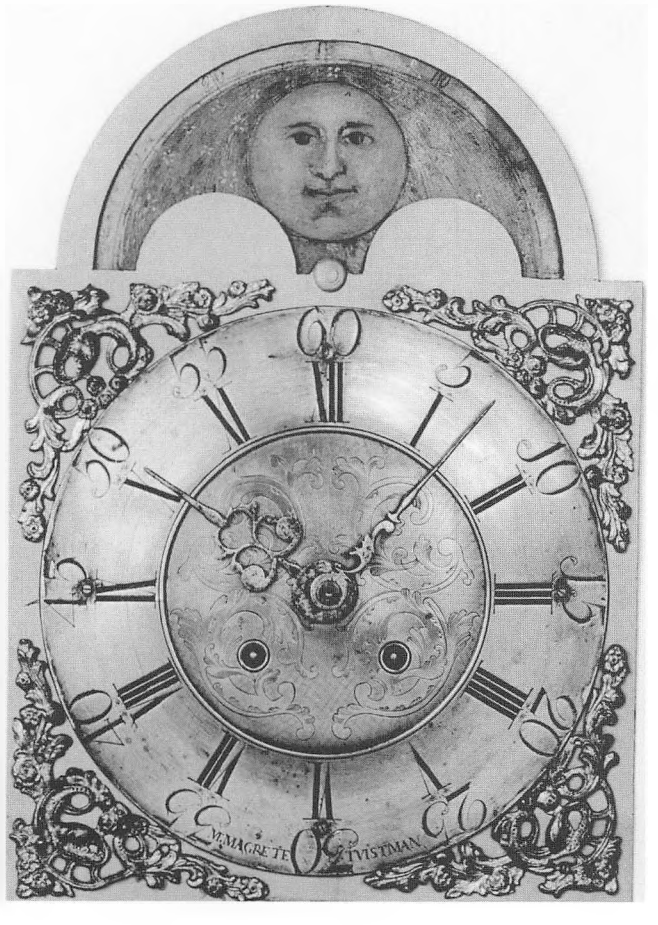

Hvem var hun da, denne urmager?

Den intensive efterforskning var på mange punkter nedslående. Intet sted havde man personlige oplysninger om vores urmager. Vi kunne kun finde hende, når hun mødte det offentlige: i kirkebøgerne og folketællingerne samt ved udfærdigelse af skøder.

Hun var født 1740 - 41 i det sønderjyske, i Frørup Sogn mellem Kolding og Christiansfeld, umiddelbart syd for grænsen mellem kongeriget og hertugdømmerne. Hun blev døbt Mette Magrete Christensdatter, og hendes forældre var Maren og Christen Jensen. Begge havde vestjyske rødder, idet deres forældre kom fra henholdsvis Vedersø og Ringkøbing. Mette Magrete var den yngste af en søskendeflok på tre. Hendes to brødre blev begge degne henholdsvis i Seest og Nagbøl. Nye oplysninger har vist, at sidstnævnte også fremstillede standure og signerede dem Jens Lindum Nagbølle.

Omkring 1760 blev hun gift med Johan Ahlert Tvistman, hvis far var trompeter i Agtrup Sogn ved Kolding, måske ansat ved kompagniet på Koldinghus. Sammen fik de to børn: Mariane og Ahlert. Ægteskabet varede kun kort, idet Johan Ahlert døde i 1769.

Efter 2 ½ år som enke med to små børn giftede hun sig i 1771 med en Chr. Jensen. Også dette bryllup stod i Frørup Kirke, hvor de i 1772 fik pigen Anne Johanne døbt. Både Johan Tvistman og Christen Jensen har nok været beskæftiget ved landbruget, men vi ved det ikke. Det er ikke lykkedes os at finde andre oplysninger om Christen Jensen. Vi ved ikke, hvor de boede, eller hvor han døde og blev begravet. Sidstnævnte må imidlertid være sket inden 23. april 1786, hvor Mette Magrete Tvistman opholdt sig i Vejle som enke efter 2. ægteskab. Her boede hun til leje i Nørregade 21. Når vi ved det så præcist, skyldes det, at hun denne dag mistede hele sit indbo under den store bybrand, der lagde hele Nørregade-kvarteret i aske.

I februar 1787 registreredes hun i folketællingen for Vejle by, men har antagelig gået i flyttetanker, idet hun hen på sommeren flyttede til Agersnap i Ølgod Sogn. Her købte hun af herremanden J. Haahr på Lindbjerggård en landejendom på 1,3 tdr. hartkorn. Den drev hun i tre år, hvorefter hun atter af J. Haahr købte en endnu større gård på 5 tdr. hartkorn, ligeledes i Agersnap. Noget tyder på, at hun har haft held med landbruget, måske også med urmageriet. I perioden fremstillede hun bl.a. et standur til J. Haahr, som stadig befinder sig i Haahrslægtens eje.

Man kan så undre sig over, hvad der fik hende til at flytte fra Vejle. Byens velhavende borgerhjem og omegnens store gårde må have været et godt marked for afsætningen af hendes ure, set i forhold til de vestjyske hedeegne. Nu skal det siges, at Agersnap-jorderne er god agerjord, men alligevel.

Så vidt vi kan skønne, kunne der være elskov inde i billedet. Året efter sin ankomst blev hun trolovet med Hans Peder Haahr, søn af stedets provst Ude Haahr, der var meget velhavende. Desuden var Hans Peder nevø til herremanden J. Haahr på Lindbjerggård. Trolovelsen holdt ikke, og efter et halvt år ophævedes den i Ølgod Præstegård 10. februar 1789.

Hun havde dog mod til at blive boende på stedet og drive sin gård med "køer, stude, ungkreaturer, faar og svin" samt fortsætte landurmageriet.

I 1795 solgte hun gården og flyttede til Holstebro, hvor vi kan finde hende i 1799, da hun købte et hus på Vestergade.

Når hun valgte Holstebro, kan det skyldes, at hendes datter Mariane og svigersøn rebslager Knud Hansen var flyttet til byen mellem 1793 og 1795.

Vort kendskab til hendes Holstebro-periode er sparsom. I 1815 solgte hun en del af sit hus i Vestergade, og i 1818 solgte hun resten af huset til Mariane. Hun var da 78 år og kunne vel tænke sig at gå på aftægt hos datteren i lighed med datidig skik. Det gjorde hun dog ikke, idet der i skødet nævnes: "... jeg forbeholder mig, at dersom jeg skulle behøve Hus og Vand, at jeg da nyder et lidet Kammer hos hende (datteren) til mit Opholdssted ....". Hvor hun er flyttet hen, og hvor hun døde, er det endnu ikke lykkedes os at finde ud af trods manges hjælp og ihærdig eftersøgning.

Hvad blev der af hendes børn?

Mariane, der var født i Frørup Sogn 1761, blev i 1784 gift med Knud Hansen Weiler (fra Vejle). De flyttede til Vejle, hvor han ernærede sig som rebslager og skomagermester. Imellem 1793 og 95 flyttede de til Holstebro, hvor han optræder som rebslager. Her døde han i 1828, og hun i 1838.

Ahlert var født i Frørup Sogn 1764 og blev i 1786 gift med skipperdatter Christiane Margrethe Anholm fra Aabenraa. De flyttede en del rundt, idet vi træffer dem i Ødis, Egtved og Vorbasse sogne. Sidstnævnte sted var de i 1797 flyttet ind i den tidligere kartoffeltyskerkoloni Ny Moltkenberg med 6 børn fra 0 - 10 år, og her sad de i usle kår.

Måske for at klare dagen og vejen begik han et tyveri af 29 rdl. i et hus i Hykkelbjerg mellem Kolding og Christiansfeld. Han blev fanget og sat i Kolding arrest. Hans videre skæbne er uvis. Christiane måtte flytte med sin familie tilbage til sit fødesogn Aabenraa, der var pligtig til at underholde dem.

Ved boopgørelsen i Vorbasse får vi imidlertid en vigtig oplysning, idet Ahlert da betegnes som urmager. I opgørelsen nævnes "en gammel fyrredragkiste med nogle redskaber til urmageriet", og der fandtes "lidt håndværkstøj til urmageriet, såsom en lille bakke, en dito ambolt, stade skrue [skruestik], spærhage og andre redskaber som fil og hammer".

Han har altså arvet urmagerhåndværket efter moderen. En vigtig oplysning, idet han blandt urforskere var ganske ukendt. Mærkeligt nok blev vi i vores eftersøgning af Mette Magretes ure præsenteret for et ur i Kolding af Ahlert P. Tvistman. Det var et af hans standure, som det heldigvis lykkedes os at erhverve til museet. Efterlysningen gav endnu et ur af ham. Det står nu hos private i Horsens.

Den yngste datter Anne Johanne blev døbt i Frørup Kirke 1772, og hun blev 21 år gammel viet 1793 i Ølgod Kirke til Mads Christensen Medum. Efter brylluppet boede de nogle år på en gård i Medum - nabo til Agersnap - hvorefter de i 1812 flyttede til Snejbjerg ved Herning.

Den megen presseomtale gav, som ovenfor nævnt, gode resultater. Pludselig kendte vi til eksistensen af 14 ure, hvilket gjorde, at vi besluttede at låne disse hos de private ejere og udstille dem på museet en måned først i 1996. Dels kunne de blive præsenteret for interesserede, dels kunne vi nøje sammenligne urene nu, hvor de var samlet på eet sted, en mulighed vi havde, men som Mette Magrete aldrig havde haft. De private ejere var yderst velvillige, og kun to steder var urene så fastgjorte til væggene, at de ikke lod sig flytte.

Den 20. januar kunne vi under stor mediebe-

Fig. 3. Detalje af centerskive med to mænd i røde rokokodragter. Hovederne er udført på lærred med tegnede/bemalede ansigtstræk og påliimet hår. Privateje. Foto: Palle Hestbech.

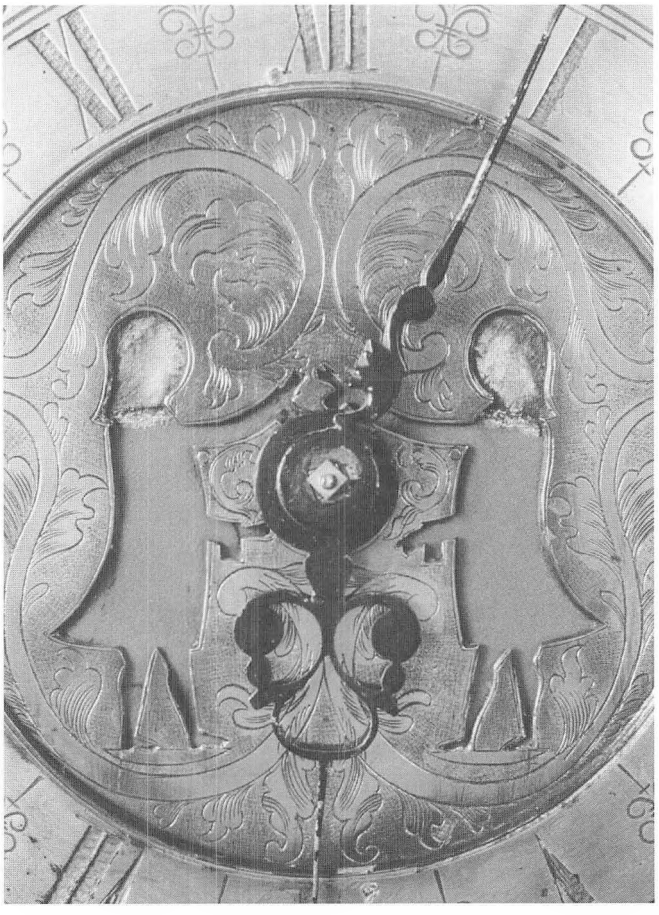

vågenhed åbne udstillingen i overværelse af 100 besøgende. Allerede efter den første uge blev udstillingen udvidet med yderligere fem ure, og da udstillingen sluttede den 25. februar, var vort kendskab vokset til 32 standure fra hendes hånd. Det var endvidere lykkedes os at erhverve endnu et standur på auktion, samt købe et under udstillingen, således at museet i dag ejer tre af hendes ure.

Vi kunne også glæde os over, at der trods snestorm og isslag var ikke mindre end 2000, der besøgte udstillingen.

Det store materiale gav os mulighed for bedre at bedømme Magrete Tvistmans faglige kvalifikationer. Generelt kan man sige, at hendes ure er simple af udførelse, hvilket kendetegner landurmageriet på den tid. Jern har været det foretrukne materiale, og messing er kun anvendt til de finere dele i urværket samt til selve urskivens centerplade. Navne- og talskiverne er altid udført i tin.

Alle ure er døgnværker med timeslag. De seneste har repetérværk, således at man ved at trække i en snor inde i kassen kan få gentaget antallet af timeslag fra sidste gang, uret slog. Dette var især praktisk, når man om natten havde brug for at vide, hvad klokken var. Det var jo dengang anderledes besværligt at tænde lys.

Fig. 4. Et af urværkerne med repetérslag. Foto: Palle Hestbech.

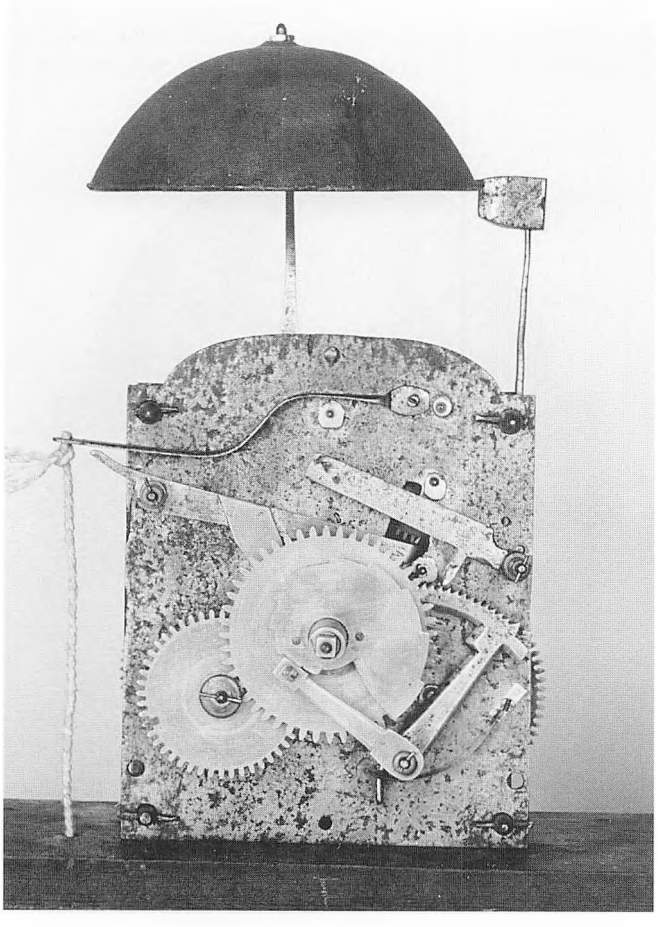

Kun enkelte ure har nøgleoptræk; ellers sker optrækket ved snore. Hovedparten af urene har kun et lod til såvel gang som slag, og nogle har i tidens løb fået udskiftet det originale værk med et nyere.

Bortset fra to ure, der står i ubemalet egetræ - det ene med intarsia - har de alle bemalede fyrretræskasser. Ingen har bevaret den oprindelige bemaling, idet de er opmalede flere gange i de skiftende moders farver.

Man kan stille spørgsmålet: Har hun lavet alt selv, eller hvor meget har hun lavet?

Ikke 2 af de 32 urkasser er ens, så alt tyder på, at hun har haft lokale håndværkere til at stå for udførelsen. Man skal også huske på, at disse standure jo ikke var lager- eller udstillingsvarer. Det var bestillingsarbejder, hvor man udtrykte sine ønsker om urets udseende og højde. Der har ganske givet været prestige forbundet med disse ure, således at man skulle sikre sig et ur, der var højere og flottere end nabogårdens.

Urværkerne er uden tvivl hendes eget arbejde, og alene dette afføder respekt. Der kræves en meget nøjagtig udførelse af tandhjul, aksler m.m., for at uret kan gå præcist. Urskiven af jern er også hendes arbejde, men når det gælder navne- og talskiver, er vi mere i tvivl, for slet ikke at tale om de meget kunstfærdige centerskiver i messing med smukke barok- eller rokokomønstre. Disse arbejder kræver indgående kendskab til gravering. Dette har hun måske kunnet, men vi føler usikkerhed på grund af navneskiverne, hvorpå hendes navn er indgraveret. Disse er meget forskellige i bogstaveringen: Mette Magareta Christens Datter, Mette Magarete Christens Datter, Mette Magrete Tvistman, M. Magrete Tvistman, Mete Magrete Tvistmanns, Mette Margrethe Tvstman - uden i, M. Magrete Tvistmans enke, Mette Magrete Uhrmager og M. Magrete Holstebro.

Hvornår og hvor har hun produceret de enkelte ure?

Igen efterlader hun os på Herrens mark. To af de kendte ure må vi henføre til hendes tidligste år i det sønderjyske. På begge navneskiver kalder hun sig Christensdatter, altså hendes pigenavn, så vi må forvente, at urene er udført før hendes giftermål i 1760. Hun var da ca. 20 år gammel, så hvis dette er rigtigt, er hun begyndt på urmageriet i sin tidlige ungdom. Uret til herremanden på Lindbjerggård må forventes at være lavet i Ølgod-tiden 1787 - 1795, og endelig er der et ur med indskriften: M. Magrete Holstebro, så det må være udført efter 1795. Sidstnævnte urværk er dog ikke hendes, men fremstillet af en af de mange urmagere på Holstebro-egnen. Uret bærer i høj grad præg af unøjagtig udførelse bortset fra messingværket. Noget kunne

tyde på, at hun i sin høje alderdom har færdiggjort en urbestilling, der måske ikke var afgivet til hende.

Urmager Hans Korsgaard, Varde, har, ud fra sit store kendskab til antikke ure, ved hjælp af urskivernes forskellige top- og hjørneornamenttyper kunnet adskille ure fra hendes syd- og østjyske periode og hendes vestjyske periode. Dertil kommer et par ure med nordjyske ornamenter og et enkelt med fynske træk. En del ure har engelskprægede ornamenter, og de er alle påsat ure, der har indgraveret Mette Magrete Uhrmager på navneskiven. Antagelig er de alle fra en bestemt periode, måske perioden hvor hun er gift med Chr. Jensen, men dette er kun en teori.

Et enkelt ur skiller sig helt ud fra de andre. Det drejer sig om et vægur, som tilhører Herning Museum. Et simpelt værk uden slag og med nøgleoptræk. Urskiven er af træ med indlægninger af ben forestillende to personer og med en navneskive af tin med Mette Magretes navn. Tilstedeværelsen af dette har givet grund til gætterier. Måske er det et af mange ure til hvermands eje, som hun har solgt på markeder, og hvoraf der så kun er blevet bevaret dette ene stykke.

Hvor kan hun have lært urmagerfaget?
Der er blevet os fortalt, at hun lærte det af sin første mand Johan Ahlert Tvistman. Herimod taler, at hun i hvert fald har fremstillet to ure, der bærer hendes ungpigenavn. Ligeledes kan urmager Hans Korsgaard påvise, at der i selve urværkerne er mange vestjyske træk, som peger hen mod Ringkøbing/Ulfborg-egnen. Måske kan det tænkes, at hun har lært faget af sin far, der ganske vist optræder som gårdmand i de offentlige optegnelser, men let kan have fremstillet ure som et bierhverv. En eftersøgning af ure og urmagere fra Ringkøbing-egnen har dog ikke kunnet givet nogle beviser for denne antagelse.

Som det er fremgået af ovenstående, er det lykkedes at fremdrage en del om Mette Magrete Tvistman, men samtidig efterlader hun sig en række ubesvarede spørgsmål.

Det er Ølgod Museums plan at udgive en særpublikation om Mette Magrete Tvistman og hendes ure. Når hun forekommer os særlig interessant, skyldes det, at vi her har fået kendskab til en kvinde, der gik ind i et typisk mandsdomineret håndværk så tidligt som 1700-tallet sidste halvdel, hvor vi ellers først møder kvindelig deltagelse i håndværksfag hundrede år senere.

Særligt interesserede henvises til den kommende publikation, der vil omfatte hendes liv og skæbne, hendes urproduktion samt en beskrivelse af de forhold, hun havde at virke under som landurmager, og endelig et katalog over samtlige kendte ure fra hendes værksted.

Søren Manøe, museumsleder, Ølgod Museum.

Fig. 5. Urskive, der i navneskiven bærer hendes pigenavn: Mette Magarete Christens Datter. Erhvervet på auktion november 1995. (Mus.nr. Ø.12.611x1). Foto: Palle Hestbech.

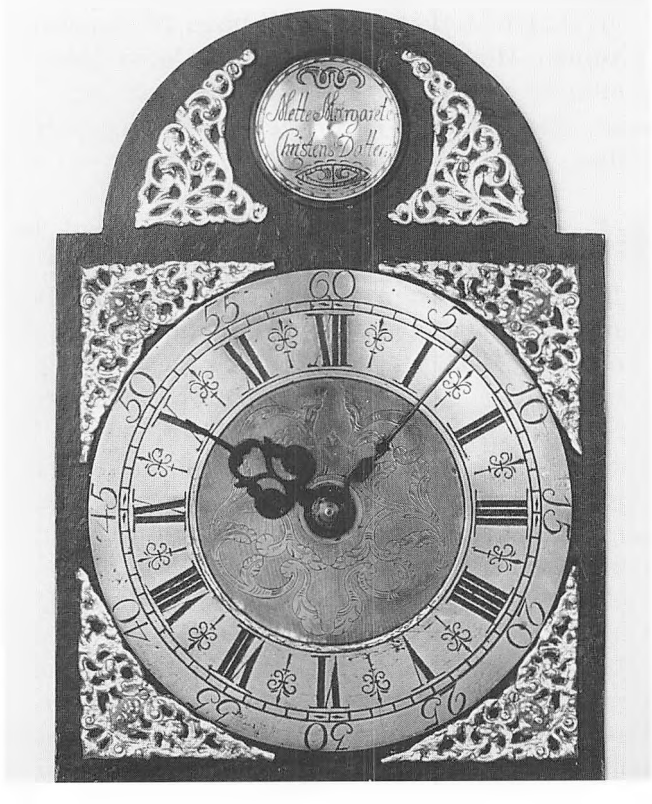

Fig. 6. Væguret på Herning Museum. I den brunbemalede urskive er indlagt bag glas kvinde- og mandsfigur i ben. Foto: Palle Hestbech.

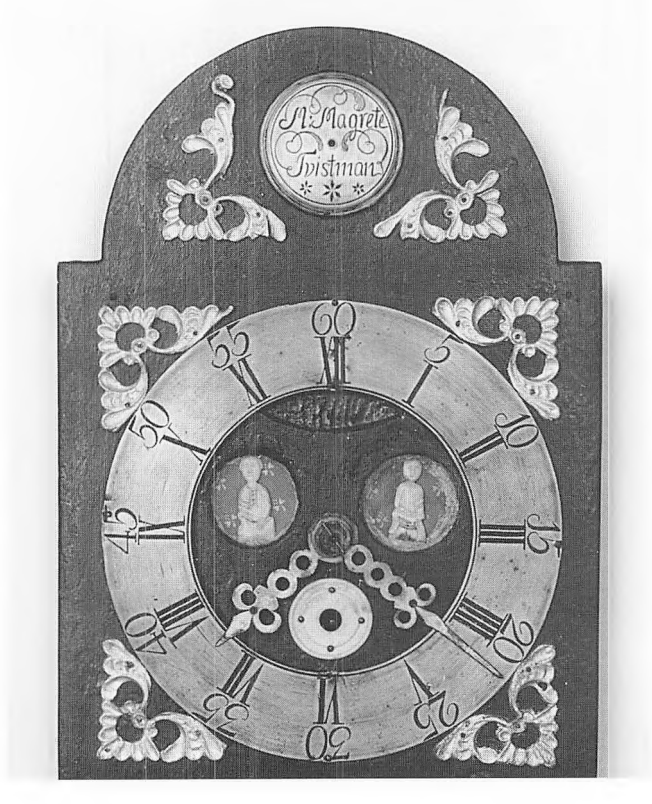

Skolen i Ribe – fortællinger 1145 - 1995

- en særudstilling på det nye museum i Ribe

Af Torkil Funder

Det begyndte om sommeren, det sidste hele år Erik Lam var konge. Da havde Elias i tre år været biskop i Ribe, og han ønskede nu trods de urolige tider at øge sin hovedkirkes berømmelse ved at knytte et større præsteskab til den end de tre præster, som allerede betjente den. Derfor ville han oprette et domkapitel - en kreds af præster, som levede og arbejdede i et regelbundet fællesskab ved kirken, og han ville give det nødvendige gods til det nye kapitels underhold.

Den 13de juni 1145 lod han derfor på sin befæstede gård i Henne skrive et stiftelsesdokument. Og til det kommende kapitels medlemmer, kannikerne, gav han blandt andet » - frihed til at indrette skolen efter eget ønske og med råd fra biskoppen - «.

Her forlader vi de urolige tider, som først faldt til ro tolv år senere, men tager med os fra den latinske tekst ordet »scolas«, skolen, for det er den ældst bevarede omtale af skolen i Ribe.

Elias' oprindelige dokument findes ikke mere, men der findes en afskrift af en afskrift af det i pergamentbogen Ribe Oldemoder fra ca. 1290, og den er vores baggrund for at vide, at den 13de juni 1995 havde Skolen i Ribe eksisteret i mindst 850 år. Den er givetvis 100-200 år ældre, Elias gav den blot et nyt tilhørsforhold.

De 850 år fejredes på forskellig måde i løbet af 1995. Der blev udgivet et jubilæumsskrift, to sammenhørende skulpturer blev indviet, og der holdtes en fest for hele skolen. På selve jubilæumsdagen var der festgudstjeneste i Domkirken, og den dag åbnedes på den også nyåbnede afdeling af Den antikvariske Samling, Ribes Vikinger, den særudstilling, som er emnet for denne artikel. Den blev dermed det nye museums første særudstilling, og den blev mulig ved midler fra Ribe Amt, fra skolen selv og fra et privat fond.

Udstillingen kom til at hedde »Skolen i Ribe - fortællinger 1145 - 1995«, og titlen viser den enkle målsætning: at fortælle om et moderne gammelt gymnasiums historiske baggrund og væsen i en række adskilte afsnit, der som brikker kunne danne et ufærdigt billede af et langt historisk forløb. En række meget forskellige forhold gjorde det rimeligt og nødvendigt, at den skolehistoriske linie sluttede omkring år 1900, selvom meget i udstillingen er langt yngre.

Omviserens fortælling.

Udstillingsrummet er langt og lavt, opdelt af vægge, hvis farver forskyder sig bag hinanden - grå, gylden, teglrød, grøn, mørkblå, sort og hvid. Der er områder med dæmpet lys, og andre med stærkere,

Fig. 1. Udstillingsmateriale fra skolens lofter og kældre. Korkplade til svømmeundervisning. Tegnemodeller. Eksamensopgaver fra 1874. En skolemappe. Et klæde til det grønne bord. Foto: Torkil Funder.

som lægger sig i kredse fra spotlamperne i det lave loft. Langs væggene står gamle mahognimontrer med skrå glasflader, andre er af aluminium, en enkelt af mørkbejdset træ står frit i rummets midte. Store grønne og grå træskabe med mange ruder spejler det hele.

Vi skal vide med det samme, at emnet er skolen, og straks vi er inde, ser vi døren ind til en klasse, »I sb« står der på den. En høj, gråmalet dør med metalfodspark og små matterede ruder og en enkelt i midten, så man kan se ind fra den lange skolegang. Bag døren står en skolepult med blækhus og en fordybning til penneskaft og blyanter. Den skrå bordplade kan løftes, og nedenunder er der et rum til bøger og andre tilladte og ikke tilladte ting.

Det høje kateder står ved endevæggen og bag dét den mørke, langbenede stol med sin fodskammel. På væggen hænger en kvadratisk tavle af sortmalet træ med bøjningsformerne af det latinske ord for at elske, amare, skrevet med kridt. Her er rummets midtakse, herfra begynder fortællingen.

Ved siden af døren står et aflåst skab med tolv rum, hver med sin klassebetegnelse og en bred sprække over dem. Det er til aflevering af hjemmeopgaver. Som klasserne er mærket nu, er skabet fra

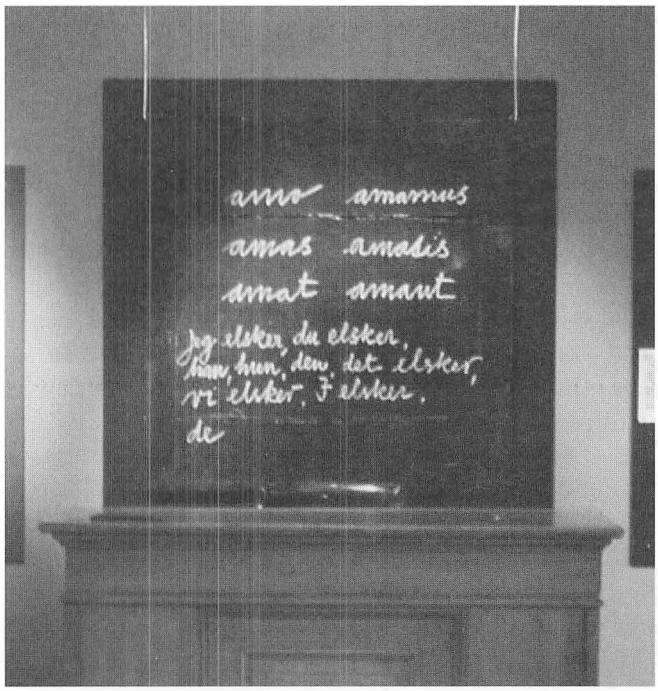

Fig. 2. Kateder, høj stol, trætavle. Fra tiden 1870-1930. Foto: Torkil Funder.

tiden efter Mellemskolens indførelse i 1903, men bag de nuværende klassebetegnelser anes andre,

Fig. 3. Skoledags-rammer før 1960. Foto: Torkil Funder.

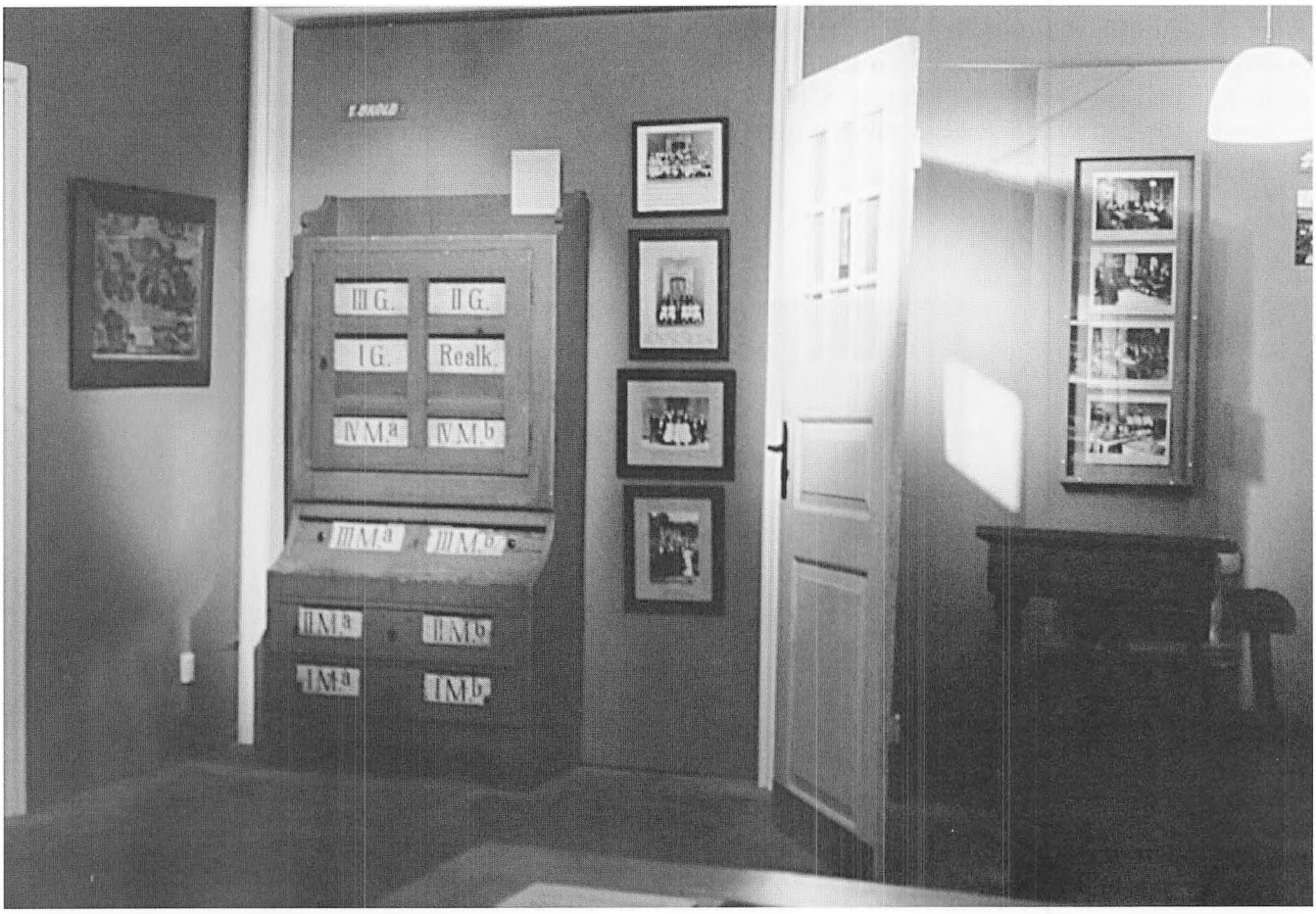

overmalede, som viser tilbage til klasseinddelingen omkring 1870. Stilmæssigt er skabet dog ældre end dette, og fjerner vi den senere påsatte låge, har vi et møbel med skuffer, hylder og en buet klap, som kan være lavet omkring 1840. Dermed er vi i en periode, hvor der skete væsentlige forandringer med landets gamle lærde skoler, som indtil da på mange måder stadig var udtryk for middelalderens skole, hvor man med udgangspunkt i latin, græsk og religion oplærte kommende gejstlige.

Sådant betragtet bliver det gamle, forslåede skab - ombygget, ommalet og brugt af mange generationer af elever og lærere - et udtryk for den danske skoles og dermed Katedralskolens historie og skiftende målsætninger. Og processen at gå om bag overfladen af det, som står foran os nu, bliver et eksempel på vores forsøg på at afdække fortiden og på de fortællinger, genstande rummer. Skabet blev brugt til ca. 1965.

Omkring skabet, katederet, pulten og døren hænger der fotografier af lærere og elever fra disse genstandes tid - spredte glimt fra 1860 til 1980. Elevernes unge ansigter lyser altid levende igennem gruppebilledernes opstilling, mens de fleste billeder af lærere er officielle enkeltportrætter. Så lukkede at man forbavses, når der dukker et billede op af to lærere i samtale på gaden ude i byen - og den ene står med en cykel, den anden har en kraftig mave, bøger under armen, og han ler. Eller billederne fra skoleudflugten den 7de september 1915, hvor lærerne sopper med hvide ben og stråhatte og ligger i græsset, på diget, ved havet.

Udstillingens næste afsnit eller fortælling handler om almen skolehistorie. Et emne der er svært at have med at gøre i en museumsudstilling, der traditionelt finder sine udgangspunkter i genstande. Dem er der kun få af om dette emne, mens mængder af bøger behandler det i ord. Afsnittets tekster fortæller om det tidlige europæiske skolevæsens tætte binding til den kristne kirke, samtidig med at det byggede på et grundlag og en kundskabsmængde, der var skabt i oldtidens Grækenland og videre udformet i Romerriget[1]. På græsk betyder »schola« egentlig »fritid«, det vil sige den tid, som anvendes på undervisning og opdragelse ved særlige personer, lærere, udover hjemmets og de øvrige omgivelsers påvirkninger.

Dén europæiske skole, som nutidens skoler kan føres tilbage til, opstod med de første egentlige europæiske klostre, Benedictinernes, grundlagt omkring år 500 i egnene øst for Rom. Her holdt munkene skole for de unge, som blev »givet« til klostrene, for at de senere kunne træde ind i ordenen, så dens virke kunne fortsætte. Med tiden holdtes i klostrene også skole for unge, der ikke skulle optages i ordenen, men have en viden, en uddannelse.

Også ved kirkerne selv oprettedes med tiden skoler for at uddanne gejstlige, som kunne passe de almindelige præsteembeder i landsbyerne eller gøre tjeneste ved de store kirker. Ved bispesæderne oprettedes således katedralskoler. På græsk betyder kateder en stol, specielt lærerens forhøjede, respektindgydende stol. I den kristne kirke er cathedra biskoppens stol bag alteret, et bispesæde. En katedral er en kirke, hvor en biskop har sit sæde, og den tilknyttede skole er en katedralskole.

Fra omkring år 900 blev det reglen i Vesteuropa, at disse katedralskoler styredes af domkapitlet, den gruppe af gejstlige, kanniker, som i et fællesskab var knyttet til samme kirke. Så det var en del af et allerede gammelt mønster, at biskop Elias i Ribe i 1145 lod skrive, at det præstekapitel, han nu ønskede oprettet, skulle styre skolen.

Een genstand er der i afsnittet om skolehistorie: en smukt skåret træfigur fra 1400årene af Jomfru Maria. Figuren stammer fra en kirke på Ringkøbingegnen, den er lånt på Kulturhistorisk Museum i Randers, da Antikvarisk Samlings egne Maria-figurer er anvendt i det nye museums faste middelalderudstilling. Maria bærer krone, og månen er under hendes fødder som i Johannes Åbenbaringen. Domkirken, Vor Frue i Ribe, er indviet til Jomfru Maria, og til de mange billeder af hende derinde sang Katedralskolens disciple i 400 år:

Ave Maria, gratia plena, ora pro nobis.
Hil Dig, Maria, fyldt af nåde, bed for os.

Netop denne bøn nævner Dronning Margrethe I i et gavebrev til domkapitlet i Ribe den 19de september 1407. Det ligger her i montren, udlånt af Rigsarkivet. Med brevet, som er på dansk, ønsker

Fig. 4. Dronning Margrethe I's brev fra 1407. Citatet står i linie 17-20. Foto: Torkil Funder.

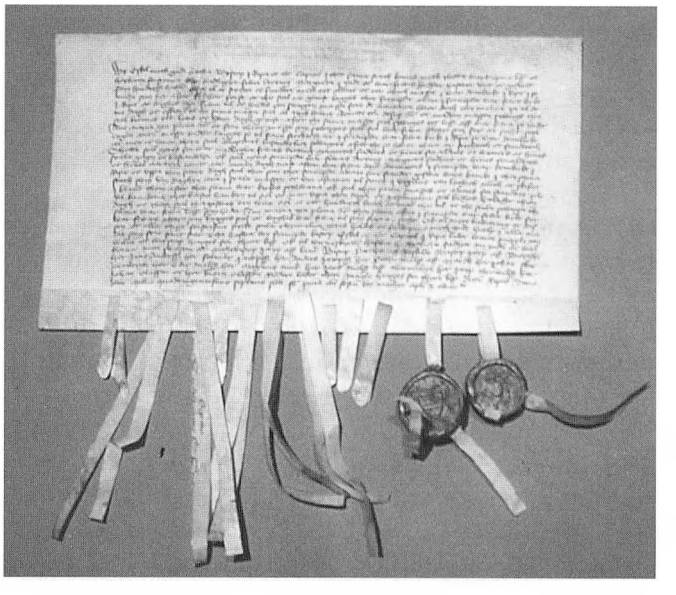

hun at oprette en »årtid« for sig selv og sine slægtninge: en dag hvert år og aftenen inden, hvor der holdes våge-tjeneste og sjælemesse for den afdøde. I brevet bestemmer hun for de skoleelever, som deltager i messen:

»Peblingene skal bedes helligt (fri) den dag, og dem skal da gives en tønde øl og 100 brød og mad dertil, og de skal synge det samme Vor Frue Lov, som hedder Ave Maria, gratia plena etc. den samme aften i fornævnte Vor Frue Kirke og for Vor Frues alter. - «.

Den katolske tid ophørte med Reformationen i 1536, men der sidder stadig et Maria-billede højt i Domkirkens vestgavl. Og inde i kirken ser en middelalderlig kronet Maria-figur også i dag roligt til, mens Sankt Mikael kæmper med dragen, som i Åbenbaringen står parat til at opsluge hendes nyfødte barn.

Med Reformationen flyttedes den øverste styrende magt over skolerne fra kirken til kongen, som også overtog retten til det kirkegods, der havde været en væsentlig baggrund for skolernes økonomi. Christian III lod oprette latinskoler i de købstæder, hvor der hidtil ingen havde været, og deres forhold i det daglige blev beskrevet i Kirkeordinansen, den lille, men betydningsfulde bog fra 1542, som ligger opslået i montren.

Man kan se af ordinansen, at for skolernes indre forhold medførte Reformationen ikke store forandringer. Målet var stadig at uddanne det kommende præsteskab, og midlerne stadig den kristne lære og filosofi med baggrund i de klassiske sprogs litteratur, især de latinske forfattere. Pædagogikken indebar ofte en hård skoletugt, som det ses af udstillingens træsnit fra 1500årene, og af teksten fra den danske bibeloversætter Christiern Pedersens erindringer fra hans egen skoletid omkring år 1500:

»Hvilken forbandet helvedes og skærsilds pine de unge folk, peblinge og degne, led i min og andre fleres ungdom og før i mange år af deres vanvittige og umilde skolemestre og hørere med de slemme ukristelige hudstrygelser, slag, hug og plager, som de gave dem for en føje brøde og så godt som ingen - det ved både præster og munke, kanniker og skrivere som var deres disciple.«

»Forsømte nogen ung dreng eller pebling i sin skolegang en time eller to eller en halv dag, da skulle han slide så mange ris, som en tyv, der har stjålet en hest eller en ko eller fast flere. Når nogen spurgte dem, hvi de så sloge dem og var så umilde mod deres disciple, da svarede de: jeg haver så købt min lærdom, jeg vil og så sælge hannem igen.«

Dronning Margrethes brev er et af de seks pergamenter, der er lånt til udstillingen fra Rigsarkivet i København for at give en række glimt af virkeligheden for rektorer og elever og skolen i Ribe i perioden 1145 til 1554. De ligger alle på blå bund i de to lave bordmontrers svage lys[2].

Den store, opslåede bog med blade af mørknet pergament, så store som de kunne blive af skindet fra siden af en kalv, rummer selve skolens officielle dåbsattest: en kopi fra ca. 1290 af biskop Elias' brev i Henne fra juni 1145, hvoraf man første gang kan vide, at der findes en skole i Ribe. Den rødbrune skrift på forkortet latin er svær at læse på bladet, som buler af århundreders skiftende fugt og tørhed.

Bogen rummer en samling kopier af vigtige dokumenter, der fortæller om bispestolens og domkapitlets privilegier og andre forhold. Den kaldes »Ribe Oldemoder«, fordi der på bagsiden af bindet med store, svage bogstaver står »Oldemoder«, måske skrevet af biskop Hegelund omkring år 1600, hvor den forlængst havde nået oldemoderens ærværdige alder og betydning. Bogen har ikke været i Ribe siden ca. 1750, da blev den lånt ud og aldrig afleveret. I 1798 blev den købt på auktion i København af Det kongelige Bibliotek, og i 1970 overgik den til Rigsarkivet.

Ved siden af ligger Ribebispen Tyges brev om Darum fra 1278 med biskoppens store ovale segl hængt i farvede tråde. Brevet er ganske lille og fortæller på præcis latin, at der af stiftets indtægter fra Darum Sogn hvert år skal ydes en vis mængde korn til skolemesteren i Ribe. Til gengæld skal han »uden pengebyrde« undervise alle elever fra Darum Sogn og dertil 100 andre trængende. Således sikrede bispen skolemesteren noget af hans årlige indkomst og mange fattige elever gratis undervisning. Og bispen skriver det og forsegler det, for at »det som handles i tiden ikke skal svinde sammen med tiden.«

Hvert bogstav i præsten Vilhelms testamente står så tydeligt nu som den dag i maj 1338, da skriften på pergamentet tørrede. Af sine mange ejendele testamenterer han til skolen sit stenhus og den jord, det står på, og alle sine kobbergryder. Peblingen Laurentius, Lars, skal have den seng, han plejer at sove i, og en bog af Seneca. Derved bliver Lars den første elev i Ribe skole, man kender navnet på. Vilhelm døde samme år, og hans gaver blev en del af den støtte udefra, som skolen i århundreder var helt afhængig af.

Med tiden svandt afgiften i korn fra Darum Sogn til skolen ind til ganske lidt, fordi den kannik ved kapitlet, som havde sognets kirkeskat-indtægter, selv beholdt det meste. Derfor opsøgte Hans Tausen, som nu var biskop i Ribe, i 1554 Christian III for at genvinde skolens gamle ret. Det kan have været på Koldinghus, hvor Ribe-folkene ofte mødtes med de omrejsende konger, når de ikke lagde vejen om ad Ribe. Tausen må have haft selve bisp Tyges brev, som nu ligger her, med sig i bagagen, og kongen må have ladet det læse for sig, inden han bestemte, at de kommende præster i Darum skulle betale en årlig

sum penge til skolemesteren imod gratis undervisning, som før bestemt. »Christian« skrev kongen så nederst i sit eget brevs venstre hjørne. Vi ser, at bisp Tyge havde ret, da han skrev, at handlinger måtte sikres mod at svinde sammen med tiden.

Disse to breve viser, at ville man dengang finde støtte for ånden, måtte man gå til jorden. Den næste fortælling i den brede, blåmalede niche handler om dette. Her hænger portrætter, malet på træ og lærred og som fotografier, af 8 rektorer ved skolen fra tidsrummet 1561 til 1874. For de seks ældste af dem indtil ca. 1815 gælder det, at deres daglige arbejde med ånden var bundet til andres daglige arbejde med jorden.

Det ser vi tydeligt af den gamle bog, som ligger i en af montrerne. Det er rektor Ægidius Lauridsens regnskabsbog fra hans rektortid 1596-1605. Den har et omslag af ældre genanvendt pergament med noder og latinsk tekst, mørknet og smudset til med årene. På selve bogens papirsider opregner Ægidius de »visse indtægter«, som udgjorde hovedparten af hans løn som rektor. Over for dem står embedets udgifter, og resten er, hvad der blev »till vor Husholdning i Jesu Naffn«. Som det meste af materialet i dette afsnit opbevares bogen nu på Landsarkivet i Viborg.

På den dybblå væg hænger et portræt af Ægidius Lauridsen, malet på en tyk, rund træplade, der antagelig er skåret ud af en mindetavle i Domkirken. Han bærer den hvide pibekrave, som i dag kun kendes fra præsternes embedsdragt. Ved siden af hænger et tilsvarende portræt af hans forældre. Faderen, Laurids, var rektor i 1560erne, og moderen, Sophia, har administreret den husholdning, embedet gjorde mulig. Regnskabsbogen under dem er slået op på første side, her har Ægidius skrevet:

Fig. 5. Ægidius Lauridsen, rektor ved Skolen i Ribe 1596-1605. Foto: Torkil Funder.

»Fortegnelse paa Rente udi Korn / Pending [penge] / och Andet / som gaa til Scholemesterens Underholdning udi Ribe den Stund jeg Ægidius Lauritssøn var Scholemester sammesteds och hvorledes det er opborn. Begÿnt Anno 1596 den 13 Februarii paa hvilcken tid jeg Bleff kaldet til Scholen«. Og nederst til venstre et lodret skrevet notat, »Pending er Menniskens Mod och Blod«.

Derpå opregner han side for side de indtægter, han kan forvente. Heriblandt bøndernes landgilde: afgifterne for de skolejorder, de har i fæste. De ligger især på Holmsland og ved Ho Bugt. »Paa Holm ved Ringkøbing ligger 4 Gaarde til Scholemesteren« står der. Mellem de visse indtægter finder vi også indtægten fra Darum Sogn, som biskop Tyge lagde til skolen. I resten af bogen holder Ægidius med hældende hurtig skrift år for år kontrol med, at det, som tilkommer ham, er indgået.

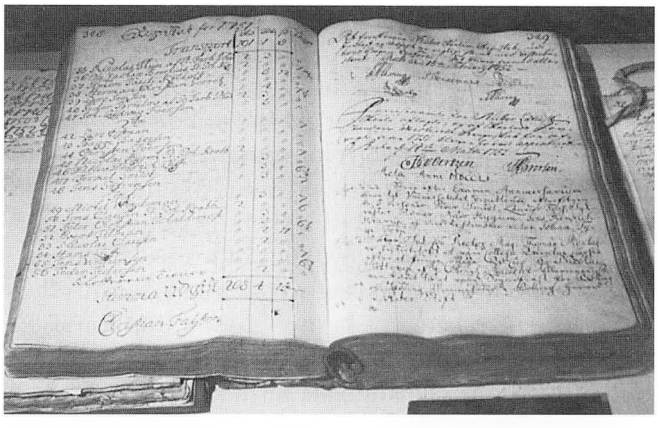

Fig. 6. Rektor Falsters Skolebog med noget af stipendie-regnskabet for 1751, der var hans sidste leveår. Til højre midt på siden ses Brorsons underskrift inden fortsættelsen ved rektor Sinnel Lange. Protokollen dækker årene 1723-1805. Landsarkivet i Viborg. Foto: Torkil Funder.

I protokollen i montren ved siden af er det rektor Falster, som 125 år senere holder regnskab med sine og skolens indtægter, og vi ser at de kommer de samme steder fra. Falster selv ses på det store maleri. Fra sin guldramme på den blå væg, i skarlagensrød kappe, med hvidt halsbind og fyldig paryk ser han ned på sin omhyggeligt førte bog. Den er slået op på fæsteren Hans Nielsens side, »som boer paa en liden Vaaning paa Holms-Land« og betaler sin landgilde med tørrede Hvillinger og 2 Rigsdaler årligt til Sankt Hans dag. Neden for rektorens regnskab ligger bonden Hans Nielsens egen landgildebog, hvori Falster kvitterede. Historien bevarede dem begge.

Protokollerne er rene og velholdte. Hans Nielsens og de andre udstillede landgildebøger er fedtede og snavsede, de er blevet taget frem årligt og sammen med tørrede fisk og andet groft gods bragt med til rektoren i det fjerne Ribe. Eller var det rektoren som rejste til Holmsland? Ihvertfald viser de

to hold bøger tydeligt vejen fra jorden til ånden. Den årlige betaling sikrede ikke blot bonden, men også rektoren og skolen endnu et år.

Under maleriet af Falster står en jernbeslået trækiste, »Skolens Kasse« står der malet på låget. Der skal tre nøgler til at åbne den, rektors, biskoppens og amtmandens kan man tænke sig. Efter Reformationen var biskoppen og senere også amtmanden kongens tilsynsførende med latinskolerne. Under en del af Falsters årsregnskaber finder vi sammen med amtmandens også Hans Adolf Brorsons underskrift. Han var student fra Katedralskolen i 1712 og blev senere biskop i Ribe. Salmedigteren var også administrator af jordiske værdier. Derfor ligger en samtidig udgave af Brorsons salmesamling, »Troens rare Klenodie«, sammen med landgildebøgerne og de underskrevne protokoller.

Vi kan se af regnskaberne, at i 1786 begyndte skolen at sælge af sin jord. Den 25de juli det år bliver de 4 gårde på Holmsland solgt. Fæsterne blev selvejere, og en gammel økonomiform begyndte at gå i opløsning. En række farvefotografier af skolens gamle jorder på Holmsland og ved Ho Bugt viser, at i august 1995 er de stadigt gyldne af korn.

I de 300 år, som de 8 rektorportrætter repræsenterer, 1561-1874, ændredes skolens økonomiske baggrund, dens forhold til kirken og dens undervisnings indhold. Det blev tydeligt i Lorens Hanssens tid fra 1782 til 1814, at de foregående århundreders latinskole ikke længere kunne give en uddannelse, som holdt mål med, hvad der foregik indenfor handel, industri og realvidenskaberne.

I Thorups tid fra 1814 til 1845 blev skolen den lærde skole, naturvidenskaberne var på vej, det kirkelige præg var stadig stærkt, men uddannelsen rettede sig nu også mod kommende embedsmænd, der udover klassisk indsigt behøvede en dagligdags anvendelig viden om verdslige forhold. I Bendtsens tid fra 1845 til 1874 holdt man stædigt og længst muligt fast ved de klassiske fag, men naturvidenskaberne og de moderne sprog vandt endeligt frem og slog igennem med hans efterfølger. Og først da var det senmiddelalderlige præg på skolen, som endnu anes i portrætterne af Ægidius Lauridsen og hans forældre, helt borte.

Udstillingens næste fortælling handler om skolehusene. Væggen her er teglrød, der hænger et stort maleri og mange fotografier på den. Hvor skolen lå fra 1145 til ca. år 1500, ved man ikke med sikkerhed. Måske nær Domkirken, måske i haverne ved Puggaardsgade[3]. Af huse er der kun Puggaarden selv at holde fast i: den institution, som biskop Christiern i 1298 stiftede og gav midler som et kollegium for 20 disciple under en forstander. Det var antagelig også Christiern, som begyndte kopibogen Ribe Oldemoder; og præsten Vilhelm, hvis testamente vi hørte om, var forstander i Puggaard, hvor også eleven Lars boede med sin seng. Således hænger tingene sammen.

Dette ældste Puggaard er borte, men dets afløser fra omkring år 1500 står stadig som en del af skolen[4]. Fra ca. 1550 til 1903 var det udelukkende rektorbolig, og her boede de fleste rektorer, vi ved noget om. Her fødtes i 1568 Ægidius Lauridsen og i 1750 Lorens Hanssen, hvis far også var rektor før ham. Nu gennemfares de 500årige klasseværelser dagligt af moderne liv.

Man ved, at omkring år 1500 flyttede skolen til grunden umiddelbart vest for Domkirken. Denne skoles senmiddelalderlige bygninger blev i 1720erne udvidet og ombygget i et samarbejde mellem rektor Falster og biskop Thura, som vi ser på maleriet i sort dragt med hvidt halsbind og paryk, og bygningerne fik i grundtræk det udseende, de har i dag. I montren ligger de farvelagte tegninger til byggeriet og én, som viser, hvor forfaldent det gamle var. De er lånt på Landsarkivet i Viborg og på Rigsarkivet.

Hørerne, lærerne, boede i små rum i fløjen nærmest Domkirken, og der var skole og bibliotek i det bagvedliggende hus. Det var i denne bageste fløj, som har en middelalderlig kerne, at Peder Palladius, Sjællands første reformerte biskop, havde sine tidlige skoleår, og i 1561 blev historikeren Anders Sørensen Vedel og den senere biskop Peder Hegelund studenter herfra. Nogle af de drenge, som engang gik til skole her, blev senere kendt vidt omkring, andre kun i snævrere kredse, og andre igen i endnu mindre, og de var altid de fleste.

Tiderne skiftede om skolen, og et voksende elevtal, nye fag og nye krav til undervisningen gjorde bygningerne for trange, og efter 350 år ved Domkirken byggedes en ny skole i rektors vældige have ved Puggaard. Den blev indviet en fredag formiddag i 1856 til Kunst og Videnskab, Litteris et Artibus, som det blev skrevet over hoveddøren. Det var i rektor Bendtsens tid, og ordene, som vi stadig går ud og ind under, er hans.

Her havde man omsider tørre gulve, varme vægge, højt til loftet. En skolegård, en lovsangsal, en gymnastiksal, et rum til biblioteket og plads til de nye samlinger af fysikinstrumenter, dyr og etnografica, som nye tider krævede. Mere plads endnu da også sidefløjene i 1880erne kom op i to etager. Og så disse høje vinduer, fyldt af vestjysk lys.

Der var store om- og udbygninger i de næste 75 år, men efter 1950 tog mange ting i den ydre verden et vældigt ryk, og i 1970erne stod det klart, at skolen måtte flytte uden for byen eller blive større på stedet. Man valgte at blive i den tætte bymidte, hvor mere end 800 skoleår var gået hen, og i 1978-80 udbyggedes skolen på den aldrig før bebyggede jord fra de middelalderlige haver, hvor rektorerne havde haft deres abild- og kålgårde, og hvor udgravninger viste, at ardploven havde gået endnu omkring år 1200[5]. På

to år fordobledes skolens bebyggede areal, og de ældre bygninger sattes istand. Dermed beholdt byen sit tidevand af elever, der morgen og eftermiddag strømmer til og fra. Og skolen beholdt sin by.

I montren op til den teglrøde væg ligger nogle stykker tømmer fra en skoledør, hvor man kan se mange grå og hvide malingslag bag hinanden, ved siden af er nogle slidte dørhåndtag af messing og et stykke skolegulv af træ. Gulvbrædderne har fået deres ravbrune farve og blanke overflade efter års slid og vask og fernisering og lakering, nygjort efter hver sommerferie. Sådan ligger trægulvene fra 1856-byggeriet stadig i de fleste af skolens rum, de blev dækket med gråt linoleum i 1950erne og senere med rødt. Teksten fortæller, at i de ældste skolehuse var gulvet af stampet ler og senere af mursten, den fortæller ikke om fugten og kulden.

Vi passerer nu den høje, fritstående montre i udstillingsrummets midte. Den er for så vidt det punkt, hvorom alle fortællingerne drejer sig. Den forsøger med genstande at bringe det enkle budskab, at trods menneskenes kassation, tidernes voldsomme begivenheder og det fastes uundgåelige sønderdeling, så bliver noget bevaret, ladt tilbage. Og fra det henter vi bekræftelsen på, at fortiden fandtes, og vores fornemmelse af, hvad den var.

I montrens nederste del ligger forkullede planker fra Ribes store brand i 1580, et stykke af en gravsten med meningsløse bogstaver og året 1579, en anden med sirlige, ituslåede ord fra 1700årene, løse mursten, sortpotteskår, en knust glaseret stjertpotte, senmiddelalderlige tagsten, en udbrændt lås, sand og en brandspand af læder med den omhyggelige påmaling, »Pugaard. Rektor. Residentz«. Teksten fortæller om tidens told af alt, som kunne brænde, plyndres, rådne, ædes og altså om forundringen over, at så meget alligevel blev bevaret og givet videre, som det ses i montrens øvre halvdel.

Denne del fortæller om skriften og det skrevne. De skrøbelige tegn anbragt på lige så skrøbeligt papir eller pergament. Her ligger skrivestaven af bronce fra 1200årene, med den ridsede man i bløde vokstavler, kunne glatte det skrevne ud igen og skrive nyt, og således spare kostbart pergament ikke mindst i skolerne. Her er to originale penne, skåret af hønsefjer midt i 1800årene og fundet i en skrivepult på Katedralskolen. Og blækhuse, hvis indtørrede sorte rester, aldrig blev til ord. Her glimter det fineste gyldne sand fra Dueodde på Bornholm til at

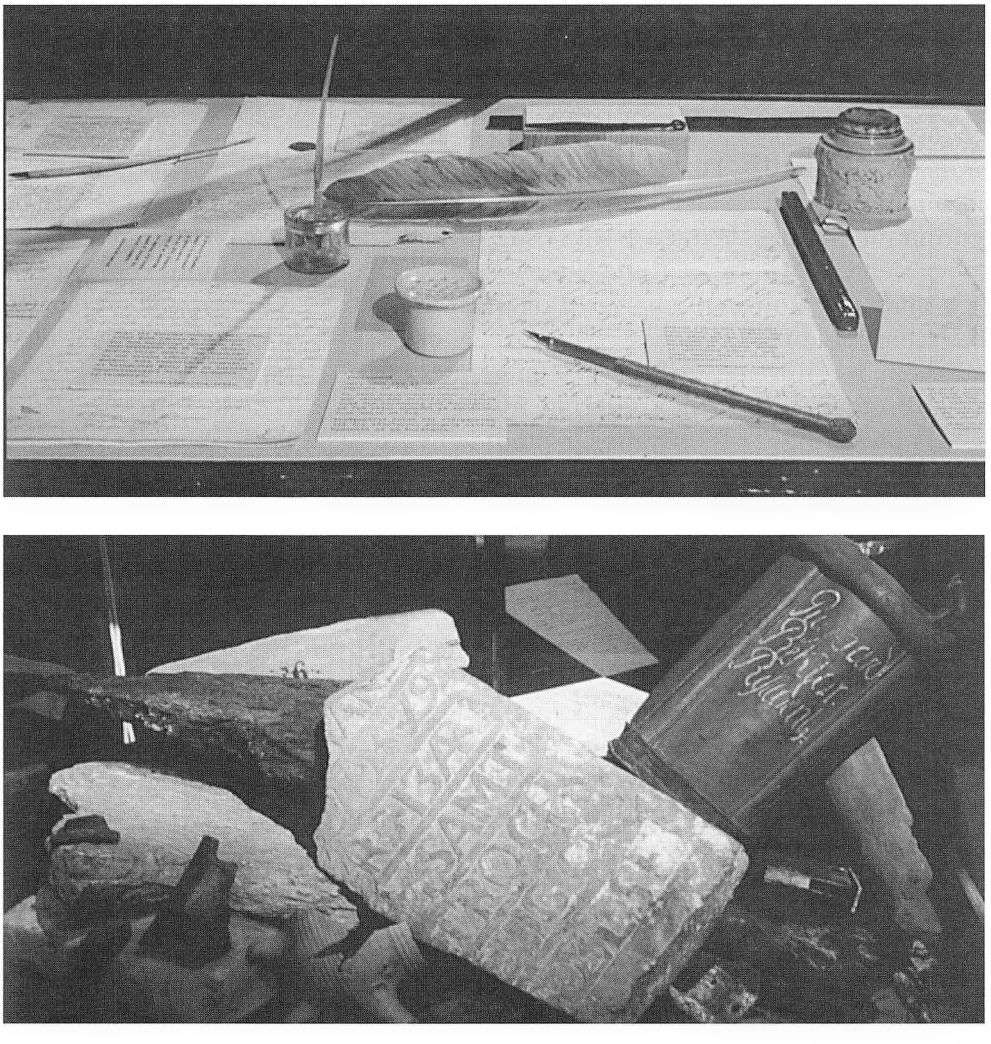

Fig. 7. I den centrale montres øvre del ses skriften og det skrevne, i dens nedre del ses tidens told af alt. Foto: Torkil Funder.

tørre skriften med, og her er den røde lakstang til at forsegle budskabet. Og kopien af runestaven fra Ribe med Danmarks længste runeindskrift, skåret i stavens fem sider omkring år 1300. Ialt 277 tegn som udgør en formular til sygdomsbesværgelse[6]. Den, som skar runerne, har givetvis også kunnet skrive latin og dansk med fjerpen på pergament, når den slags var hans ærinde.

Omkring 500 år yngre er skriften på en ansøgning fra rektor Lorens Hanssen til biskoppen i 1787, hvor Lorens søger om at måtte flytte skolens bibliotek, som ødelægges af fugt, hvor det nu står. Og må skolen »købe et Par Læs Brænde for i det ringeste eengang eller to om Ugen at kunne ret giennemvarme Værelset og Bøgerne«? Et brev fra Skoledirektionen i 1816 roser rektor Thorup for Ribe-elevernes fine karakterer ved den sidst afholdte studentereksamen, som dengang foregik på universitetet i København og ikke foretoges af skolerne selv. Her ligger også en slidt og mange gange foldet anbefaling fra rektor Rosenberg, der taler til gavn for den »fromme, beskedne og flittige unge Mand, Niels Lauridsen Struch«, som med den i lommen sendtes til eksamen i København i 1664.

De blå forseglede breve er fra eleven Nicolai Hansen, skrevet i Ribe i 1857-58 til en jævnaldrende slægtning. Nicolai fortæller om Frederik VII's besøg i Ribe, om skoletræthed, pigebekendte, eksamensbekymring og om sine tvivl om, hvad han skal studere efter eksamen. »Skal jeg lægge mig efter et Brødstudium, som jeg ikke har saamegen Lyst til eller følge min Tilbøjelighed?«. Disse breve er usædvanlige ved at rumme glimt af en elevs skoleliv, skrevet mens han endnu var elev og ikke med årenes usikre afstand.

Bag denne montre møder vi fortællingen om skolens bibliotek i en lang pultmontre og et stort bogskab. Det nuværende bibliotek må regnes for grundlagt af rektor Falster omkring 1720 efter krigenes plyndringer i 1600årene og almindeligt forfald gennem årtier i den allestedsnærværende fugtighed, som Lorens Hanssen også skriver om mange år senere[7].

Kun den store lænkebog i skabet, et leksikon fra 1590erne, som lænken har holdt fast til en hylde eller et kateder, kan regnes for at have været på skolen, da Falster blev rektor i 1723. Den vældige bog med bind af træplader, betrukket med skind, er nyligt restaureret og kan nu holde 400 år til[8]. I Ribe som i andre skoler voksede biblioteket hurtigt i 1700årene, især ved gaver fra gamle elever og fra gejstlige og velbemidlede i skolernes område. Det var realoplysningens store periode i Europa som følge af 300 års opdagelsesrejser og de samtidigt voksende naturvidenskabers nye indsigt. Der blev skrevet og trykt meget nyt, og skoleforordningen i 1775 understregede vigtigheden af skolebiblioteker.

Årsskriftet fra 1840 fortæller, at skolen da havde 3200 bind, og i dag, hvor bøgerne står i den tidligere drengegymnastiksal, rummer samlingen 42000 bind. De rækker fra 1500 til 1996, samlet som gaver og ved gunstige køb siden Falsters tid, og fra 1918 vældigt forøget indenfor visse emner ved, at Stiftets bibliotek fik sin plads på Katedralskolen.

Mens mange gamle skoler ikke længere har deres bibliotek samlet, er det altså på sin plads i Ribe, opstillet efter decimalsystemet og nu på vej ind på EDB. Det modtager hele tiden nye bøger, der stilles på hylde ved siden af dem, som udkom måske 400 år før. Alle de, som regnes for sjældne, er dog forvaret i brandsikre bokse. Unge stemmer høres dagligt mellem hylderne i det store rum og fra de høje, hvide kørestiger, hvor man i fire meters højde dog også kan blive grebet af pludselig tavshed i forundring over, hvad det er, man nu har fået fat i.

Udstillingens bogskab er en erindring om det ældste biblioteks 2 bogskabe, der stod i et særligt rum i skolen ved Domkirken med et ovalt studerebord foran. På en hylde har vi samlet en række af bøgerne fra Falsters tid. De er nemme at kende på de store cinnober-røde numre, han har malet på ryggen. Lænkebogen gav han retfærdigvis nr. 1 i samlingen. De fleste er indbundet i lyst pergament, nr. 5 dog i brunt skind - den er fra historikeren Anders Sørensen Vedels private bibliotek, »ASV 1571« står der på bindets forside, som er skjult i rækken.

Skabet viser også en række bøger, skrevet af forfattere med tilknytning til skolen. Her finder vi skolekomedien »Susanna«, trykt i 1578 og skrevet på dansk af den markante Ribe-rektor Peder Jensen Hegelund. Han genindførte skoleskuespillet, der i den katolske tid havde haft stor betydning både som pædagogisk middel og ved at give eleverne en indtægt, når det opførtes offentligt. Her ligger også Eske K. Mathiesens digtsamling, »Skoledage« fra 1993, skrevet på 30 års afstand af de dage, den så beskt beskriver.

På en hylde ligger bøger fra Discipelbiblioteket, elevernes eget morskabsbibliotek, stiftet af dem selv i 1815 og drevet af dem selv. Det fungerede indtil ca. 1960 og kom til at rumme mere end 1000 bind[9].

Udstillingens næste fortælling hedder »Skoledage«. Det er dem, det drejer sig om i århundreder for elever, lærere og rektorer. Resten - bygninger, økonomi, bibliotek, skolesamlinger - er den nødvendige baggrund. Denne baggrund og dens ændringer gennem tiden kan beskrives konkret ud fra kilder af mange slags, men det emne, vi søger her, elevernes skolehverdage, er svært at få fat på, især når det drejer sig om de ældre tider.

Kalkmalerier, træsnit og skrevne kilder kan give os nogle udsagn om skolelivets ydre rammer. Sko-

lernes disciple regnedes ikke højt i middelalderens bysamfund. De fleste var fattige og måtte tigge sig gennem tilværelsen ved at bede om mad, klæder og husly ved folks døre. Dette skoletiggeri var blevet praksis gennem århundreder, og de sortklædte, magre fugle i døråbningen var til tider vel både en plage og en svag trussel.

Disciplene gjorde tjeneste i kirken med sangopvartning ved korsang, messer og sjælemesser og begravelser. Ude i byen vågede de ved syge, løb ærinder og sang ved bryllupper og andre store fester. Som løbedegne gjorde de tjeneste ved kirkerne i vid afstand fra deres hjemby. På den måde betjentes 21 kirker omkring Ribe i året 1514, hvor biskop Iver Munk i et brev til præsterne beordrede, at der ikke måtte ansættes faste degne, for at fortjenesten ikke skulle gå fra Ribeskolens elever.

Betalingen for disse forskellige tjenester var måltider, småbeløb og sommetider klæde og andre fornødenheder. Skoletiggeriet var lovligt endnu en tid efter Reformationen, og sangopvartningen fortsatte til omkring år 1800, skønt rektorerne klagede over dens mange indgreb i skolegangen.

Træsnit fra 1400 og 1500årene viser os skolescener, først med eleverne siddende lavt på skamler foran lærerens ophøjede sæde og senere ved lave langborde. Flere klasser er samlet i eet rum, nogle læser op, andre skriver med fjerpen, nogle synger efter noder, og andre undervises fra tavlen. Der ses store timeglas og måske en astronomisk tavle på væggen. Skoletugten vises også, der står et ris opad væggen, læreren holder sin ferle, eller en arme synder med nedknappede bukser er strakt ud over en bænk, mens læreren står parat med riset.

Ligesom det er tilfældet med skolernes økonomi og med undervisningens indhold, skete de store og egentlige ændringer bort fra senmiddelalderens ydre rammer om skoledagene først i løbet af 1800-årene. I de »Disciplinariske Bestemmelser for Ribe Kathedralskoles Disciple« fra 1848 får eleverne i punkt 5 at vide, at »Naar Disciplene gaae til og fra Skole, og ellers naar de vise sig paa Gaden og de offentlige Spadseregange - overalt og til enhver Tid - skulle de opføre sig sædeligt.« Og i punkt 6, at »Al offentlig Tobaksrygning forbydes, ligesom ogsaa at gaae paa Værtshuse eller deslige offentlige Steder. Ingen Discipel maa være Medlem af nogen Forening eller deltage i offentlige Baller uden Rektors Vidende og Samtykke.« Og i sidste punkt at »Overtrædelse af disse Bestemmelser straffes efter Forseelsens Beskaffenhed, i værste Tilfælde med korporlig Revselse eller endog Udviisning af Skolen.«

Med disse borgerskabets bestemmelser greb skolen ved rektor Bendtsen ligeså dybt ind i elevernes privatliv, som det skete i middelalderens kirkelige skole. Reglerne lempedes da også af hans efterfølger i 1874. Omkring år 1900 erstattedes ordet »discipel« af ordet »elev« - det falder sammen med den revolutionerende skoleordning i 1903, som blev det egentlige grundlag for den skole, vi kender i dag.

En udstilling kan med billeder, tekster og genstande vise noget om skoledagenes ydre ramme, men som det gælder historien og mennesket iøvrigt, så er dagens væsen ikke til at få fat på. Mens skoletiden varer, findes den indeni den enkelte elev, den består af tilstande og situationer i forhold til omgivelserne og i forhold til det, man selv er. Når skoletiden er forbi, bliver den en lang erindring - god, dårlig eller bare et skuldertræk.

Skoledagens ydre ramme mødte vi først ved udstillingens begyndelse: skoledøren, katederet, pulten og skabet til hjemmeopgaver. Nu fortsættes de. Af hundreder af mulige skolebøger er der valgt nogle få fra de fag, som udover religion længst har spillet en rolle i skolen: latin og græsk. I en montre ligger blandt andre en græsk læsebog fra 1842 med mange personlige notater. Den gengiver Xenofons beretning om Kyros' hærtog mod sin bror, kongen af Persien, i året 401 før Kristus. Her ligger også, i træbind betrukket med læder, en udgave fra 1503 af

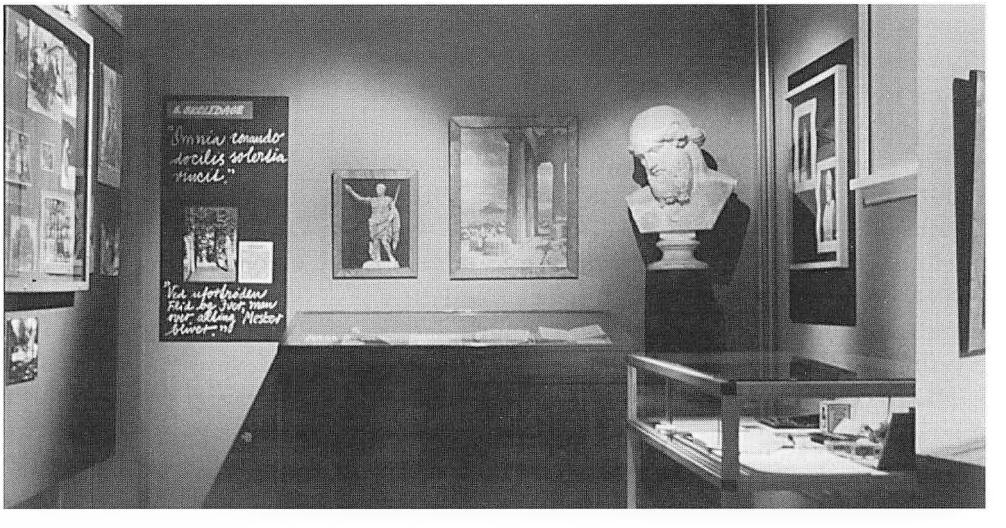

Fig. 8. Dionysos ser på Akropolis, på kejser Augustus og på montren med græske og romerske værker og skolebøger. Foto: Torkil Funder.

den romerske digter Terents' skuespil, slået op på komedien »Eunukken«, og tæt op til den en udgave af samme komedie fra 1995, som den bruges i skolen i dag. På en sortmalet søjle ved siden af står en gipsbuste af den græske gud Dionysos, der sammen med Zeus, Hermes og andre kendte hoveder kom til skolen i 1896.

En anden montre i dette afsnit fortsætter fortællingen om skriften og om, hvad der blev skrevet. Langs dens bagvæg står 5 papplader med smukt skrevne, mærkværdige ord. De har været brugt som modeller i undervisningen i skrivning af det gotiske og det latinske alfabet midt i 1800årene. Man lærte dem begge, men brugte til almindelig brevskrivning kun det gotiske indtil omkring 1860. Nu skrev man med den nye stålpen, der fra omkring 1830 bredte sig hastigt og gav en ganske anden skrift og skrivesituation, end når man holdt om en tilspidset fjer.

Mellem blækflasker, blækhuse, en fyldepen, penneskafter og stålpenne med portrætter af Christian IX og Christian X ligger eleven H. F. Feilbergs skriveprøve fra 1844: »Tiden skifter, Ormen spotter Støvets Stolthed og dets Pragt« skrev den senere folkemindeforsker som 13årig med så smuk en gotisk håndskrift, at man tror, det er trykt. Julius Pedersens stilebog ved siden af er fra 1858, han gik da i næstsidste klasse og skrev med fin lille latinsk skrift en stil om »Hvilke Eensidigheder hefte sig lettest ved det Liv, der indvies til Studier?«. Endnu en dansk stil handler om »Hvad jeg oplevede, fortalt af en skibbruden Sømand.«

Disse gamle skolearbejder stammer fra skolens arkiv, som er righoldigt, men alligevel præget af tilfældigheder, som de fleste arkiver. Fra et af skolens lofter stammer den næste montres endnu mere tilfældige indhold. Et svømmebælte af kork fra gymnastikundervisningen, der indførtes allerede i 1834 og svømning i åen i 1848. Korkbæltet er vel 100 år yngre, fra før 1950, for da udstedtes et forbud mod badning i Stampemøllestrømmen, som aldrig siden blev hævet. Et hefte med prøver på håndarbejde - indsyet lomme, påsyet lomme, korssting og applikation - som i ca. 70 år fra 1903 indgik i skolens arbejde. En serie lysbilleder med H. C. Andersen-illustrationer fra 1905 i anledning af 100året for hans fødsel og listen med en række elevers og læreres underskrifter på en opfordring til rektor om, at skolen holdt fri den 9de maj 1945 i anledning af Europas befrielse efter Anden Verdenskrig.

Montren midt i dette udstillingsafsnit handler om skolearbejdets officielle afslutninger: eksamen. Rundt om en gammeldags sort studenterhue og det frygtindgydende fotografi af skolens lærerkollegium i 1864 ligger mængder af sedler med håndskrevne opgave-emner og originale eksamensopgaver fra 1870erne i fransk, dansk, geometri og matematik. Her er de anbefalinger, som rektorerne Falster og Thorup i 1724 og 1843 gav to elever med til studentereksamen på universitetet i København, og her er trækpapir til blæk, i mange farver og med spejlvendt skrift og store klatter. Og spredt i det hele ser vi studentergruppebilleder af glade unge mænd, som endelig slap fri.

I Eugenius Warmings karakterbog, som også ligger her, udlånt af Botanisk Museum, fortæller hans lærere, at de har været, »Vel tilfreds«, »Ret tilfreds«, »Tilfreds«, og en enkelt gang »Maadeligt tilfreds« med Eugenius Warming i årene 1856-59. Bogen med de hårfine bedømmelser er lille og tynd som lærernes skrift, men 4 år senere sad den senere professor i botanik, Eugenius, i Brasilien, fordybet i de studier af plantesamfund, der for nogle gør ham til grundlæggeren af den moderne økologi[10].

De mange fotografier i dette afsnit viser situationer fra skolens hverdage i de sidste 100 år, de giver os fotografiets uventede fastholden af øjeblikket, men er kun overflade. Nærmest på eleverne selv og deres dagligdag kommer materialet i det store skab, som viser dele af elevforeningen Heimdals arkiv fra den blev stiftet i 1865 til 1960, hvor den forandredes til den selskabelige, arkivløse forening, den er i dag. Som alle elevforeninger gav den anledning til en række traditioner med mærkværdige hverv og til utallige love og lovændringer, regnskaber, bøder og skriverier i ligeså utallige protokoller. Arkivet fortæller om foredragsaftener, skolekomedier, punchesold og gåsegilder. Her er også bevægede diskussioner mellem medlemmerne, karakteristikker af lærerne og skrøbelige og håndfaste digte.

Verden er rig på erindringer om skoletid, skrevet 25 eller 50 år efter. De indeholder ofte historiske fakta, men deres vurderinger af den svundne skoletids mennesker og væsen har som regel kun begrænset sandhedsværdi. Heimdals mange papirer er præget af ungdommelighed, men de blev til, mens både dén og skoletiden var virkelig.

I begyndelsen af dette århundrede søgte rektor om penge til anskaffelse af en række portrætter, »til Ophængning i Korridoren paa 1ste Sal - af tidligere Elever af Skolen, der har hævet sig over det almindelige - « står der i ansøgningen. Billederne blev hængt op i 1913, og samlingen forøget i 1919 blandt andet med et billede af den nu gamle Eugenius Warming. Siden er ingen nye føjet til den række af mænd i 400 års skiftende klædedragt, der i dag møder eleverne på trapper og gange. Billederne er vel udtryk for et ønske om at finde en selvforståelse og fastholde en tidslinie i et skolehus, som alle opsøger for at forlade det, mens huset står tilbage. Disse gamle mænd var engang unge her.

Interessen for, hvem der engang gik i skolen i Ribe eller var lærere og rektorer dér, viser sig allerede i de ældste årsskrifter fra 1800årenes begyndelse,

Fig. 9. Nogle gamle elever, fra højre Ole Borch, Otto Frederik Müller og Christian Blinkenberg. Foto: Torkil Funder.

og i 1970 bringes den foreløbigt sidste liste over, hvem der blev student eller realist hvornår, og hvad der blev af dem. At det er de elever, »der har hævet sig over det almindelige«, som blev fastholdt i billeder, kan i vore dage diskuteres ud fra forskellige synspunkter, men sådan var det - det er en del af fortællingen.

Vi har allerede mødt Palladius og Vedel og Brorson, til udstillingen er nu valgt otte andre ud blandt billederne på væggen. Vi ser billedet, deres håndskrift og nogle genstande, som har at gøre med, hvad de udrettede. Her ligger nogle af Ole Borchs lærde afhandlinger om kemi og botanik, og fra Det kongelige Bibliotek er lånt hans lille bog med latinske stile fra skoletiden. Som andre i dag griflede han i 1641 på tomme pladser sit eget navn, små tegninger, gode citater og årstallet. Det var det år man brændte Maren Spliid på bålet i Ribe. Her ligger også stiftelsespapirerne for det kollegium for studerende, han lod bygge i København. Det indviedes i 1691 og har stadig to pladser reserveret for Ribe-elever.

Ved siden af ligger den slidte notesbog, hvori oplysningstidens store naturforsker, Otto Frederik Müller, i maj 1761 nedskrev daglige notater om, hvilke insekter og planter han nu havde iagttaget. Den 18de så han det år den første Oldenborre. Her ligger eksempler på hans betydelige værker om dansk zoologi og, lånt på Zoologisk Museum, den tørrede søstjerne han i 1773 fra en robåd trak op af Oslofjorden og som den første beskrev. Ligesom Brorson før og Feilberg og Blinkenberg senere boede han på Borchs kollegium, men han giftede sig penge til, og hans enke oprettede et stort legat ved skolen i Ribe til støtte for undervisningen i naturhistorie og til hjælp for to dygtige, fattige elever. Oven over montren hænger billedet af den velnærede mand. I profil med halsbind, paryk og nakkepisk.

De to lerfigurer af kvinden med barnet og den skæggede mand, som måske er Zeus, stammer fra Christian Blinkenbergs udgravninger af Athenas helligdom ved Lindos på Rhodos omkring år 1900. De er lånt fra Nationalmuseets Antiksamling ligesom marmorblokken med den græske indskrift, som K. F. Kinch købte samme sted. »En ukastreret vædder skal ofres af Mainuros« står der på den. De to arkæologer, som ofte arbejdede sammen, har vel af og til haft en erindring om den skole, hvor de lærte deres første græsk, når de stod med endnu en indskrift i hånden ved det strålende Middelhav, som deres lærere fortalte om, men aldrig havde set.

I samme montre ligger nogle af den bidske sprogforsker Holger Pedersens notater om gælisk, tyrkisk, batakisk og akkadisk, skrevet på kryds og tværs af papirlapper og gamle hotelregninger. Her er et særtryk af hans artikel på tysk om »Det lykiske ord trqqas«, hans dagbog på russisk fra Skt. Petersborg i 1898 og breve til ham på albansk og armensk, altsammen lånt på Det kongelige Bibliotek, mens hans bog om »Aspirationen i Irsk« er fra skolens eget.

Da Holger Pedersens mor tidligt blev enke, flyttede hun med sin begavede søn og en datter til Ribe. De søgte, som ubemidlede elever havde gjort gennem århundreder, til den skole, der på grund af sin alder havde så mange legater; og ved stor sparsommelighed klarede de sig gennem drengens skoleår. Holger Pedersen blev student i 1885 med usædvanligt høje karakterer, og straks efter forlod familien atter byen.

I dette afsnit af udstillingen genser vi eleven H. F. Feilbergs håndskrift 65 år senere på de 22 kartotekskort, som er de første vedrørende bogstavet »g« i

Feilbergs »Ordbog over de jydske Almuesmaal«, som udkom omkring år 1900. De er lånt på Det kongelige Bibliotek, mens vi fra skolens eget har taget ordbogen og nogle få af hans mange beretninger om livet i den jyske landbefolkning, hvis tilværelse i løbet af hans egen lange levetid i Jylland forandrede sig fuldstændigt. Brevet i montren er til Christian Blinkenberg. Det handler om deres fælles interesse for »Tordenvåben« og er skrevet, »mens min Datter laver til Kaffe.«

Peder Foersom blev student i 1793 og seks år senere ansat som skuespiller ved Den Kongelige danske Skueplads i København. I 1807 begyndte han som den første at oversætte Shakespeares skuespil til dansk. Arbejdet blev afbrudt ved hans pludselige død i 1816. Sammen med Foersoms portræt med et mindevers af Adam Oehlenschlæger ligger hans udgivelse af »Romeo og Julie« og en rolleliste, lånt fra Teatermuseet, hvor han i 1815 selv har rollen som Hamlet. Brevet, fra oktober 1816, er til Knud Lyhne Rahbek, som var direktør for teatret. Det ledsagede et eksemplar af Foersoms lige udkomne oversættelse af »Macbeth«, som han håber at få opført. Den opførtes i 1817 som mindeforestilling for ham selv.

Digteren Anders Bording blev student i 1637, det år retssagen mod Maren Spliid for hekseri begyndte i Ribe. Det alvorlige portræt af ham med mottoet, »Mala fero, bona spero« - »Jeg bærer på det Onde og håber på det Gode«, hænger over nogle numre af den første avis på dansk, »Den Danske Mercurius«, som Bording udgav fra 1666 til sin død i 1677. Det er fra den, det nuværende skoleblad har sit navn. Ved siden af portrættet og over det nutidige fotografi af drenge, som fisker i Ribe Å, ser vi Bordings digt til en slægtnings bryllup i 1670, hvor han mindes deres barndom i det Ribe, som de nu så sjældent besøger:

» - Vel mangen plads staar overgroed
Med Nelde, Græs og Skreppe,
Hvor før vor Ungdoms Troja stoed
Og Sorrig hørdes neppe. - «

Udstillingens afsluttende fortælling er skolesamlingernes. De er vist i de gamle skabe, hvor de hører til. Fysikapparater af mahogni og messing, udstoppede dyr og andre i sprit, en samling etnografiske genstande fra fjerne lande. Noget af baggrunden for dette farverige og forskelligartede opbud finder vi i en af de smukke mahognimontrer fra 1890erne, lånt på Geologisk Museum i København. Her ligger en samling gamle bøger, de fleste lukkede, så man ser sliddet på deres læder og papirbind.

Disse bøger - af Cuvier, Linné, Ørsted, Darwin, Müller, Lange, Forsskål - rummer noget af den nye realviden inden for naturvidenskaberne, som var en

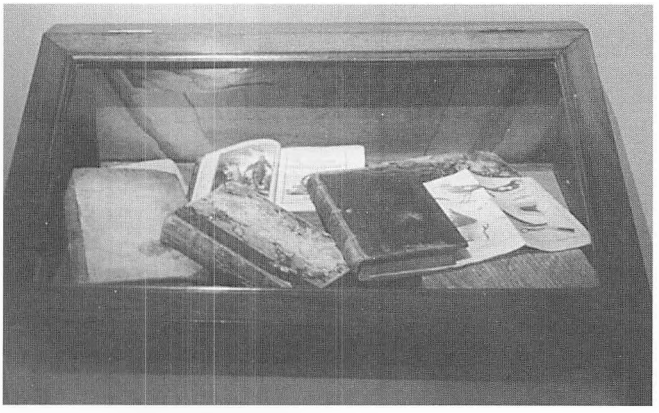

Fig. 10. Slidte eksemplarer af grundlæggende værker om 1700 og 1800årenes naturvidenskab. Foto: Torkil Funder.

følge af 1600, 1700 og 1800årenes rejser og forskning ude og hjemme. En udvidelse af det erkendtes verden, som bredte sig fra rejserne til bøgerne, fra bøgerne til samfundet og dermed uundgåeligt til skolerne.

I 1805 forsvandt begrebet latinskoler, og de hed nu officielt de lærde skoler. I 1850 indførtes ved en skoleforordning undervisning i fysik og kemi og flere timer i naturhistorie, og hermed fulgte de krav om undervisning ud fra genstande og apparatur og ikke blot ved hjælp af bøger, som førte til skolesamlingerne. De slidte bøger i montren er nogle af dem, som skolens lærere, der på universitetet var uddannet i teologi og senere i århundredet også i sproghistorie, benyttede sig af for også at kunne undervise i de naturvidenskabelige fag på den alment videnskabelige baggrund, universitetet havde givet dem. Bøgerne har smukt trykte sider og prægtige illustrationer, men der er ikke eet eneste notat fra de mange, som har læst dem. Kun sliddet på bindene viser, hvor meget de har givet fra sig.

Begyndelsen til de biologiske samlinger, som i dag er bevaret på de gamle skoler, ligger således i 1800årenes sidste halvdel[11]. Deres ankomst til Ribe nævnes omhyggeligt i lange lister i årsskrifterne fra den tid. Bæltedyret, Isbjørnekraniet, den brasilianske Frugtkrage, de smukke Konkylier, Kuffertfisken og Kamæleonen er alle købt af Zoologisk Museum i København med den nye undervisning for øje med Egernaben som den først omtalte i 1848. Herfra kom også mange af vores hjemlige dyr, mens andre er fra Ribe-egnen. En stor gruppe er givet af kaptajn J. F. Møller, som i 1850erne sejlede på de fjerne lande og have.

De ældste genstande i skolens etnografiske samling, som i dag tæller omkring 500 numre, stammer også fra Kaptajn Møllers rejser[12]. I årsskrifterne nævnes de kun i en fodnote i 1860, og der er ingen omtale af, hvordan de har været anvendt og opbevaret. De er alle ankommet indenfor den periode, hvor Den antikvariske Samling fra sin grundlæggel-

Fig. 11. Skolopender, Hajfoster, Skorpion, Søfjer, Blæksprutte, Igle, Flue og Spolorm. Spritpræparater, de fleste ankommet mellem 1850 og 1900. Enkelte ca. 1930. Foto: Torkil Funder.

se i 1855 havde til huse på Katedralskolen, og man kunne tænke sig, at de oprindeligt har været udstillet som en del af Den antikvariske Samling og er blevet tilbage, da Samlingen i 1866 flyttede til Ribe Kloster[13]. Her i udstillingen vises de i et af skolens gamle skabe, »Ældre Stenalder« står der malet på det. Også skabet kan stamme fra Den antikvariske Samlings tid på skolen.

Udstillingens sidste montre er et meget stort, grålmalet skab, som er svært at tidsbestemme. Det stod tidligere i det middelalderlige Puggaard, fuldt af apparater til fysikundervisningen. Ved skolens ombygning i 1978 overgik det til Den antikvariske Samling. Skabet har nu fået noget af sit gamle indhold tilbage og viser blandt andet fysikapparater fra den samling, som ministeriet opbyggede og sendte til skolen i 1850, så det nye fag fysik havde apparater at arbejde med. Arkimedes' skrue, Segners vandhjul, Pascals vaser, en træmodel af dampmaskinen og modellen af Ørsteds elektromagnetiske grundforsøg stammer alle fra denne sending, og takket være mange læreres omhu gennem næsten 150 år fungerer en stor del af apparaterne så godt nu som dengang. I årsskriftet for 1851 finder man det første pensum, der blev læst i faget fysik, i H. C. Ørsteds bog »Naturlærens mechaniske Del«: »Forfra til Pendulet«.

I det grå skab møder vi endnu en fortælling om skriften. Det høje skabs mange hylder er udnyttet til at opbygge en arkæologisk lagserie af skriftmaskiner. I nederste lag står en hektograf, i lagene over den en sværteduplikator, en spritduplikator og en fotokopieringsmaskine, som kræver både positiv- og negativpapir. Øverst står en udskiftet tidlig computer fra skolens kælder. Den er udstillingens

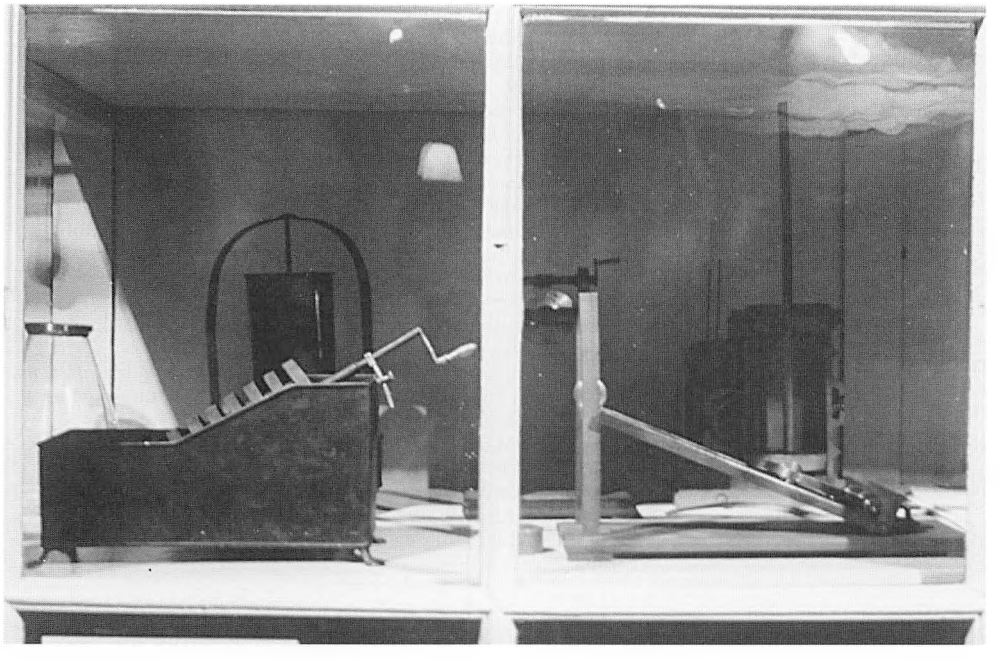

Fig. 12. Fysikapparater kommet med ministeriets sending i 1850. Forrest til venstre Arkimedes' skrue, til højre skråplan. Bagest anes Segners vandhjul til venstre og træmodel af dampmaskine til højre. Foto: Torkil Funder.

Fig. 13. Skoleudflugt 7de september 1915.

næstyngste genstand, men har samtidigt som skriftlig kommunikationsform en ældgammel funktion. Den burde sættes ind i rækken af forudsætninger for, at vi ved noget om dagen i går, og specielt at vi ved noget om Skolen i Ribes lange liv; men computerens arbejdsprincip, dens næsten materialeløse hukommelse og de hastige forandringer i dens teknologi kan betyde enden på alle varige arkiver og føre til, at vi fra nu af glemmer alt.

Yngst i udstillingen er 3die g-ernes afrivningskalender for deres sidste skoledage, hvis faldne blade ses ved udgangen. Fra begyndelsen af april 1995 hang den på talerstolen i Morgensangsalen med et dekoreret tal for hver dag: 23, 19, 7, 3 dage tilbage, og så ordet » Jubiiiii« og et 1-tal, formet som en raket, der letter fra jorden mod kendt og ukendt mål.

Torkil Funder, udstillingens arrangør, lærer ved Ribe Katedralskole.

NOTER

1. Kornerup 1947 og 1952 vedrørende dette og følgende.
2. Kornerup 1947, fig. 8, 12, 24, 40.
3. Kornerup 1947, s. 80. Nielsen 1978, s. 16.
4. Søndergaard 1995, s. 24.
5. Madsen 1978, s. 27.
6. Moltke 1960, s. 2.
7. Vind 1995, s. 42. Den nuværende ordning af biblioteket skyldes, ud over senere bibliotekarers arbejde, i vid udstrækning Margareta Brobergs, tidligere Bencard, store gennemgang af det i årene omkring 1970.
8. Ilsöe 1989, s. 18, Kjær 1995, s. 51.
9. Paludan 1995, s. 63.
10. Baungaard Hansen 1995, s. 103.
11. Funder 1995, s. 75.
12. Funder 1992, s. 42.
13. Busk Laursen 1980, s. 55.

LITTERATUR

Baungaard Hansen, Jørgen: Eugenius Warming - botaniker og økolog. *Ribe Katedralskole 1145-1995.* Ribe 1995.

Busk Laursen, Bodil: Den antikvariske Samling 1855-1980. *Mark og Montre 1980.*

Funder, Torkil: Ankomsten til Noahs ark - skolens biologiske samling. *Ribe Katedralskole 1145-1995.* Ribe 1995.

Funder, Torkil: Verden i skabet - skolens etnografiske samling. *Årsskrift Ribe Katedralskole 1992.*

Ilsøe, Lars: Lænkebogen. *Årsskrift Ribe Katedralskole 1989.*

Kjær, Iver: Fra skolens bibliotek. *Ribe Katedralskole 1145-1995.* Ribe 1995.

Kornerup, Bjørn: *Ribe Katedralskoles Historie,* Bd. I-II. København 1947-1952.

Madsen, Per Kristian: Puggaardsgade i Ribe - en arkæologisk undersøgelse. *Mark og Montre 1978.*

Moltke, Erik: Runepindene fra Ribe. *Nationalmuseets Arbejdsmark 1960.*

Nielsen, Ingrid: Puggaardsgade i Ribe - en arkivalsk undersøgelse. *Mark og Montre 1978.*

Paludan, Anna Margrethe: Træk af elevernes historie. *Ribe Katedralskole 1145-1995.* Ribe 1995.

Søndergaard, Steffen: Skolens bygningshistorie. *Ribe Katedralskole 1145-1995.* Ribe 1995.

Vind, Jens: Rektor Falster og Ribe. *Ribe Katedralskole 1145-1995.* Ribe 1995.

Skonager

- den førromerske bebyggelse

Af Peter Hambro Mikkelsen og Claus Kjeld Jensen

At der ved Skonager, som ligger omkring 10 km sydøst for Varde, befinder sig bopladslevn fra jernalderen, er ikke noget nyt. Således kunne man i Mark og Montre fra 1985 læse en artikel af Palle Siemen, nuværende museumsinspektør ved Esbjerg Museum, med titlen: »Skonager - en jernalderlandsby fra 5.-7. århundrede efter Kristus.« Årsagen til den daværende udgravning var anlæggelsen af naturgasledningen mellem Nybro og Egtved. Denne forløber ved Skonager nogenlunde parallelt med Skonager Lilleå, indtil gasledningen krydser åen og løber op mod Agervig.

Da det blev besluttet, at der skulle lægges et nyt gasrør parallelt med det allerede eksisterende, vidste man på Varde Museum takket være udgravningen fra 1982, at der skulle udføres omfattende undersøgelser ved Skonager. Herved fik man muligheden for at udgrave en ny »bane« af germanertidslandsbyen og dermed få undersøgt et større udsnit af de arkæologiske levn. Delvist udgravede huse fra den nordlige tracékant i 1982-udgravningen kunne nu graves færdige, og forhåbentlig kunne hegnsforløb og gårdspladser afdækkes i deres helhed.

Udgravningen blev påbegyndt i efteråret 1994, og da den efter godt 2 ½ måned var færdig, strakte Skonagerbopladsen sig yderligere 250 meter mod vest, og den samlede længde på bebyggelsen var nu oppe på omkring 900 meter. Der blev fundet 3 gårdsenheder fra germanertid i det nye udgravningsfelt mod vest. Sammenlagt blev der i 1994 fundet (og genfundet) 13 huse og 2 grubehuse fra germansk jernalder, 12 hegnsforløb, 63 jernudvindingsovne, 31 gruber, hvoraf adskillige er fra førromersk jernalder, 8 udaterede kogestensgruber og endelig den fundgruppe, som indeværende artikel drejer sig om: 5 huse fra ældre førromersk jernalder, ca. 500 til 200 før Kristus.

I artiklen fra 1985 omtales ganske kort to førromerske huse. Disse var orienteret øst-vest og havde en størrelse på cirka 5x9 meter. Husene blev dog ikke færdigundersøgt, da de delvis lå udenfor natur-

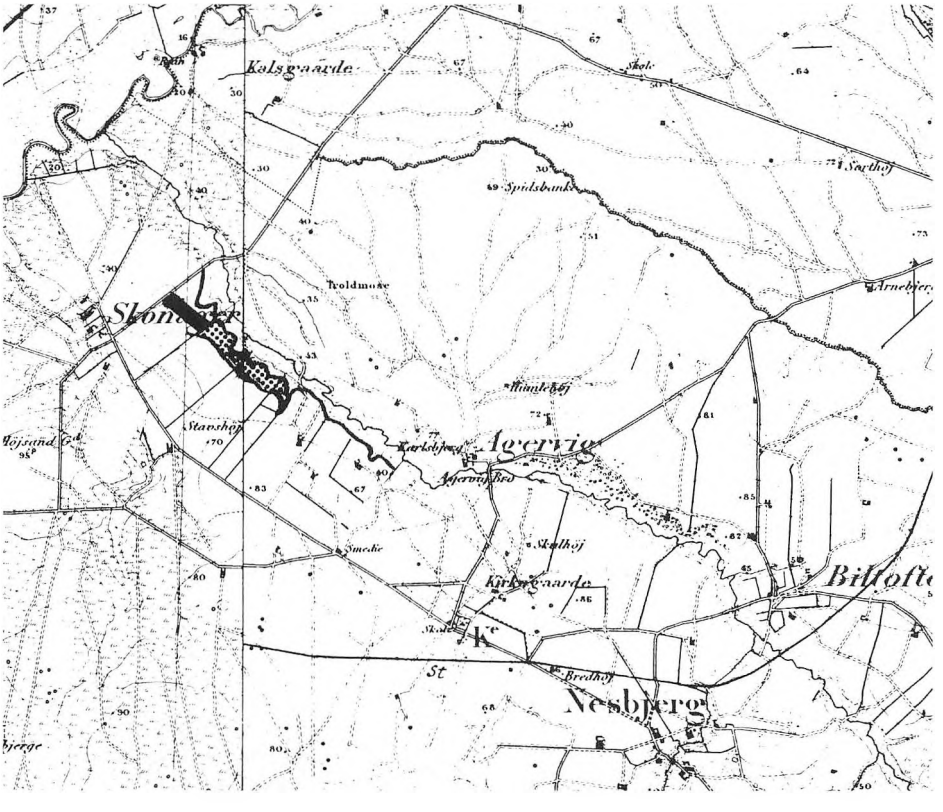

Fig. 1. Skonager-udgravningen placeret på samme kort fra 1874/75, som blev vist i Palle Siemens artikel i Mark og Montre 1985. Det prikkede område er gravningens udstrækning i 1982, det udfyldte område er fra 1994. Den optrukne linie markerer det kraftige terrænfald mod ådalen. Gengivet med Geodætisk Instituts tilladelse.

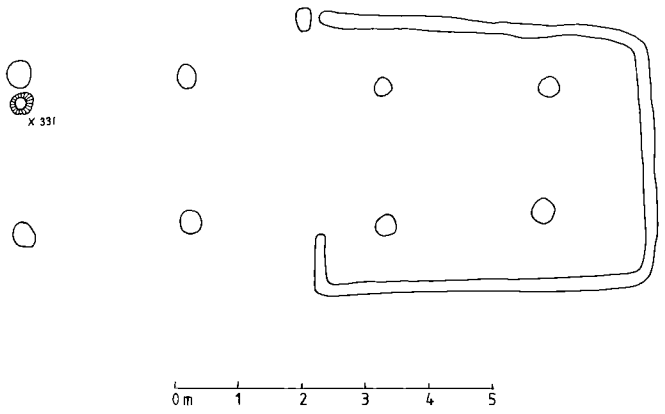

Fig. 2. Hus CVI med nedgravet lerkar x331 placeret tæt ved den nordvestligste tagbærende stolpe. Tegning: Jørgen Westphal.

gassens tracé. Ved den nye undersøgelse i 1994 blev det vestligste af husene genfundet og nu udgravet i sin helhed (hus CVII). Huset var desværre i en meget medtaget stand. Til gengæld dukkede et nyt og bedre bevaret hus op lige nord herfor (hus CVI).

Hus CVI havde, som de andre førromerske huse, 4 sæt stolpehuller efter tagbærende stolper, og desuden kunne sporene efter væggrøften i husets øst–ende iagttages. Huset målte 10 meter i længden fra væggrøften i øst til det vestligste sæt tagbærende stolper. Væggrøften havde en længde af 5,1 meter, og huset var 4,1 meter på sit bredeste sted ved husets midte, hvor væggrøften i begge sider drejede vinkelret ind i huset og markerede de to indgange. Der var større afstand mellem de tagbærende stolpepar i vestenden end i østenden. Tæt ved den nordligste tagbærende stolpe var et lerkar nedsat i undergrunden. Desværre var kun bunden af karret bevaret.

80 meter mod øst fremkom endnu et førromersk hus, hus CIV. Kun den sydligste væggrøft i østenden er afdækket. Den løber i en afstand af 80 cm fra tracéet over 4 meters længde, før den svinger ud i tracékanten. Grøften fremstår meget lig væggrøften i hus CVI. Umiddelbart øst for huset findes gruben A 490, som var fyldt med lerkarskår og ristet myremalm.

290 meter vest for hus CVI blev der fundet to huse, som kan have stået samtidig. Det sydligste hus, hus CXIII, har haft fire sæt tagbærende stolper, og der var væggrøft omkring østenden. Huset var 9 meter langt og 5 meter bredt. Huset er ikke færdigudgravet. På grund af kørespor fra anlæggelsen af gasledningen i 1982, og fordi germanertidshuset CXII er anlagt oven i det førromerske hus, var stolpeforløb og undergrund særdeles forstyrret, og ikke alle tagbærende stolper kunne erkendes med sikkerhed. I væggrøften sås spor efter nedgravede pæle af en relativt beskeden diameter.

Med 2,2 meters afstand mellem væggrøfterne ligger hus CXIV umiddelbart nord for hus CXIII. Dette hus har også haft fire sæt tagbærende stolper og væggrøft omkring østenden. Huset er 9 meter langt og 4,5 meter bredt. I stil med hus CXIII kan der i væggrøften ses spor efter nedgravede pæle med en forholdsvis lille størrelse. Indgangspartiet ses tydeligst mod nord. Omkring 12 meter længere mod nord findes 4 gruber, der indeholder keramik fra førromersk jernalder. Disse hører formodentligt sammen med husene.

Som det er almindeligt ved bopladsfund fra ældre jernalder, udgør potteskår den største fundgruppe. Oprindeligt har der i jernalderhusholdnin-

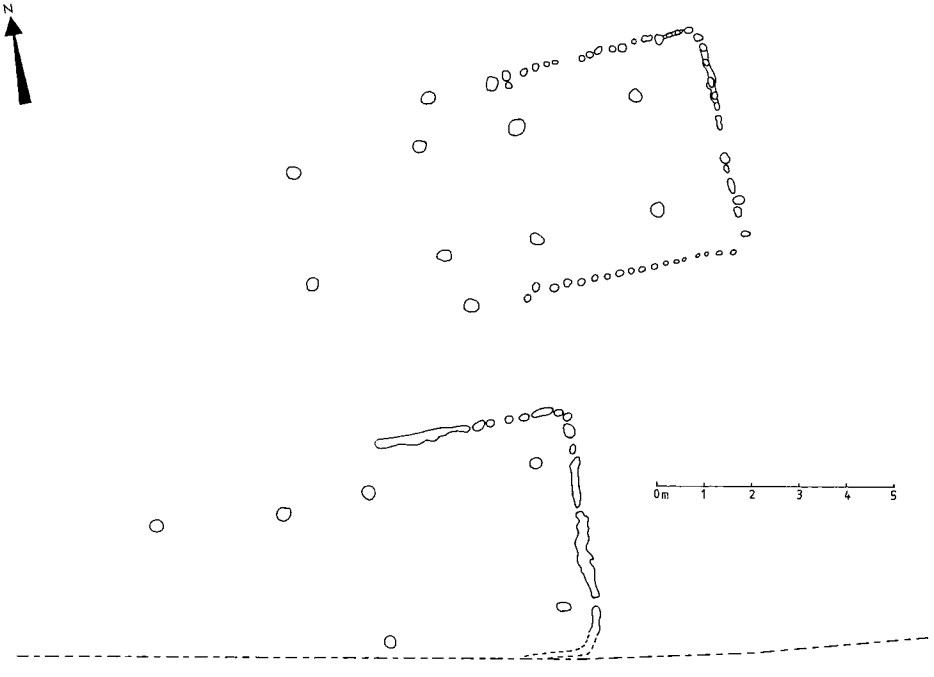

Fig. 3. Hus CXIV og CXIII. Sydvæggen i hus CXIII fortsætter udenfor tracéet. Tegning: Jørgen Westphal.

gerne været redskaber af mange forskellige materialer, både organiske og uorganiske, som træ, bark, bast, strå, skind, ben, jern, bronze, sten og altså ler. Af disse er langt de fleste fuldstændigt forsvundne, enten bortrustede eller rådnede, efter de mere end 2000 år i jorden. Kun stenredskaberne og genstande af brændt ler er normalt solide nok til at bevares til idag. Derfor er det fundstof, vi kan tage med hjem fra en udgravning, naturligvis kun et meget lille udpluk af det, der var i brug i huset. Og de gråbrune stumper af knust keramik, vi kalder potteskår og med fryd hjembringer til museet, er reelt blot en del af det bortkastede affald fra en husholdning, men bestemt ikke den ubetydeligste.

Når vi finder så store mængder keramik, som vi gør på ældre jernalders bopladser, skyldes det to ting. For det første er keramikken fra netop denne periode af en særdeles god kvalitet - generelt fint magret, omhyggeligt formet og velbrændt. For det andet har der faktisk været meget store mængder af den på bopladserne. Fra undersøgelse af brandtomter ved vi, at der mageligt kan have været et halvt hundrede lerkar i brug ad gangen i en enkelt husholdning. Og keramikken er alle steder, hvor vi finder spor af disse tidlige jernaldersamfund: Foruden på bopladserne, også i gravene som urner eller gravgaver - service i det næste liv - samt i offerfundene som beholdere for gaven til guderne. Både ud fra den store mængde lerkar, der har været lavet og brugt, og ud fra deres omhyggelige forarbejdning, har vi altså grund til at tro, at keramikken har spillet en væsentlig rolle som praktisk husgeråd og som genstand for kunstnerisk skabertrang.

Den omhyggelige udformning i kombination med den store mængde gør keramik til et særdeles godt dateringsmateriale i arbejdet med jernalderbopladser. For ideen om, hvordan et lerkar skulle se ud for at være mest anvendeligt eller smukkest, har forandret sig løbende. Og de enkelte afsnit af jernalderen har hver deres karakteristiske formforråd.

På fig. 4 er vist et lille udsnit af keramikken fra Skonager. Det fremgår tydeligt, at der er tale om et bredt spektrum, både hvad angår karrenes form og størrelse. Og faktisk har vi her repræsenteret alle de funktionsgrupper, vi kan forvente på en boplads fra den tidlige jernalder: Der er kopper, fade, småkar, forrådskar og gryder. Netop gryderne med indbygget beskyttelse af ophængningshullerne, de såkaldte »svaleredehanke«, er meget karakteristiske for den ældre førromerske jernalder. Og vi kan faktisk komme en datering endnu nærmere. Specielt det store forrådskar med pålagt fingerindtryksliste på overdelen antyder, at keramikken hører til i første halvdel af ældre førromersk jernalder, altså i 5.-4. århundrede før Kristus.

Fig. 4. Eksempler på tidlig førromersk keramik fra Skonager: kop, fad, gryde, småkar og stort forrådskar. Tegning: Claus Kjeld Jensen.

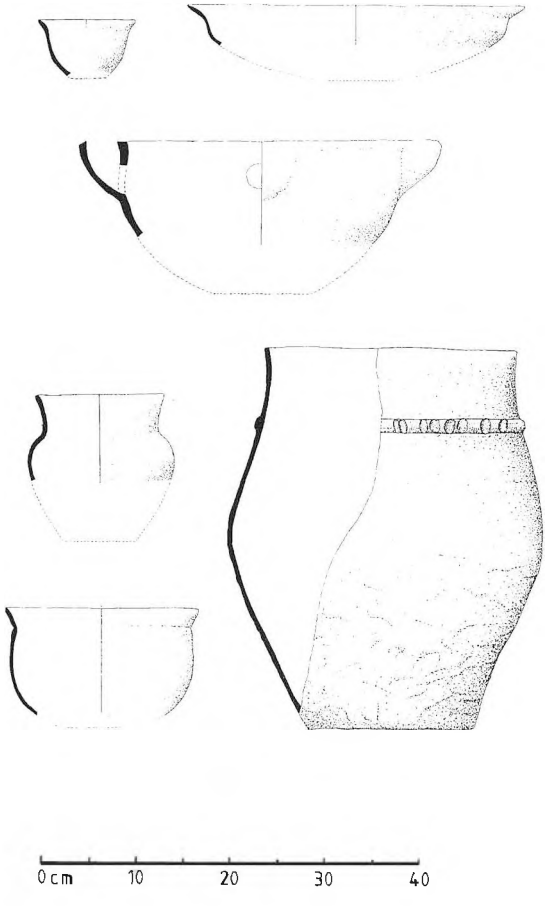

De fundne førromerske huse tilhører en type, som ofte er påtruffet i det sydvestjyske område. Det drejer sig næsten om et »standardhus« med 4 par tagbærende stolper og nedgravede vægrender i østenden, men derimod ingen spor efter vægkonstruktionen i vestenden.

Ved Rolfsø, 16 km nordvest for Varde, blev der i 1977 udgravet en del af en boplads fra førromersk jernalder. Her fandtes blandt andet resterne af et nedbrændt langhus. Huset var orienteret østsydøst-vestnordvest, det var 12 meter langt og 5 meter bredt med indre tagbærende stolper og væggrøft omkring husets østlige halvdel. I østenden var rester af et lerstampet gulv og spor af båseskillerum. Husets vestende var stærkt ødelagt. Ud fra keramik fundet i huset kan det dateres til yngre førromersk jernalder[1].

Ved Roborg, i nærheden af Esbjerg, blev der i 1964 udgravet et øst-vestvendt hus med nedgravet væggrøft[2]. Huset blev ikke færdigudgravet, men den østlige stalddel, som strækker sig over 8 meter, har en tydelig markeret væggrøft, medens de par meter af den vestlige del af huset, som blev udgravet, ikke udviser spor efter en vægrende. Stalddelen var desuden forsynet med en brolagt grebning, og der var kraftige stolper i døråbningen.

2 huse med nogle af de samme konstruktionsdetaljer kendes fra Farup, 6 km nordvest for Ribe[3]. Her er hus I 14 meter langt og 5,5 meter bredt, medens hus II strækker sig over 11 meter og er 5,5 meter bred. Begge huse er karakteriseret ved spinkle, delvist endda manglende tagbærende stolper, samt spor efter pæle i væggrøfterne. Hertil kommer for hus I's vedkommende en fordybning ned gennem husets midte, som antagelig stammer fra en nedslidt kreaturgang mellem båsene.

Under de store fladeafdækninger ved Bjerg og Grøntoft fandtes tillige førromerske huse med nedgravede vægrender. Ved Bjerg B var hus XVII 17 meter langt, 5,5 meter bredt og med båseskillerum til 16 dyr, medens hus R1 fra Grøntoft er noget mindre med en længde af omkring 10 meter fra vægrende til vestligste tagbærende stolpe og en bredde af 5,5 meter[1].

At væggrøften, som den er iagttaget ved Skonager, er sporene efter en forankring af husvæggen, turde være sikkert. Og at væggen heri ofte har været lavet som risflet beklædt med ler eller komøg, synes også rimeligt ud fra iagttagelsen af de små pælehuller i grøfterne omkring hus CXIII og CXIV på Skonager og de to huse på Farup. Det er desuden karakteristisk, at når der kun er væggrøft omkring den ene halvdel af huset, så er det om østenden. Det er en hævdvunden opfattelse, at langhusenes østender har været stald, mens vestenden har rummet beboelse. Ved Bjerg B huset, Roborg huset og hus 1 på Farup kunne det da også med stor sikkerhed fastslås, at der har været stald i østenderne. Vi kan altså konkludere, at vi har med en type huse at gøre, hvor der tilsyneladende er forskel i den måde, hvorpå ydervæggene har været konstrueret i henholdsvis stald- og beboelsesenden.

I forbindelse med fremlæggelsen af husene fra Farup bemærker Asingh og Jensen, at forskellen kan hænge sammen med, at væggen har været af en lettere konstruktion i beboelsesenden end i staldenden. Der kan i princippet også have været væggrøft om vestenden, men hvis denne ikke har været så dyb som i østenden, kan den meget vel være forsvundet ved senere dyrkning. At der skulle være behov for en stærkere vægkonstruktion i stalden end i beboelsen, forklarer Asingh og Jensen med, at de opstaldede kreaturer har medført en kraftig slitage på væggene i stalden.

Det kan naturligvis ikke afvises, at den forskel, der kan iagttages mellem de to ender af husene, har at gøre med bevaringstilstanden af husene. Blandt andet fra Thy kendes adskillige eksempler på langhuse med forsænket staldende. Hvis gulvet (og dermed bunden af væggen) i stalden har ligget lavere end gulvet i beboelsen, er det klart, at stalden har været bedre beskyttet mod senere tiders pløjning end beboelsen. Og i flere tilfælde er det også noteret under udgravningen, at husenes vestende har været dårligere bevaret end østenden.

Imidlertid kunne forklaringen ligeså godt være den, at der har været anvendt to forskellige byggemåder for væggene i husets to ender, hvor der faktisk kun har været væggrøft i forbindelse med østen-

Fig. 5. Roborg-huset. Fra Mark og Montre 1968.

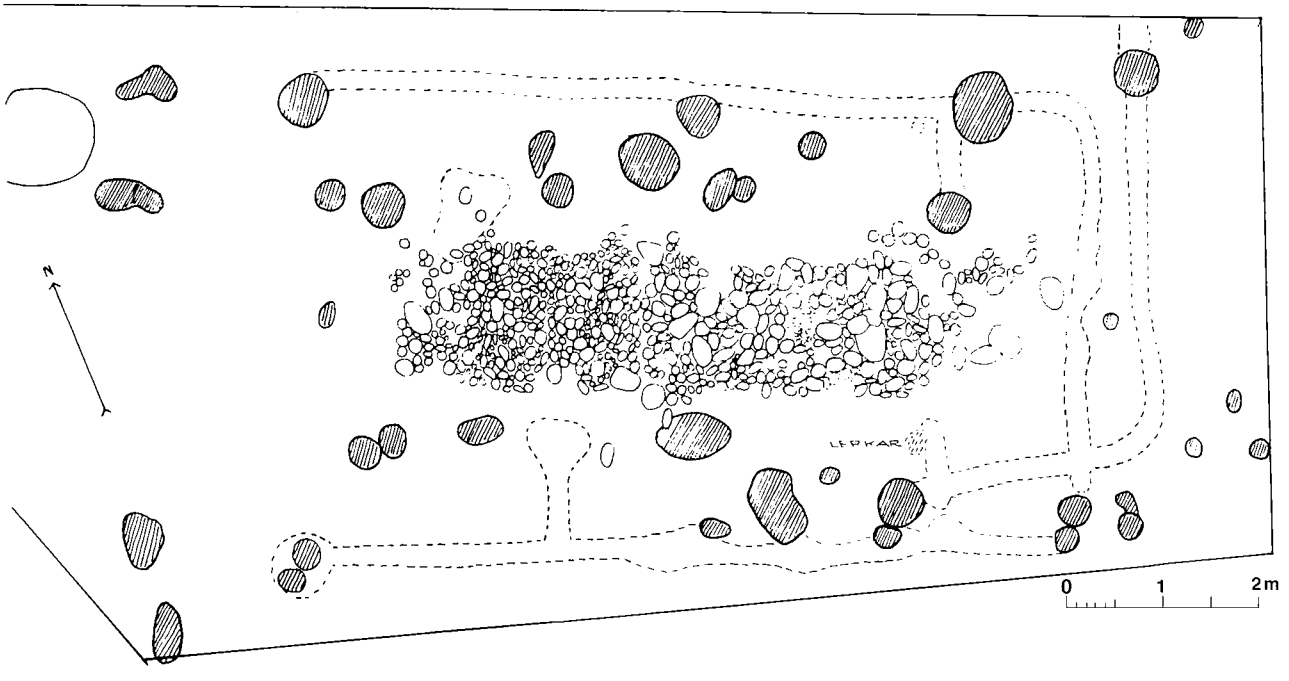

den og ikke ved vestenden. Vestenden kan ganske enkelt have været lavet i en konstruktion, der ikke har efterladt sig spor. Dette synspunkt blev allerede fremført af Robert Thomsen ved præsentationen af fundet fra Roborg[5]. Det er nærliggende at overveje, om ikke man som i det nordjyske område har betjent sig af en tørvevægskonstruktion. Tørvevæggen vil ikke efterlade sig spor i undergrunden, og det vil derfor være svært at bevise eksistensen af tørvevægshuse i Sydvestjylland, hvor kulturlagsgravninger fra førromersk jernalder er yderst sjældne. Hovedparten af de kendte tørvevægshuse er fra Thy, hvor de kan findes i de karakteristiske byhøje, som er bevaret, fordi man har bygget på samme sted i mange hundrede år. Fra byhøjen Smedegård har man således kendskab til en bebyggelse, som strækker sig fra ældre førromersk jernalder og frem til ældre romertid[6]. En et-faset bebyggelse fra førromersk jernalder med beboelsesdelen opført i tørvevæg vil således have yderst dårlige muligheder for at blive erkendt ved en arkæologisk udgravning.

I artiklen fra 1985 foreslår Palle Siemen, at de to førromerske gårde på Skonager repræsenterer to faser af en enkeltgårds bebyggelse. Nu er antallet af førromerske langhuse vokset til 6, og som det er foreslået ovenfor, kan flere af dem have stået samtidig. Om det reelt er tilfældet, kan ikke afgøres, og dermed heller ikke om der har været tale om enkeltgårde eller noget, der kunne ligne en landsby. Undersøgelsen dækker kun den tilfældige stribe af landskabet, som naturgastracéet har dikteret, og om der ligger flere førromerske gårde udenfor tracéet, kan vi kun gætte: Det gør der jo nok!

Hvad vi derimod har fået på Skonager, er en stribe tidlige jernalderhuse med et godt keramisk materiale og i sikker forbindelse med keramikken en mængde myremalm, der antyder jernudvinding på pladsen allerede i den tidligste jernalder.

Om husene med »halv væggrøft« virkeligt repræsenterer en speciel hustype med tørvevæg omkring beboelsen og lerklinet væg omkring stalden, vil måske fremtidige udgravninger afsløre. Man har jo lov at håbe på, at man i det sydvestjyske område vil finde velbevarede bosættelser fra tidlig jernalder - gerne med bevaret kulturlag, og at der vil blive mulighed for at undersøge disse.

Peter Hambro Mikkelsen, cand.mag., Moesgaard *Claus Kjeld Jensen,* ph.d., Kulturhistorisk Museum, Randers.

NOTER

1. Nielsen 1978.
2. Thomsen 1968.
3. Asingh & Jensen 1983.
4. Becker 1982.
5. Thomsen 1968.
6. AUD 1993.

LITTERATUR

Becker, C. J.: Siedlungen der Bronzezeit und der vorrömischen Eisenzeit in Dänemark. *Offa 39.* 1982, s. 53-72.

Asingh, P. & Jensen, S.: En landsby fra tidlig jernalder ved Farup nordvest for Ribe. *Mark og Montre 1983,* s. 5-10.

Nielsen, S.: En jernalderboplads ved Rolfsø. *Mark og Montre 1978,* s. 5-11.

Siemen, P.: Skonager - en jernalderlandsby fra 5.-7. århundrede efter Kristus. *Mark og Montre 1985,* s. 69-77.

Thomsen, N.: To førromerske hustomter ved Esbjerg. *Mark og Montre 1968,* s. 5-12.

Arkæologiske Udgravninger i Danmark 1993.

De rige kvinder i Billum

- to bemærkelsesværdige kvindegrave fra yngre romersk jernalder

Af Lene B. Frandsen og Jørgen Westphal

En sommeraften i 1989 fløj antikvar Stig Jensen langs Varde Å's nordside. Han har jævnligt siden 1982 overfløjet Ribe-egnen med henblik på at finde og registrere fortidens bebyggelsesspor fra luften. Resultatet har været, at overvældende mange nye jernalderlokaliteter er dukket op[1]. Varde Museum bad ham derfor om at overflyve noget af dets område og fotografere eventuelle oldtidsspor.

Der var gevinst på en bakke øst for Billum, fig. 1. På fotografiet ses sporene af gruber og stolpehuller i kornet. Her lå uden tvivl en oldtidsbebyggelse, men hvad den indeholdt, og hvor gammel den var, kom til at stå hen i det uvisse i nærved 6 år.

I 1995 offentliggjorde Varde Kommune en udstykningsplan med flere byggegrunde på Langlivej i Billum. Som det fremgår af luftfotoet, var der allerede bygget to huse på østsiden af Langlivej. Da det forekom mere end sandsynligt, at man under anlægsarbejdet ville støde på noget af arkæologisk interesse, blev det besluttet, at Varde Museum skulle foretage en udgravning af området, inden byggemodningen blev iværksat. Muldlaget blev fjernet med gummiged og rendegraver på de to områder ovenfor og mellem husene på østsiden af Langlivej. Herved fremkom to adskilte udgravningsfelter, felt 1 og 2 (fig. 2).

I det sydvestligste, felt 1, fremkom en brønd, flere lertagningsgruber, nogle store fladbundede gruber af uvis anvendelse, to brandpletter og tre urnegrave. Urnegravene kan ud fra lerkartyperne dateres til slutningen af førromersk jernalder, altså tiden lige før Kristi fødsel. Almindeligvis er urnegrave, når de findes under flad mark, pløjet i stykker, således at kun bunden af lerkarret er bevaret, men her stod to af urnerne næsten intakte (fig. 3). Dog var hanken slået af den ene. Sådanne beskadigelser af urner er tidligere iagttaget bl.a. på Årre-gravpladsen, hvor det nævnes i publikationen, at et usædvanligt stort antal lerkar mangler den ene eller begge hanke[2]. Udgraveren C.J. Becker tillægger det dog ikke nogen rituel betydning, men mener snarere, at man har brugt gamle brugskar som beholdere til den afdødes knogler. I den anden urne blev der mellem de brændte ben fundet en fin glittesten af grønsten, helt blankslidt med flere facetter, en klump dårligt brændt ler og to synåle af ben. Dette kunne eventuelt tolkes i den retning, at den døde var en kvindelig pottemager. En sjov tanke når man tænker på, hvor stor en rolle jydepottekonerne kom til at spille for egnen halvandet årtusinde senere.

I det nordøstligste udgravningsfelt, felt 2, fandtes et treskibet langhus fra førromersk jernalder, et grubehus fra yngre jernalder, to brandpletter og fem jordfæstegrave. Huset var ca. 17 m langt og 6 m bredt. Det havde stald i øst og beboelse i vest. Staldelen af huset var tydeligt markeret med en grøft, mens der i beboelsesenden ikke var spor af vægkon-

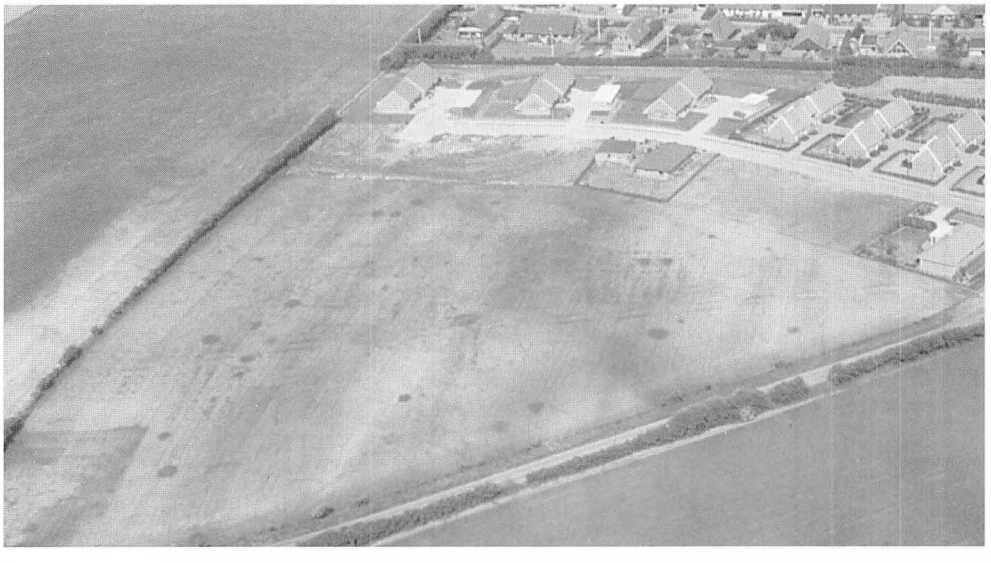

Fig. 1. Luftfoto af Billum, udgravningsfelterne lå nærmest villavejen mellem husene. Foto: Stig Jensen 1989.

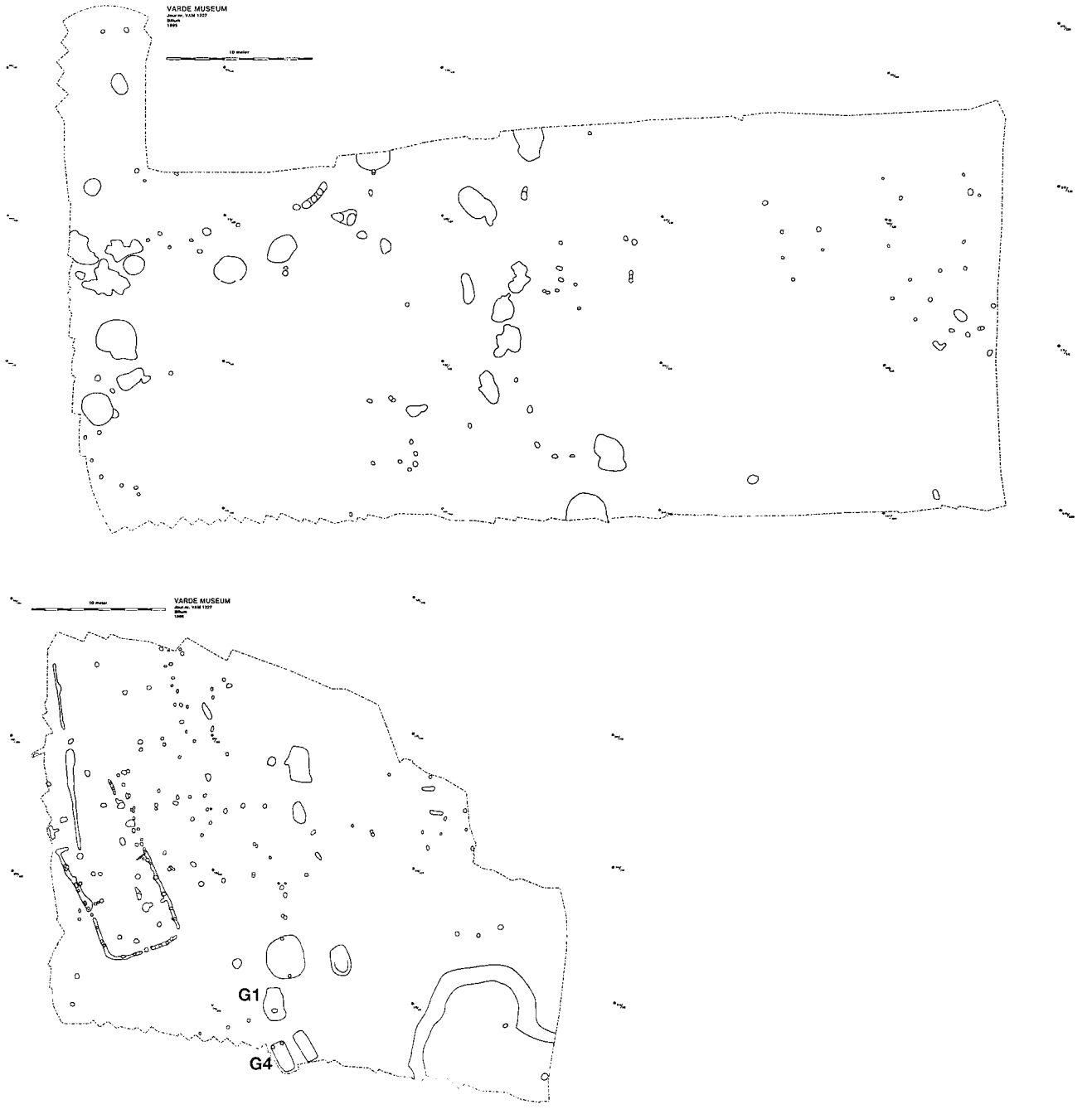

Fig. 2. Plantegning over udgravningsfelterne. Tegning: Jørgen Westphal.

struktionen. Dette konstruktionstræk er karakteristisk for husene fra førromersk jernalder - som behandlet i den umiddelbart foregående artikel om Skonager.

De fem jordfæstegrave - altså grave, hvor ligene er nedlagt ubrændte i jorden - var forskellige både med hensyn til datering og udstyr. Tre af gravene kunne ved hjælp af keramikken dateres til ældre romersk jernalder (0-200 e. Kr.). Det var forholdsvis fattigt udstyrede grave og indeholdt ud over et eller to lerkar kun nogle enkelte forrustede smågenstande af jern. De to sidste jordfæstegrave, som kan dateres til yngre romersk jernalder (200-400 e. Kr.), viste sig til gengæld at være overordentlig rige, og det er om indholdet af disse, grav 1 og 4, der skal berettes i det følgende.

Grav 1 var den rigeste af de to grave (fig. 4). Graven var orienteret NØ-SV og usædvanlig dyb. Bunden af graven lå således 2,5 m under nuværende overflade. Den døde var nedlagt i, hvad der efter et rektangulært formuldningsspor at dømme antageligt har været en plankekiste uden bund. De enkelte planker eller kistens konstruktionsdetaljer i øvrigt lod sig dog ikke udskille. Længden var 2,5 m og bredden 1,2 m. Kisten var omgivet af et tykt lag af et sort, fedtet materiale, antageligt omdannet tørv. Skelettet var næsten opløst, men tilbage var

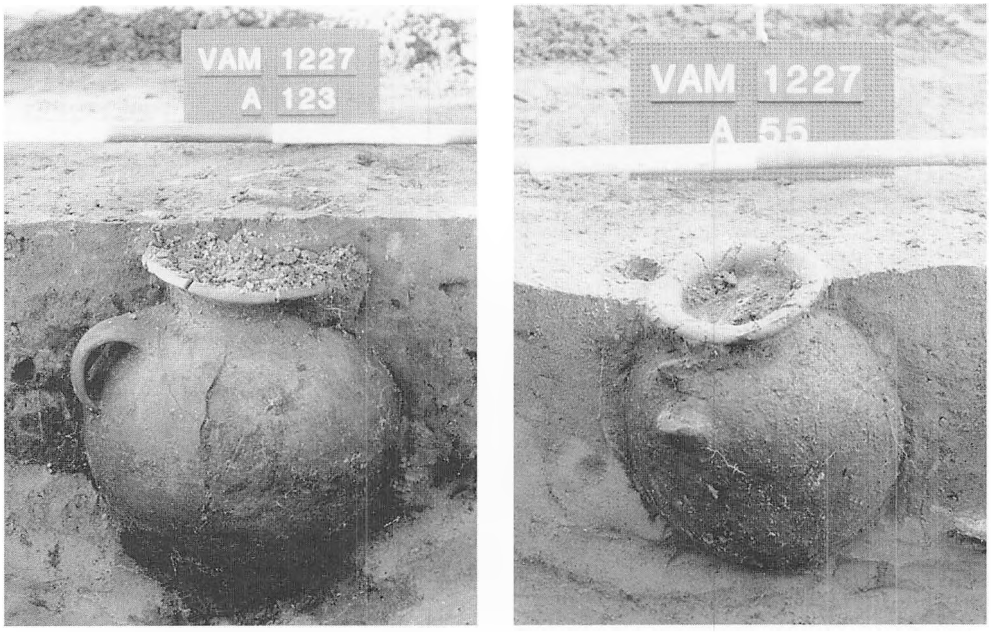

Fig. 3. Urnegrave. Foto: Jørgen Westphal.

dog et tydeligt spor af kraniet, brystkassen, den ene arm, bækkenet og benene. Af skeletsporet fremgik det, at den døde var gravlagt liggende på højre side med ansigtet vendt mod SSØ og benene trukket en smule op. Det meste af kistens bund har været dækket med et skind, hvoraf hårrester enkelte steder var bevaret. I gravens hovedende fremkom to lerkar, to bronzebeslåede træspande, et drikkeglas samt rester af, hvad der antagelig har været en eller anden form for træservice. Den døde selv var smykket med en såkaldt tutulusfibel, en lille guldblikbelagt sølvfibel, tre små nåle af massivt guld, en stor nål af bronze samt to eller tre kæder sammensat af ialt 350 glas- og ravperler. I gravens fodende fandtes en jernkam, en opløst dyretand samt en ubestemmelig genstand bestående af syv jernnitter på række med en smule træ bevaret. Længere oppe, i højre side omtrent midtfor, påvistes endnu en jernnitte. Efter gravudstyret, smykkerne og de mange perler, at dømme, må der være tale om en kvinde.

Materialet er i skrivende stund ikke færdigbearbejdet; bl.a. forestår der endnu et stort arbejde med at typebestemme de mange glas- og ravperler samt at udrede perlekædernes komplicerede forløb. Nogle af de vigtigste genstande skal dog omtales her[3].

Fig. 4. Grundplan, grav 1. Tegning: Jørgen Westphal.

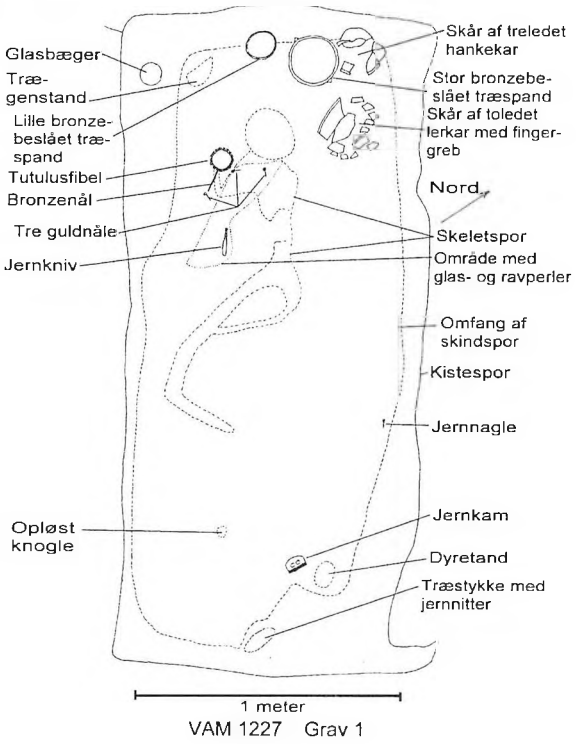

Fig. 5. Glasset fra grav 1. Foto: Mikkel Sørensen.

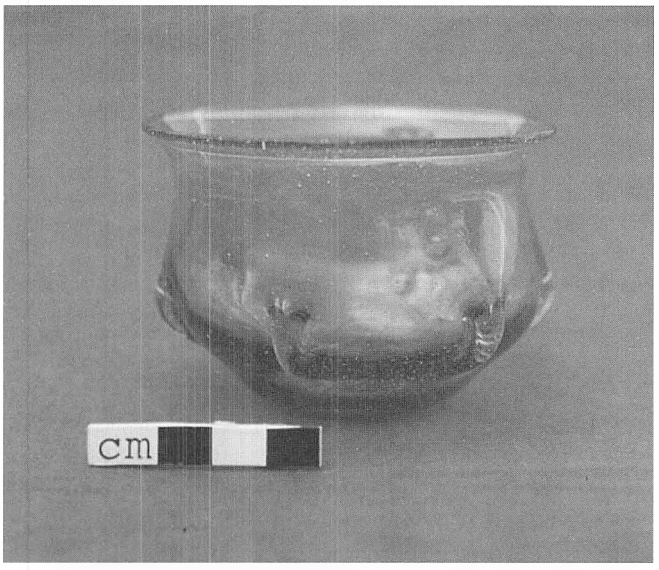

Gravens bedst bevarede genstand er det lille glasbæger (fig. 5). Det er fremstillet af klart, blågrønt glas med mange små luftblærer og fremtræder som nyt. Glasset er 6,0 cm højt og har en randdiameter på 8,5 cm. Fra bugknækket og nedefter er der symmetrisk anbragt 6 lodrette ribber, som er dannet ved sammenknibning af glasmassen[4]. Bægeret er sandsynligvis importeret fra romerriget. Glasset stod i gravens hovedende, hvor også gravens andre beholdere var anbragt på rad og række.

Bag kvindens nakke stod to lerkar, ganske vist i skår. Efter sammenlimning fremstår de begge som meget smukke og velformede lerkar, henholdsvis et ornamenteret hankekar og et uornamenteret lerkar med et skålformet håndtag på siden. Interessant er det, at hankekarret har en tvilling i grav 4. Formen og ornamentikken er næsten identisk, og lerkarrene må formodes, at være lavet af den samme pottemager. Karrene dateres til første halvdel af yngre romersk jernalder, ca. 200 - 300 e. Kr.

I midten, mellem glasset og lerkarrene, fremkom to bronzebeslåede træspande. Træspandene er henholdsvis 11 og 19 cm høje og fremstillet af takstræstave sammenholdt af bronzebånd, hvilket er årsagen til, at de ikke forlængst er rådnet bort. Takstræ er temmelig giftigt, og kombineret med den bevarende effekt metalbåndene har haft ved, at kobbersalte er trukket ind i træet og her gjort det uspiseligt for svampe og bakterier, betyder det, at spandene har kunnet holde sig helt til i dag. Faktisk fremstår de fantastisk velbevarede jævnfør efterfølgende artikel om konserveringen. Den største af spandene lader sig ud fra hankattachernes udformning ret nøjagtigt datere til tiden mellem 200 og 300 e. Kr.[5] Træspande af denne type har antagelig været anvendt til opbevaring af drikkevarer, og er en del af det finere bordservice i yngre romersk jernalder. Der er tale om højt specialiseret bødkerarbejde, som efter al sandsynlighed er fremstillet i det germanske område[6]. Den lille spand har ingen hank, men i stedet to modsat anbragte bronzeringe fæstnet til det øverste metalbånd. Miniaturespande med bæreringe er forholdsvis sjældnere end de noget større hankespande. Om de var egentlige drikkebægre eller beregnet til omhældning, er uvist. En spand med næsten samme udseende fremkom i jordfæstegrav 187 på Kannikegård-gravpladsen på Bornholm[7].

Dragtnålene, de såkaldte fibler, er i skrivende stund ikke færdigkonserverede, og nogle af dem ligger stadig i præparat, men bl.a. røntgenfotos giver en fornemmelse af, hvad der vil dukke op. Efter plantegningen, fig. 4, at dømme og de første røntgenfotografier af brystpartiet fra grav 1, så det ud, som om der blandt andet var tale om en prydplade på en stor nål, men det viste sig, at nålen, der er af bronze, var et selvstændigt smykke, der lå under tutulusfiblen. Sidstnævnte er endnu ikke frempræpareret, men lader sig dog via røntgenbilleder nogenlunde beskrive. Set ovenfra ligner fiblen mest af alt en lille rundsavsklinge med en diameter på ca. 9 cm. Den yderste centimeter udgøres af en krans af 18 krumme tænder, som peger med uret. På tændernes spidser samt på hver side af det sted, hvor tænderne er fæstet til fiblen, ses kugleformede nittehoveder. Set fra siden er fiblen nærmest klokkeformet. Den er omtrent 6 cm høj og har en profil med to trin eller skuldre. Øverst afsluttes den af en stor linseformet knop, 1 cm høj og 2 cm bred. På røntgenbilleder aner man, at partiet fra den øverste skulder og til den afsluttende knop er udsmykket med tre koncentriske ringe af kugleformede prydnitter mage til dem, som sås ved tænderne. Såvidt det er forfatterne bekendt, findes der i Danmark ikke nogen direkte parallel til denne fibel. Visse elementer af ornamentikken, nemlig brugen af koncentrisk arrangerede ringe af kugleformede prydnitter samt den afsluttende knop, minder stærkt om den trelappede tutulusfibel fra Skovgårde, grav 400[8]. En lille sølvfibel, som var meget dårligt bevaret, er endnu under konservering. Fiblen er delvist belagt med guldpresblik, hvorpå der blandt andet ses et lille stiliseret fuglehoved.

Jævnt fordelt over brystområdet lå tre små nåle af massivt guld med fladt oprullede spiralhoveder. Længden er henholdsvis 3,8 cm, 3,7 cm og 3,9 cm og deres vægt 2,02 g, 2,05 g og 2,07 g.

Lignende nåle kendes bl.a. fra Gammelby ved Esbjerg, hvor der fandtes fire guldnåle. Disse nåle adskiller sig fra Billum-nålene ved, at spiralhovederne er kraftigt fladhamrede og har fire omrulninger, samt at længden er noget mere uens. Ligeledes er vægten noget lavere, henholdsvis 1,68 g, 1,56 g, 1,55 g og 1,60 g[9]. Interessant er det, at den samlede vægt af

Fig. 6. Glasperle med vinrankemønster fra grav 1. Foto: Mikkel Sørensen.

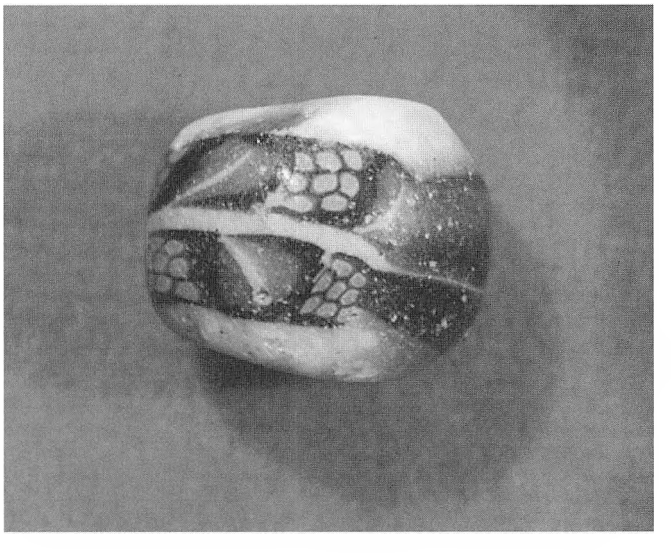

guldnålene i Billum og Gammelby er næsten ens, hhv. 6,14 og 6,39 g. I forhold til, hvad tidens guldsmede ellers formåede, virker guldnålene simple og groft fremstillede. Måske skal de opfattes som et bestemt kvantum værdimetal hurtigt tilvirket til nåle, som kunne fæstes til klædedragten som en demonstration af velstand eller måske som betalingsguld. Til egentlig sammenholdning af tøjet har de korte, glatte guldnåle næppe været specielt velegnede.

Grav 1 indeholdt endvidere 350 glas- og ravperler, der har været arrangeret i to, muligvis tre kæder. Selv om den endelige analyse endnu ikke er gennemført, skal én perletype dog fremhæves her. Det er en af perlekædens pragtstykker, en rund glasperle med indlagte mønstre fremstillet i mille-fioriteknik, hvor mønstret forestiller drueklaser (fig. 6). En type der dateres til begyndelsen af yngre romersk jernalder[10].

Jernkammen i gravens fodende er af en type, som er almindelig i grave fra romersk jernalder. Den er ca. 8 cm bred og 5,5 cm høj, har buet ryg og to cirkulære huller. De 24 tænder er ca. 1,5 cm lange.

Den anden grav fra yngre romersk jernalder, grav 4, lå i umiddelbar forlængelse af grav 1 i nordøstlig retning. Her er efter det rige udvalg af smykker at dømme ligeledes tale om en kvindegrav. Grav 4 havde næsten samme orientering som grav 1, men var knap så dybt nedgravet, ca. 1,7 m under nuværende overflade. Også denne grav har formentlig haft en plankekiste uden bund omgivet af en tørvepakning. Selve kistesporet var dog vanskeligt at adskille fra den sorte tørvemasse. Ved hvert af gravens hjørner sås et stolpehul (fig. 7). Selve graven har haft en længde på 1,8 m og en bredde på 0,6-0,7 m. Medregnes hjørnestolperne har længden været 2,4 m og bredden 1,15 m. Med sit indhold af et treleddet hankekar, et toleddet kar med fingergreb, en rosetfibel, to mindre fibler, en bronzenål, en jernkam samt et stort antal glas- og ravperler er der tale om en bemærkelsesværdigt pænt udstyret grav omend ikke så rig som den første. Desværre var intet spor af skelettet bevaret. At dømme efter placeringen af perlerne og rosetfiblen har liget ligget i samme stilling som i grav 1, altså på højre side med ansigtet vendt mod SSV.

Fig. 7. Grundplan, grav 4. Tegning: Jørgen Westphal.

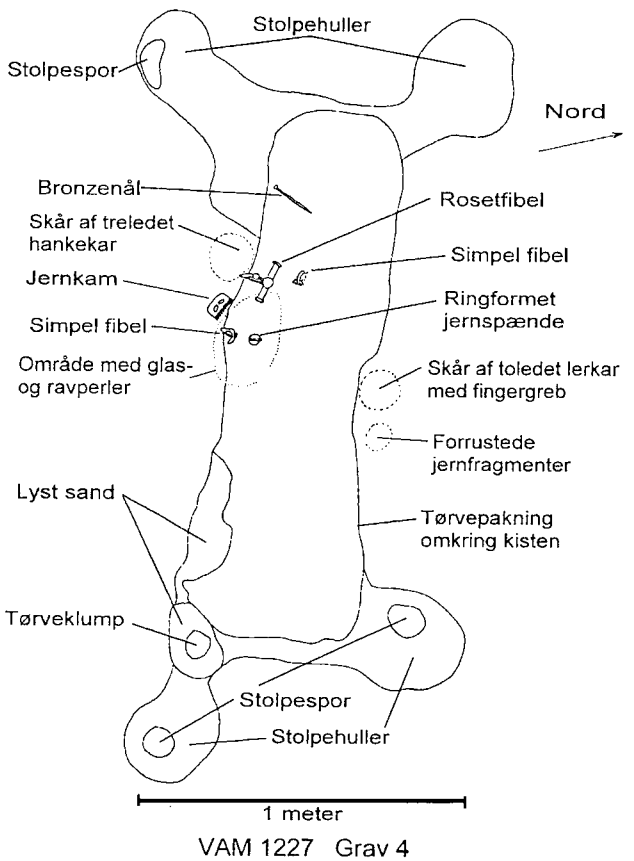

VAM 1227 Grav 4

Der forekom ligesom i grav 1 to lerkar, men her anbragt på hver sin side af liget henholdsvis ved ansigtet og bag ryggen. Lerkarret foran ansigtet er et ornamenteret hankekar, der næsten i enhver henseende er magen til hankekarret i grav 1. Lerkar af denne type dateres fra ca. 210 til 275 e. Kr. Det andet lerkar i grav 4, et uornamenteret toleddet kar med vandret bæregreb, havde ligeledes en parallel i grav 1. Denne type dateres til ca. 220 til 310 e. Kr.[11]

Jernkammen lå midt i graven ved siden af rosetfiblen. Ligesom kammen i grav 1 er den af en type, som er almindelig i grave fra romersk jernalder. Den er knap 7 cm bred og 5 cm høj, har buet ryg med to huller. De 21 tænder er ca. 1,5 cm lange. Rosetfiblen, som lå ved brystet af kvinden i grav 4, er ca. 10 cm lang og 12,5 cm bred. Rosetterne er prydet med blå glasflusser, og på oversiden er fiblen belagt med guldblik (fig. 8). Med en enkelt undtagelse dateres rosetfibler til perioden 210 - 250 e. kr.[12]

Bronzenålen i gravens hovedende har efter placeringen at dømme været anvendt som hårnål. Den er 13,5 cm lang. Stykket er endnu ikke bearbejdet, men synes efter røntgenbilledet at have et fladt hoved med en lille knop ovenpå. Glas- og ravperlerne er heller ikke nærmere undersøgt. De to mindre fibler er dårligt bevaret og er, efter røntgenbilledet at dømme, mere eller mindre knust.

Sammenfatter man dateringen af oldsagerne fra de to grave, forekommer de stort set samtidige. Alle oldsagerne hører hjemme i første halvdel af yngre romersk jernalder, ca. 200 - 300 e. Kr. At gravene ikke alene er af nogenlunde samme alder, men at der også har eksisteret en form for kontakt mellem dem, sandsynliggøres af de treleddede hankekar, som findes i begge de to grave. Ud over formmæssige ligheder er ornamentikken på de to lerkar så ens, at de utvivlsomt er lavet af samme person. Ingen af lerkarrene bærer præg af slid, hvorfor de

Fig. 8. Rosetfibel under frempræparering, grav 4. Foto: Elmer Fabech.

må antages at være nedlagt relativ kort tid efter fremstillingen. Dermed er grav 1 og grav 4 jævngamle inden for et tidsrum svarende til den pågældende pottemagers karriere.

Det er første gang, man i Sydvestjylland har påvist så rige kvindegrave med så meget guld og så prestigefyldte genstande. Spørgsmålet er, hvorledes fundet skal tolkes i en større sammenhæng. De rigeste grave fra begyndelsen af yngre romersk jernalder er hidtil fundet på Sjælland med et tydeligt rigdomscenter på Østsjælland - bl.a. de kendte Himlingeøje-grave. Hvis magtens centrum og de værksteder, der producerede de pragtfulde roset- og tutulusfibler, lå på Østsjælland, er det nærliggende at tolke grav 1 som gravlæggelsen af en sjællandsk rigmandsdatter bortgiftet med en rig medgift til det fjerne Sydvestjylland for at befæste en politisk alliance. Grav 4 med sin rosetfibel kan repræsentere et lignende giftemål, eller smykket kunne være en gave til svigermor.

Sandt at sige er det ikke den tolkning, en vestjysk arkæolog holder mest af. Så hellere en selvstændig, betydningsfuld rigmandsslægt i Billum. En høvdingefamilie, der selv har skaffet sig statussymbolerne gennem alliancer og handel med Romerriget. Placeringen er ideel her på bakkedraget tæt ved Varde Å med direkte adgang til Vadehavet, Frisland og dermed Rhinområdet, hvorfra glasbægeret og de mange glasperler formodentlig stammer. Der er desværre ikke noget afgørende bevis, hverken for den ene eller den anden tolkning. Vi må vente på svaret eller overbevisende argumenter, til vi har fundet »de rige kvinder i Billum«s mænd. Efter al sandsynlighed fortsætter gravfeltet mod øst og udgravningerne vil kunne genoptages i takt med Varde Kommunes udstykningsplaner.

Lene B. Frandsen, museumsinspektør, Museet for Varde By og Omegn.
Jørgen Westphal, stud. mag. Forhistorisk Arkæologi, Aarhus Universitet.

NOTER

1. Jensen 1986-87.
2. Becker 1961, s. 165.
3. I forbindelse med oldsagsbestemmelsen skal følgende personer takkes for råd og vejledning: Per Ethelberg, Haderslev Museum; Karen Højlund, Moesgård; Jørgen Ilkjær, Moesgård; Jørgen Lund, Moesgård; Ulf Näsman, Moesgård; Birgit Rasmussen, Moesgård; Palle Siemen, Esbjerg Museum.
4. Glasbægeret kan bestemmes som Eggers type 205 »Grabow«, Eggers 1951, s. 179. Dog mangler den for typen almindelige standring. Det eneste andet fund af et Eggers type 205 i Danmark og faktisk hele Skandinavien stammer fra Skovgårde, grav 8, Ethelberg 1991, s. 565. Typen er derimod talrig i både Øst- og Vesteuropa samt Lilleasien.
5. Netop hankattachernes udformning er vigtig for dateringen af træspandene fra romersk jernalder. Zeman opdeler spandene i fire grupper, hvoraf den største af spandene tilhører gruppe 3: »trapez- oder dreiecksform«, Raddatz 1962, s. 118. Den kan endvidere henføres til undergruppen 3b, hvor der udover de nederste nitter, også er nittehuller foroven, lige under den altid runde hankehulsplade. Hankattacher af type 3b dateres til Eggers periode C2, altså fra 200 til 300 e. Kr.
6. Kun i yderst få tilfælde er der tale om provinsialromersk import, Heiligendorff 1957, s. 138.
7. Heiligendorff 1957, s. 131.
8. De omkransende tænder og den ret stejle klokkeformede profil adskiller dog dette fund fra Skovgårdefiblen. Brugen af nittehoveder som en integreret del af ornamentikken på en række genstande kan på Sjælland henføres til C1b, altså fra 210/220 til 250/260. Ethelberg foreslår at sådanne nittehovedornamenterede tutulusfibler er produceret på Sjælland i denne periode, Ethelberg 1991, s. 573.
9. Andersson 1995, s. 109. Andersson 1993, s. 123.
10. Perlen er af Olldags type 2417b, som er forholdsvis sjælden, idet der kun kendes seks eksemplarer fra Danmark, Olldag 1992, s. 237. Olldag daterer generelt millefioriperler med ganske få undtagelser til C1b, altså fra 210/220 til 250/260.
11. Efter Ringtveds system et type J1 lerkar, Ringtved 1986, s. 123. Efter Ethelbergs system: Et stort toleddet kar med vandret bæregreb, type 4a1, Ethelberg 1991.
12. Lund Hansen 1995, s. 213.

LITTERATUR

Albrectsen, E.: *Fynske Jernaldergrave, III, Yngre romersk jernalder.* Fynske Studier VII, 1968.
Andersson, K.: Romartida guldsmide i Norden, I. *Aun 17,* 1993.
Andersson, K.: Romartida guldsmide i Norden, III. *Aun 21,* 1995.
Becker, C. J.: *Førromersk jernalder i Syd- og Midtjylland.* Nationalmuseet 1961.
Beckmann, B.: Studien über die Metallnadeln der römischen Kaiserzeit im freien Germanien. *Saalburg Jahrbuch,* 1966.
Eggers, H. J.: Der römische Import im freien Germanien. *Atlas der Urgeschichte, 1,* 1951.
Ethelberg, P.: *Hjemsted 2 - tre gravpladser fra 3. og 4. årh. e. Kr.* Skrifter fra Museumsrådet for Sønderjyllands Amt, 3, 1990.
Ethelberg, P.: Ein seeländisches Fürstengrab aus dem frühen 3. Jahrhundert. Skovgårde Grab 8. *Fundberichte aus Baden-Würtemberg, Bd. 16,* 1991, s. 555-577.
Heiligendorff, W.: Der Holzeimer von Kleve. *Berliner Blätter für Vor- und Frügheschichte, 6,* 1957, s. 125-144.
Jensen, S.: Gårde fra vikingetiden ved Gl. Hviding og Vilslev. *Mark og Montre 1986-87.*
Lund Hansen, U.: *Römischer Import im Norden.* Warenaustauch zwischen dem römischen Reich und dem freien Germanien während der Kaiserzeit unter besonder Berücksichtigung Nordeuropas. Nordiske Fortidsminder, Serie B, Bind 10, 1987.
Lund Hansen, U.: *Himlingøje - Seeland - Europa.* Ein Gräberfeld der jüngeren römischen Kaiserzeit auf Seeland, seine Bedeutung und internationale Beziehungen. Nordiske Fortidsminder, Serie B, Bind 13, 1995.
Norling-Christensen, H.: *Katalog over ældre romersk jernalders grave i Århus Amt.* Nordiske Fortidsminder IV, Bind 2, 1954.
Olldag, I.E.: Glasperler i danske fund fra romersk jernalder. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie,* 1992, s. 193-277.
Raddatz, K.: Kaiserzeitliche Körpergräber von Heiligenhafen, Kreis Oldenburg. *Offa 19,* 1962, s. 91-128.
Ringtved, J.: Jyske gravfund fra yngre romertid og ældre germanertid. Tendenser i samfundsudviklingen. *Kuml 1986,* s. 95-219.
Storgaard, B.: Årslev-fundet - et fynsk gravfund fra slutningen af yngre romersk jernalder. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1990,* s. 23-56.

Konservering af to træspande fra en kvindegrav ved Billum

Af Mikkel Sørensen

Den første december 1995 optog konservatorer fra konserveringscentret i Gram sammen med arkæologer fra Museet for Varde By og Omegn genstandene fra en meget rig kvindegrav ved Billum, Varde (se foregående artikel). Blandt gravgaverne var to takstræspande beslået med metalbånd af en kobberlegering og forsynet med hankrand og beslag af bronze.

Graven med træspandene udgør et unikt fund. Både fordi grave, der er så rige som denne, er yderst sjældne, men også fordi de fundne spande er fremstillet af materialer - træ, bronze og messing - som meget sjældent bevares i jorden så længe som de ca. 1700 år, disse træspande har været skjult.

Årsagen, til at spandene er bevaret, skal især findes i den kendsgerning, at graven var hele 2,5 meter dyb.

Den lave, men stabile temperatur i denne dybde gør, at træet ikke arbejder, og derfor ikke nedbrydes i den sædvanlige hastighed. Samtidig er tilgangen af ilt minimal, hvilket gør, at de almindelige korrosions- og nedbrydningsprocesser forløber meget langsomt. Andre omstændigheder er, at takstræ har et naturligt højt indhold af giftstoffer, og at korrosionsprodukter af kobber, som stammer fra metalbåndene, er trukket ind i træet. Takstræet og kobbersaltene er giftige for mikroorganismer som svampe og bakterier, der derfor ikke har fortæret træet. En sidste ting, som kan have været med til at bevare ydersiden af træet, er, at spandene i forhistorisk tid har været overfladebehandlet med en ikke identificeret form for olie, voks, lak eller maling.

At sige, at spandene »bare« er bevaret, er lidt flot. Mere nuanceret ville det være at sige, at de befinder sig midt i en nedbrydningsproces, som heldigvis indtil videre er forløbet langsomt.

Når spandene skifter miljø fra den kolde, fugtige jord til et varmt museum vil en fuldstændig nedbrydning sandsynligvis hurtigt finde sted, såfremt man ikke »gør noget«. På konserveringscentret er det konservatorernes opgave at foretage nogle aktive indgreb i materialernes kemi, som gør, at skiftet i miljø bliver muligt, men indgrebene skal foretages således, at de ikke ses umiddelbart. Genstandene skal nemlig virke ligeså oprindelige, som i det sekund de blev fundet.

Inden selve konserveringen går igang, foretages en beskrivelse af spandene.

Fig. 1. De færdigkonserverede spande fra Billum. Foto: Mikkel Sørensen, Konserveringscentret.

Den store spand:	Højde: 19 cm
	Bredde ved bund: 20 cm
	Bredde ved top: 19 cm
	Antal metalbånd: 4
	Metalbåndenes bredde fra neden: 30, 35, 33, 32 mm
	Metalbåndenes tykkelse: ca. 0,5 mm
	Antal træstave: 14
	Træstavenes bredde: 2-8 cm
	Træstavenes tykkelse: 4 mm
	Bundens tykkelse: ca. 5 mm
Den lille spand:	Højde: 11 cm
	Bredde ved bund: 10 cm
	Bredde ved top: 11 cm
	Antal metalbånd: 4
	Metalbåndenes bredde: 19 mm
	Metalbåndenes tykkelse: ca. 0,5 mm
	Antal stave: 8
	Bundens tykkelse: ca. 4 mm

Den store spand har en stadig bevægelig bronzehank ornamenteret med halvmåneformede tegn. Hanken er fastgjort i fine hankbeslag med store prydnitter. Den lille spand har to bronzeringe på siderne til en eller anden form for ikke længere eksisterende ophængning.

I stavene ses årringene på tværs af træets bredde. Stavene er derfor skåret radialt i træets retning. På stavenes yderside er skåret en vulst, som de enkelte metalbånd ligger på. De enkelte stave er skåret og tilpasset hinanden meget præcist og således, at spanden smalner til mod toppen. Træbunden er fæstnet i en not, skåret nederst på indersiden af stavene. Den holder stavene ude og på plads i forhold til hinanden.

Metalbånd holder stavene presset ind mod bunden, og øverste bånd samt randen låser konstruktionen i den svagt koniske form.

Fig. 2. Stav efter konservering med TEOS. Den indskårne not i staven til indpasning af bunden i spanden. Foto: Mikkel Sørensen, Konserveringscentret.

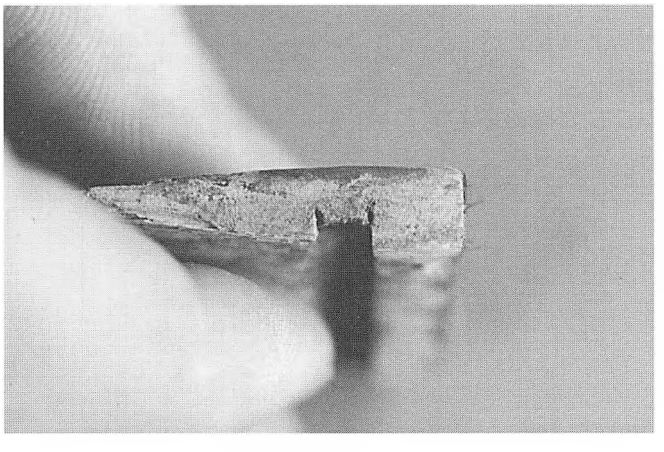

Den radiære udskæring af træet gør, at det udvides mindst muligt i bredden. Derved har man sikret, at konstruktionen får den bedste stabilitet. Især når spanden har været beregnet til væsker, er dette en vigtig detalje.

Spandene fremviser en del værktøjsspor, der fortæller om deres tilblivelse.

På træmaterialet ses en fantastisk fin og nøjagtig udskæring både af vulsten til metalbånd og af noten til bunden. Endvidere er de enkelte stave præcist tilpasset hinanden. Overfladen på ydersiden er meget tæt og glat, men hvor den er slidt ses en farveforskel, der skyldes, at spandenes yderside oprindelig har været overfladebehandlet med maling, voks eller olie.

Hankbeslaget på den store spand har en del ridser fra fremstillingen og indgraverede linier langs kanten af beslaget, og midterste plade af hanken er selvstændig, men samlet med resten i en V-formet udskæring.

På metalbåndene ses nogle gentagne mærker med kort afstand på tværs af båndene, og på det øverste bånd findes desuden et ornament i form af en fint trukket fure i nederste millimeter af båndet.

Fig. 3. Mikroskopibillede viser de furer i metalbåndene, som skyldes en indgravering med stikkel (målestok i mm). Foto: Mikkel Sørensen, Konserveringscentret.

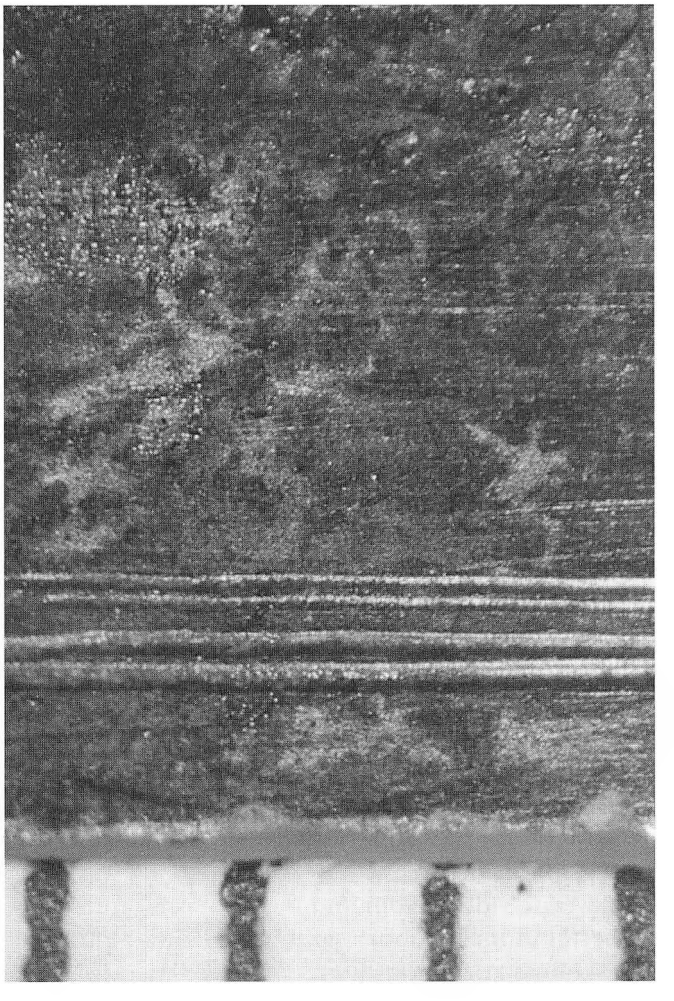

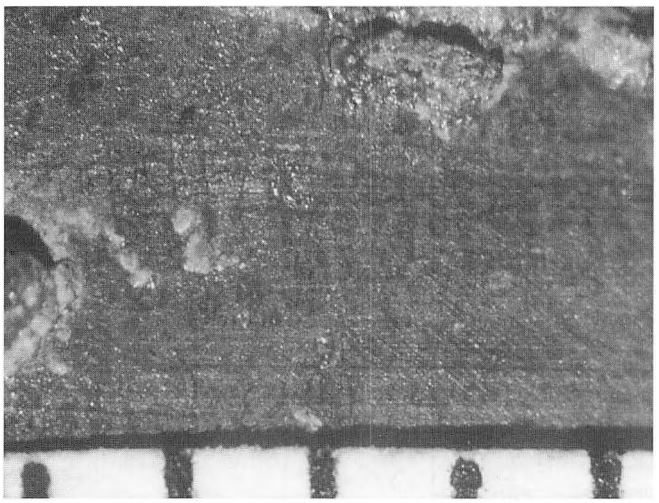

Fig. 4. Mikroskopibillede viser gådefulde arbejdsspor på tværs af metalbåndet - de kan skyldes en valsning (målestok i mm). Foto: Mikkel Sørensen, Konserveringscentret.

Sammenfattende kan man sige, at værktøjsspore-ne tyder på, at metallet ikke er støbt, men på forskellig måde smedet og deformeret for at opnå den rigtige form.

Ridser på hank og hankbeslag er sandsynligvis filemærker. De indgraverede linier er fremstillet med en stikkel (en skarp jernnål) ved kolddeformering.

Det mest gådefulde værktøjsspor er en serie meget fine regelmæssige mærker på tværs af metalbåndene. Disse spor kunne tyde på, at båndene er blevet banket ud, og at der har været en ujævnhed på valsejernet. Den eneste type metal, der kan deformeres på denne måde, er messing. En lille del af båndet er derfor sendt til analyse, og det bliver spændende at få resultatet.

Håndværkeren, der har fremstillet spandene, har anvendt følgende metalteknikker: smedning, filing, indgravering, lodning og muligvis valsning.

Da spandene blev gravet ud, var deres tilstand således: Overfladen af træet så meget fin og tæt ud, og man kunne umiddelbart skelne det lyse vårved i forhold til det mørkere efterårsved i træets tegning. Et specielt kendetegn for nåletræ. Et sted var træet en anelse brudt, og man kunne kigge ind i strukturen. Her sås det tydeligt, at træet ikke var nyt. Store dele af de træfibre og cellevægge, som gør træ til et stift og bestandigt materiale, var ikke tilstede.

Metalbåndene rundt om træstavene var ca. 0,5 mm tynde og nærmest komplette. Farven på båndene skiftede fra messinggylden til lysegrøn over mørkere grøn til sort.

Farverne vidnede om, at metallet, som sandsynligvis består af mest kobber samt en del zink og tin, var i forskellige korrosionsfaser.

De messingfarvede områder var rent metal med et tyndt lag af ikke aktiv korrosion over. Dette lag kaldes af konservatorer for passiveringslaget, og det beskytter metallet. De lysegrønne områder var aktiv korrosion af kobber, og sådanne områder benævnes ofte som havende »bronzesyge«, hvilket vil sige, at klorider fra jorden er gået i forbindelse med kobberen og har skabt en særlig ondsindet, hurtigtløbende korrosionsform. I de mørkere områder var »bronzesygen« stoppet. Disse områder, der ofte virkede opbulede og deformerede, var meget skrøbelige. Værst var de sorte områder, for her var korrosionen af kobber forløbet fuldstændig, således at der kun var de metaller tilbage, som kobberen var legeret med, hvilket i dette tilfælde sandsynligvis vil sige zink og tin. Sådanne områder er yderst skrøbelige, men har de fordele, at de er af samme dimension som metalbåndet, samt at de ikke vil nedbrydes mere.

Som en konsekvens af den beskrevne bevaringstilstand ses det tydeligt, at noget måtte gøres for at stabilisere materialerne.

Hvis træet tørrer ud, vil det vand, som holder træstrukturen ude, forsvinde, og træet vil komme ud for en kraftig skrumpning og deformering - en såkaldt »kollaps«. Hvis metallet får fugt og ilt, vil korrosionen accelerere og metallet forsvinde. Heldigvis findes nogle forskellige behandlinger og teknikker, som kan modvirke nedbrydningsprocesserne, men konserveringsmidlerne har ofte »bivirkninger«, så de aktive indgreb, man foretager, vil ændre både genstandens kemi og udseende.

Følgende mål skulle indfries med konserveringen:
- at bevare mest muligt materiale i oprindelig proportion
- at lade genstanden fremstå så oprindelig som mulig
- at tilføre så få og så små mængder konserverings-

Fig. 5. Spandene under udgravning på værkstedet. Metalbånd pålimes tyndt japanpapir, for at de senere kan trækkes af og konserveres for sig. Foto: Mikkel Sørensen, Konserveringscentret.

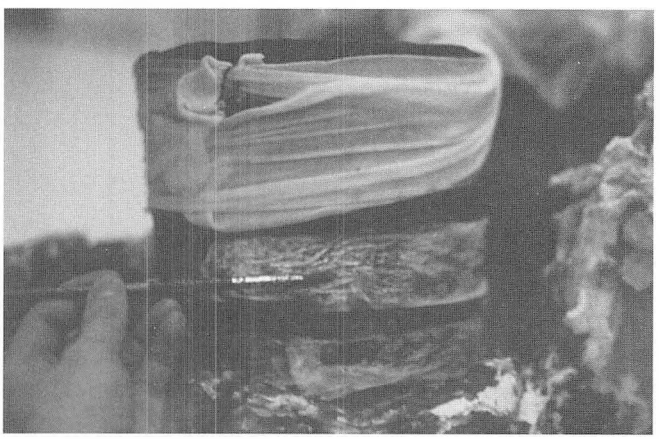

- at fremstille en montering og en pakning af spandene, så de kan udstilles og håndteres uden skader.

Konserveringen var startet allerede i udgravningen, hvor gravgaverne, som følge af deres skrøbelighed og indbyrdes placering blev optaget med en støttekappe af smeltet parafin omkring.

Det var en kold og klar frostmorgen og selve optagningen var nervepirrende, da jordvæggene i den 2,5 meter dybe grav var næsten lodrette og af sand. Langsomt, som solen varmede de frosne jordvægge op, skred små sandflager ned i graven, og vi frygtede på et tidspunkt, at en hel side af graven ville falde ned over de fundne gravgaver. Heldigvis gik optagningen fint.

På værkstedet tog vi røntgenbilleder af præparatet. Det var endnu ikke sikkert, at der var tale om to spande, og desuden kunne de indeholde ting, som skulle tages i betragtning inden konserveringen.

Præparatet udgravedes fra bunden, og træspandene kom snart fint frem. Under spandene fandtes rester af et skind med hår, hvorpå de havde stået i graven. Prøver fra spandene blev sendt til vedbestemmelse på Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser, og det viste sig som nævnt, at træet var af arten Taxus baccatas.

Metalbåndene var så nedbrudte, at der skulle gøres noget under selve udgravningen for at stabilisere dem. Ved at lime japanpapir på båndene kunne de trækkes af i hel tilstand og konserveres for sig,

Fig. 6. Metalbåndene under konservering. Et stykke japanpapir limes på indersiden af metalbåndene for at holde dem sammen og undgå brud. Limningen sker i en konkav form, så båndene senere passer på spanden. Foto: Mikkel Sørensen, Konserveringscentret.

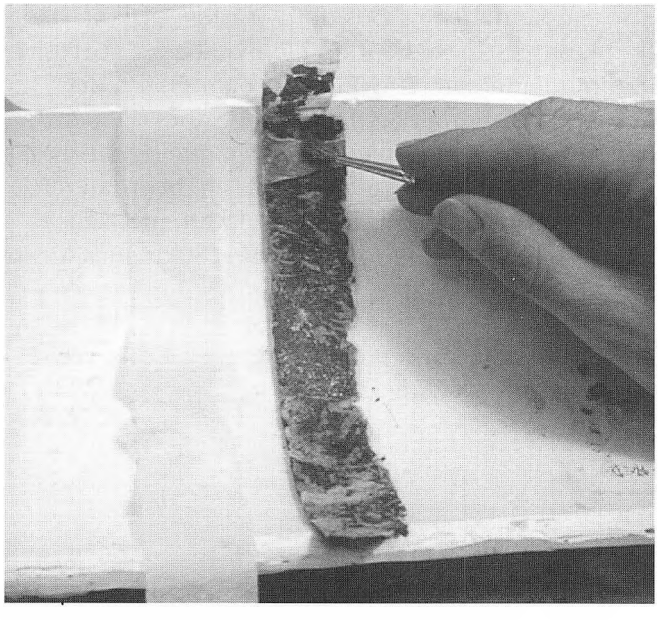

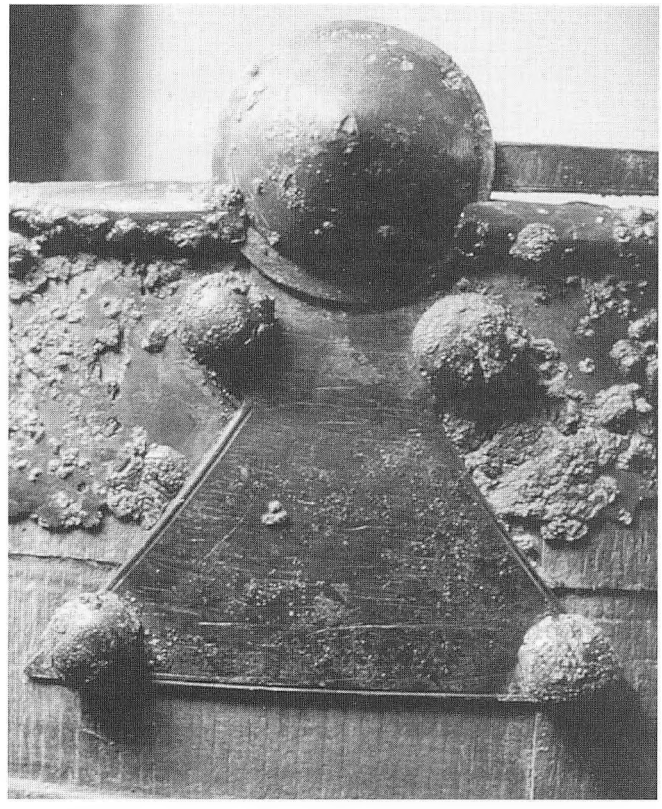

Fig. 7. Hankbeslaget under konservering med værktøjssporene i beslagets overflade. Foto: Mikkel Sørensen, Konserveringscentret.

efterhånden som udgravningen skred frem. Gazebind vikledes om spandene for at holde dem sammen. Ideen var, at træ og metal skulle konserveres hver for sig, men hank og rand kunne ikke skilles fra træet. Derfor måtte trædelene konserveres med en metode, som også metallet kunne tåle.

Midlet TEOS (Tetra Ethyl Ortho Silicat) blev valgt. Analyser af midlet viser, at det på nedbrudt nåletræ kan anvendes med gode resultater. Princippet for dette er at dehydrere træet i acetone og derefter nedsænke træet i TEOS. Den lille del af vand, ca. 1%, som stadig findes bundet i træet, vil reagere med silikatet og ved en senere kontrolleret tørring danne et krystal, som afstiver træets cellevægge og derved forhindrer kollaps.

Træspandenes indhold udgravedes, en mørk jordmasse, som blev gemt med henblik på senere analyse. Man vil muligvis i dette materiale finde plante- eller dyrerester, som kan fortælle om det, der har været i spandene.

Metalbåndene fik på indersiden limet meget tyndt og fibret japanpapir. Limningen blev foretaget i en konkav form, sådan at båndene senere passede på spandene. Herefter kunne ydersiden af lim og papir opløses og trækkes af, så overfladen kunne afrenses. Det viste sig muligt at anvende en blød, roterende messingbørste, uden at den satte ridser i metallet. Det afrensede materiale var fortrinsvis snavs og ikke selve korrosionen, som fik lov at blive. Herefter blev overfladen sprayet med 5% incralak i

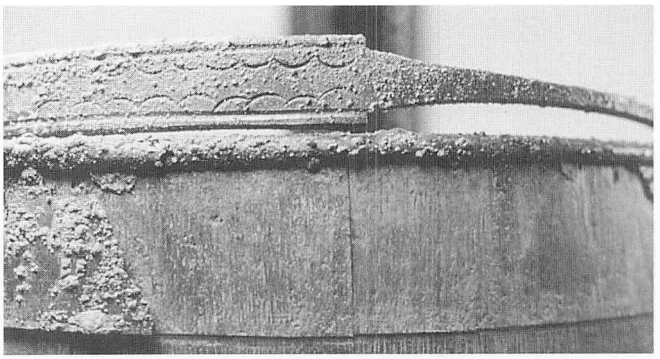

Fig. 8. Hanken under afrensning. Den halvmåneformede ornamentik kommer nu fint frem. Foto: Mikkel Sørensen, Konserveringscentret.

en airbrush. Ved at bruge en airbrush kunne lakken lægges så tyndt og mat på, at den ikke ses. Lakken indeholder stoffet benzotrialzol, som gør det umuligt for metallet at nedbrydes videre.

Træet rensedes forsigtigt med vat og demineraliseret vand, og stavene limedes sammen. Herefter blev metalbåndene punktlimet på spanden, hvor de oprindelig havde siddet. Da det ikke var muligt at spænde spandene op, blev der fremstillet et spændsystem af pvc-rør til at presse materialerne blødt sammen i et specielt punkt.

Spandene blev monteret på en tildannet acrylplade, så de dog senere kunne aftages igen.

Til sidst blev en transportkasse specialfremstillet

Fig. 9. Metalbåndene under pålimning på spanden. For at kunne holde båndene på rette plads ved rette tryk under limningen, er anvendt specialfremstillede spænder af pvc-rør og hård skum-plast. Foto: Mikkel Sørensen, Konserveringscentret.

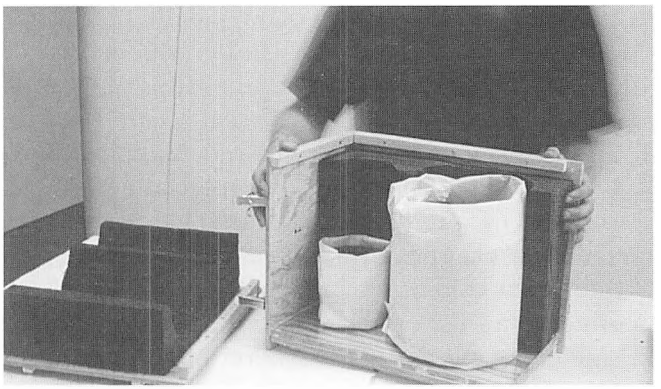

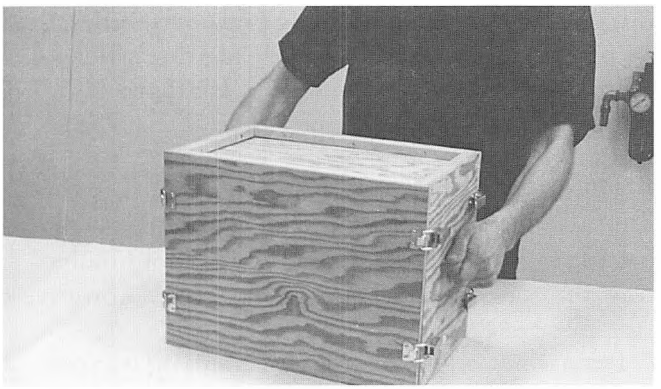

Fig. 10. Pakning af spandene foregår på monteringspladen. Siderne fremstillet af skumplast holder spandene på plads i kassen. Foto: Mikkel Sørensen, Konserveringscentret.

Fig. 11. De færdigkonserverede spande i transportkassen parat til levering på Museet for Varde By og Omegn. Foto: Mikkel Sørensen, Konserveringscentret.

sådan, at acrylpladen holder mål med bunden af kassen, samtidig med at siderne holder og støtter spandene.

Den praktiske konservering var færdig efter ca. 2 måneder, og dermed var de opstillede mål indfriet. Spandene fremstår nu rensede og stabiliserede, uden at være ændrede i konstruktion eller proportioner siden fundtidspunktet.

Metalbåndene er trods deres dårlige tilstand næsten komplette. De lyser op i alle de farver korrosionen muliggør som et vidne om spandenes alder. Træet er lyst og mat og dets årringe anes. Det er tydeligt for enhver, at spandene er gamle og skrøbelige, men det er muligt at forestille sig, hvordan de engang er blevet båret; en i hver hånd, mens de blanke metalbånd lyste op, og træet stadig havde sin gyldne glød.

Mikkel Sørensen, konserveringstekniker, Konserveringscentrets afdeling i Gram.

Fra skår til kar

Af Christian-Peter Pedersen

I begyndelse af enhver udgravning er det ikke usædvanligt at se arkæologerne stimle sammen. Mens et skår går fra hånd til hånd, foregår der en engageret og næsten ophidset diskussion. Det lille og ubetydeligt udseende keramikskår, der får de ellers så blaserede udgravere til at diskutere højlydt, er det første fysiske fingerpeg om udgravningens datering. Resten kunne man være forfalden til at kalde den sure rutine, men en udgravning bliver heldigvis aldrig ren rutine.

Situationen har undertegnede efterhånden oplevet en del gange under Esbjerg Museums arbejde med motorvejsudgravningerne. Den har såmænd også udspillet sig flere gange på den samme gravning, når nyt og spændende materiale er blevet fundet, eller hele kar er dukket op foran skovlen.

Det hører desværre til undtagelserne, at kar kommer hele op af jorden. Langt hovedparten af keramikken er så fragmenteret, at det kan være svært at danne sig en idé om, hvordan det originale kar har set ud[1]. Det kommer først, når fundene har været igennem en lang og tidskrævende proces inde på museets magasin. Det er denne lidet synlige og seje del af den arkæologiske fundbearbejdning, denne artikel handler om.

Før man får begyndt på at sætte skårene sammen, skal alle gøres rene, have skrevet fund- og lokalitets-nummer på og stilles i orden. Et stykke arbejde der betyder, at man skal have hvert enkelt skår i hånden flere gange. Den første gang under selve rengøringen. En meget simpel opgave, hvis det drejer sig om almindeligt keramik, der nemt kan holde til, at man vasker med en blød børste. Når skårene igen er blevet tørre, påføres en lille stribe lak, og oven på denne bliver lokalitetsnummer og fundnummer skrevet.

At gøre fundene klar til sammensætning, registrering, tegning og beskrivelse, er således ikke en speciel kompliceret proces, men når man står med over 3500 fund, er det et arbejde, der tager tid og hurtigt bliver ensformigt. Belønningen fik vi til sidst i form af glæden ved at se fortidens lerkar genopstå.

Sammensætningen af keramikskårene falder i flere dele. Den første arbejdsproces er for det meste ret simpel: at finde et fund, der ved en overfladisk inspektion ser ud, som om det vil være muligt at sætte store dele sammen. Engang imellem er det ikke helt så nemt. Under store og langvarige udgravninger hober fundene sig op, og alene antallet af fund kan gøre det uoverskueligt at udskille sammensætlige fund. Prioriteringen i feltet gør, at den enkelte udgraver til tider er nødt til at forlade ét anlæg (et stolpehul, en grube, en brønd el.lign.) til fordel for et andet for senere at vende tilbage til det første. Et sådant brud i udgravningen af et anlæg kan medføre alskens forvirring i nummereringen af fundene. En anden og endnu mere oplagt fejlkilde er brugen af flere fundnumre i det samme anlæg. Det kan bevirke, at ét kar er fordelt på flere fundnumre, - et forhold der kan være svært at gennemskue, hvis anlægget ikke tydeligt fremgår af fundsedler og lister.

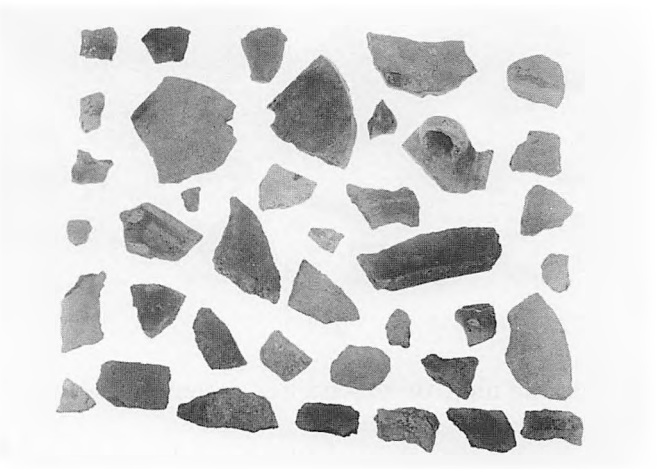

Fig. 1. Råmaterialet, skårene fra et stolpehul, lagt ud til besigtigelse. Der kunne have været nok til et lille kar, men ingen af skårene passer sammen.

Fund kan have meget forskellige størrelser lige fra fem skår, der kan sættes sammen til et lille bæger eller bare ét større skår, til store affaldsgruber med 100 liter skår eller mere, der kan stamme fra 10 eller 20 forskellige mere eller mindre hele kar.

Når man så har et fund, der muligvis kan samles, begynder processen med at få udskilt de enkelte kar. Til at begynde med improviserer man og arbejder ud fra fornemmelser. Rent fysisk gøres det ved, at man sorterer keramikken ud fra fælles karakteristika f.eks. farve, tykkelse, overfladens struktur, magring, placering på karret og ornamentik. I begyndelsen er det altid et uoverskueligt rod med randskår i et hjørne af bordet, bundskår i et andet og en masse bugskår ind mellem. Sorteringen bliver man al-

Fig. 2. Svarer resultatet til det oprindelige udseende, eller har samleren ikke været omhyggelig nok? Skårene på bordet kommer fra andre kar.

drig færdig med, den fortsætter under de næste trin af processen.

Når man er ved at være tilfreds med sorteringen, starter selve sammensætningen. Generelt kan sammensætningen af lerkar beskrives som et tredimensionelt puslespil uden noget forlæg. Det kan godt være, at man har en fornemmelse af formen på karret, men en helt præcis viden kan man aldrig have. Langt den største del af forhistoriens keramik blev fremstillet i hånden af mennesker, der efter et bestemt forlæg eller tradition lavede karrene formodentligt til egen brug. Karrene udviser derfor mange fælles træk, uden to er helt ens.

Den i 1985 publicerede totaludgravning og bearbejdning af keramikfundene fra Hodde viser, at pottemageri her var en specialiseret erhvervsform. I denne førromerske landsby har én gård varetaget næsten hele produktionen af keramik - mindre produktioner fandtes på indtil otte andre gårde[2].

Det har vist sig at være en fordel at starte med at samle bunden for derefter langsomt at arbejde sig op nede fra. I denne fase gælder det om at udvise den størst mulige tålmodighed. Bundene er ofte så karakteristiske, at det ikke er noget problem at udskille hvilke skår, der hører til de enkelte bunde. Bundene er derfor enkle at samle og lime, hvis der ikke er større mangler eller spidse vinkler, hvor skår fra den nedre del af bugen mangler.

Nu begynder de rigtige udfordringer at melde sig. Hvis karret ikke er udstyret med ornamentik eller anden form for karakteristiske fladedækkende træk, kan det være meget problematisk at finde skår, der passer sammen. Problemerne er størst, når det drejer sig om bugskår. Mange kar, specielt fra den tidlige jernalder, har jævnt buende sider, der ikke udviser nogen form for karakteristisk udformning. Man står derfor ofte med en dynge skår, der med rimelig sikkerhed hører til samme kar, men man har ingen holdepunkter at gå ud fra ved samlingen. Når man så endelig har fundet to skår, der passer sammen, betyder det ikke, at man bare umiddelbart kan lime dem sammen. Der skal hele tiden ske en vurdering af, om man kan komme videre - er der andre skår der passer til, og kan man få dem sat på uden at skulle bryde det limede op igen. Efterhånden som man har haft skårene i hånden et utal af gange, bliver man så fortrolig med dem, at man næsten kan huske de enkelte skår og ved, hvor på bordet de ligger. Det bliver til en form for hukommelsesspil.

Når man har fundet tilstrækkeligt med skår, der passer sammen og helst også passer sammen med den allerede samlede bund, kan man begynde at lime. Her gælder det om at være præcis, skårene skal passe nøjagtigt sammen, for små revner har en tendens til at vokse sig større, jo længere man kommer med det enkelte kar. Under limning af skårene bliver de støttet af metervis af tape - et fuldstændig uundværlig hjælpemiddel under samlingsprocessen. Tapen kan dog ikke blive siddende i længere tid uden at ødelægge keramikkens overflade eller efterlade permanente aftryk. Det mest spændende tidspunkt er, når tapen skal fjernes, - det er først nu, at man får det endelige indtryk af karret og syn for, om arbejdet er blevet udført tilfredsstillende uden store revner og ustabile områder.

Tålmodigheden skulle gerne belønnes med et kar, der næsten ser ud, som da det blev skabt engang i fortiden. Der er selvfølgelig ingen garanti for, at karret har haft lige præcist den form, men sandsynligheden er stor, hvis ellers rekonstruktøren har været påpasselig.

Man ender ikke altid med et helt kar, oftest er resultatet af ens møje og tålmodighed kun dele af karsider. Derfor findes blandt arkæologer et begreb, der hedder »hele kar«, som dækker kar, hvor

Fig. 3. Lige ved og næsten. Et - i arkæolog termer - helt kar, kan godt se sådan ud, for det er muligt at tegne karrets profil fra bund til rand.

så meget er samlet, at man kan tegne en silhuet fra karrets bund til randen - en karprofil.

Når sammensætningen er bragt til ende, begynder analysearbejdet. Første skridt er at beskrive, tegne og fotografere fundene. Beskrivelsen kan udvides med en kemisk analyse af leret og mikroskopiske optagelser af keramikkens bestanddele. Brugen af kemiske og mikroskopiske analysemetoder i arkæologien er forholdsvis ny, men bl.a. svenske bearbejdelser af keramik fra bondestenalderen har givet nogle meget entydige svar på spørgsmål om, hvor leret kom fra og om keramiktraditionens udbredelse[3].

Mere klassiske problemstillinger som regionalgruppers fordeling i Danmark og omgivende landskaber, opstilling af kronologier for de enkelte regionalgrupper og keramikteknologiens udvikling kan meget bedre belyses ud fra et fundmateriale, der består af samlede kar. Eksempelvis ville de analyser, der er blevet foretaget af keramikken fra tuegravfelter i det syd og sønderjyske område[4], aldrig have givet de samme resultater, hvis skårene ikke havde været samlet.

Fund af gravgaver i urner, så som fibulaer og smykkenåle, giver entydige krydsfundsdateringer mellem fibulaer og keramik og dermed mulighed for at datere bopladser meget præcist.

På teknologiens område kan samlede kar være med til at give et fingerpeg, om producenten har været den enkelte bruger af karrene, om det har været en bestemt person inden for landsbyen, eller om det har været en omrejsende keramiker, som det kendes fra etnologiske paralleller fra Afrika[5].

Christian-Peter Pedersen, stud. mag., Esbjerg Museum.

Fig. 4. Sådan kan det gå, hvis man ikke får afprøvet alle muligheder. Det lille skår på bordet er den manglende del til karrets hank.

NOTER

1. Begrebet 'keramik' refererer til ler brændt ved relativt lave temperaturer. Traditionelt inkluderer det 'terracotta' (brændt under 1000°C) og 'lertøj' (brændt mellem 1000° - 1200°C). 'Stentøj' er i modsætning til 'keramik' brændt op til 1300°C, hvor leret nærmest smelter. Den væsentligste forskel er, at keramik er gennemtrængeligt, mens stentøj ikke er. Barley 1994, note 1.
2. Hvass 1985, s. 179.
3. Hulthén 1977.
4. Jensen 1992.
5. Barley 1994, s. 66.

LITTERATUR

Barley, Nigel: *Smashing Pots. Feats of Clay from Africa.* London 1994.

Hulthén, Brigitta: *On Ceramic Technology during the Scanian Neolithic and Bronze Age.* Stockholm 1977.

Hvass, Steen: *Hodde. Et vestjysk landsbysamfund fra ældre jernalder.* København 1985.

Jensen, Claus Kjeld: Om behovet for en nyvurdering af den førromerske kronologi. *LAG 3,* 1992.

Rasmussen, Marianne: *Bopladskeramik i ældre bronzealder.* Højbjerg 1993.

Bebyggelse og teglovn fra Veldbæks senmiddelalder, renæssance og nyere tid

- set med arkæologens øjne

Af Ulla Mejdahl

Landsbyen Veldbæk ligger umiddelbart øst for Esbjerg i det gamle Jerne Sogn. I forbindelse med forskellige anlægsarbejder og skovrejsninger har der jævnligt været foretaget udgravninger i området[1] senest forud for anlæggelsen af motortrafikvejen Højdevej, som skal forbinde Esbjerg havn med den nye motorvej mellem Esbjerg og Kolding. Ved denne lejlighed blev to felter udgravet. I det sydligste felt[2], som dækkede et areal på henved 45.000 m^2, undersøgtes en velbevaret nedbrændt landsby fra det 1. århundrede e. Kr. samt bebyggelsesspor fra yngre stenalder, førromersk og romersk jernalder, middelalder, renæssance og nyere tid.

I det nordlige felt[3] på ca. 10.000 m^2 fandtes levn fra Veldbæks senmiddelalder - nyere tid, men ingen oldtidsbebyggelse. Det er nogle af dette felts anlæg, som denne artikel omhandler. En fyldestgørende fremlæggelse af Veldbæk i senmiddelalder, renæssance og nyere tid kan ikke finde sted, før det meget omfattende materiale fra det sydlige felt er gennemgået og bearbejdet.

Etnologen Henrik Vensild gennemgår i »Bondegårde fra Skast Herred 1636-1760, deres byggemåde og indretning« de forskellige byggemetoder[4]. Kildematerialet er tingbøgerne fra Skast Herred, hvor husenes tilstand og antal af bindingsfag er noteret efter forskellige synsforretninger f.eks. i forbindelse med arve- og gældssager.

Arkæologen må nøjes med de bygningsspor, som kan ses i undergrunden, hvilket især er resterne af de jordgravede stolper. I oldtid og middelalder byggede bønderne huse med jordgravede stolper i ofte meget regelmæssige og ensartede systemer, som leder tankerne hen på nutidens typehusbyggeri. I den periode, som Henrik Vensild har beskæftiget sig med, fandtes mange forskellige måder, hvorpå bønderne kunne fundere deres bygninger, og ikke alle metoder efterlod spor til nutidens arkæologer. At der alligevel er så mange spor, som det faktisk er tilfældet, skyldes bøndernes ulydighed. Siden 1554 havde kongen adskillige gange forbudt anvendelsen af jordgravede stolper i Jylland[5]. Der var mangel på

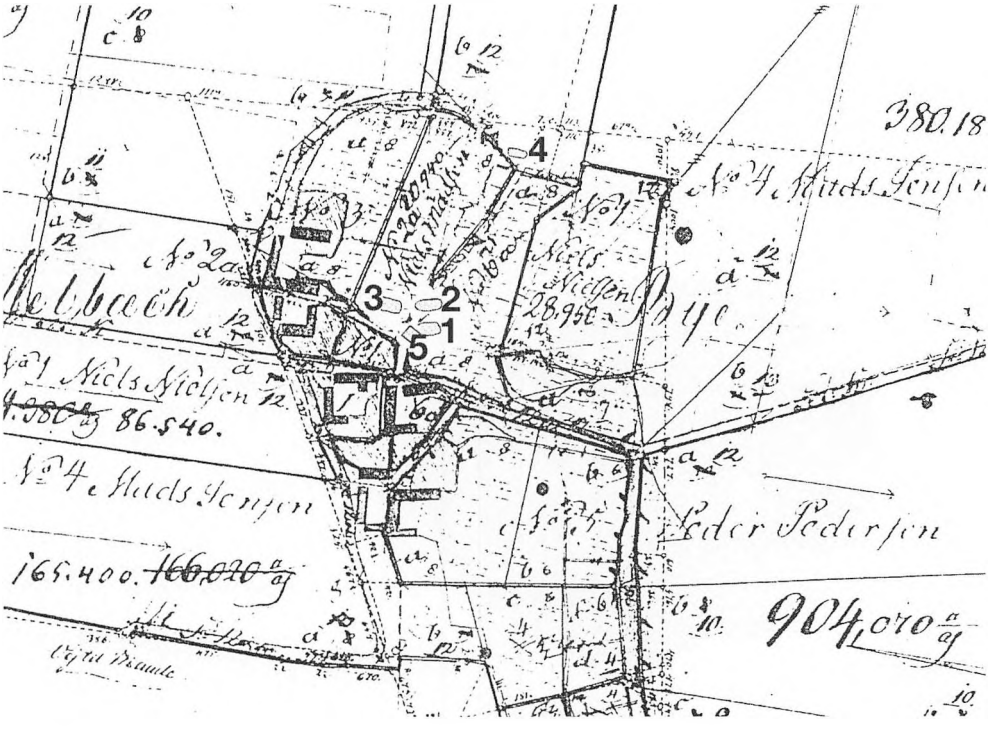

Fig. 1. Matrikelkort fra 1825 med de gårde, som sandsynligvis er opført af tegl fra den lokale teglovn (nr. 5). Husene (nr. 1-4) fra senmiddelalder og renæssance er markeret på kortet. Tegning: Helle Lauridsen.

godt tømmer, og de jordgravede stolper rådnede hurtigere, end tømmer sat på stensyld. Jordgravede stolper betød derfor større forbrug af det sparsomme egetømmer.

Bønderne overholdt ikke forbudet, men anvendte fortsat jordgravede stolper, efterhånden dog i højere og højere grad suppleret med syldsten eller fodrem som fundering. I en overgangsperiode omkring 1700, hvor jordgravede stolper afløstes af syldstensfundament, blev stolper, som var afrådnede ved jordoverfladen, sat op på en syldsten. Arkæologisk kan det vise sig ved, at der i toppen af en, flere eller alle stolpehuller i en vægrække ligger en stor eller flere mindre sten. Der er i det historiske kildemateriale eksempler på, at den ene vægrække har haft jordgravede stolper, og den modsatte væg har været funderet anderledes, f.eks. på syldsten[6]. I et sådan tilfælde vil kun den ene væg være synlig for arkæologen, som vil undre sig over denne ene række stolper.

Bønderne i Skast Herred var fæstere, men de ejede selv deres bygninger, og når man flyttede, tog man bygningsmaterialerne med sig. Egnen er fattig på store velegnede syldsten, så dem tog man også med sig og genanvendte som fundament for nye bygninger. Derfor findes syldstenene ikke i deres oprindelige bygningssammenhæng, og derfor har arkæologen vanskeligt ved at erkende 1700-tallets bøndergårde her på egnen.

Ved udgravningen blev der da heller ikke erkendt hustomter fra 1700-tallet. Derimod udgravedes fire delvis bevarede hustomter fra senmiddelalder og 1600-tallet (fig. 1). Hustomterne var forstyrrede af mange nedgravninger, som betød et stort virvar af fyldskifter i den sydlige halvdel af udgravningen. Den nordlige del var præget af mange toftegrænser i form af lange grøfter.

Under udgravningen var det nødvendigt at afrømme jorden ad to omgange med gravemaskinen. Først blev muldlaget fjernet, og de mange nedgravninger registreret og opmålt. Fundene blev opsamlet, hvorefter endnu et lag blev afgravet, og stolpehullerne fra de ældre huse blev synlige.

Hus 1 var orienteret øst-vest og bevaret i en længde af ca. 17-18 m fra østgavlen. Bredden var fra øst 8 m stigende til næsten 9 m længere mod vest. Huset har således haft et buet vægforløb, og vægstolperne i den sydlige langvæg stod lige overfor stolperne i den nordlige langvæg, de var således parvis modstillede. Selve væggen har været bindingsværk. En række stolper i husets længdeakse har understøttet taget - en såkaldt midtsulekonstruktion. Husets vestende blev ødelagt ved anlæggelsen af en noget senere teglovn.

Hus 2 har minimum været 15-17 m langt og ca. 5,5 m bredt. Vægstolperne har været placeret i en fundamentsgrøft, som var delvist bevaret. Tilsyneladende har der ikke været tagbærende stolper inde i huset. Taget må derfor have hvilet på ydervæggene, hvilket måske var grunden til den anderledes fundering af væggene. Hus 3, som ikke var så entydigt bevaret, lå umiddelbart vest for hus 2 og vendte i samme øst-vest-retning som hus 1 og 2. Hus 1, 2 og 3 lå i den sydlige del af udgravningsfeltet blandt de mange nedgravninger. 120 m længere mod nord fandtes hus 4, der var 13 m langt, 4,5 m bredt og orienteret øst-vest. Taget var lagt på en midtsulekonstruktion.

Husene må på baggrund af de stratigrafiske og hustypemæssige forhold dateres til senmiddelalder og renæssance, formentlig med hus 1 og 4 som de ældste og hus 2 som det yngste.

Fig. 2. Fragment af jydepotte med udvendig ornamentik. Foto: Torben Meyer, Esbjerg Museum.

Fig. 3. Fajancefad med statelig ridder højt til hest. Foto: Torben Meyer, Esbjerg Museum.

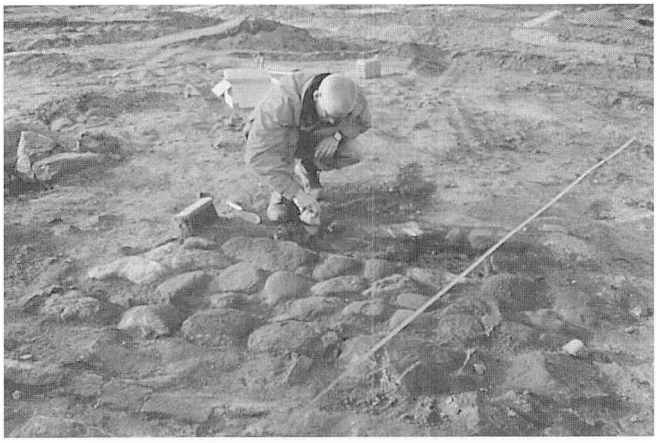

Fig. 4. Christian Pedersen er ved at udgrave teglovnens gulv med de to indfyringskanaler. Foto: Anne B. Hansen, Esbjerg Museum.

Keramik blev indsamlet i store mængder, men kun en meget lille del er samtidig med husene. Jydepotterne fra Veldbæk bærer ornamentik både indvendigt og udvendigt, hvilket er et ret sent stiltræk (fig. 2). Antallet af stjertpottefragmenter er forsvindende lille. Enkelte hornmalede skår samt lidt fajance findes (fig. 3). I det store hele giver keramikken præg af, at skulle dateres sent i 1600-tallet samt i 1700-tallet[7]. Keramikken fandtes hovedsageligt i de mange nedgravninger.

Teglovnen, som var anlagt oven på vestenden af hus 1, var en bondeteglovn med to indfyringskanaler og et ovnareal på ca. 17 m^2 (fig. 4). Ovnen var meget omhyggeligt opbygget af teglsten og marksten, og til forskel fra mange andre teglovne var denne ikke indgravet i en bakkeskråning eller i mangel af en sådan i en gravhøj, men opført på flad mark. En yderligere forskel fra andre ovne var to store gruber, hvori fyringskanalerne udmundede (fig. 5).

Gruberne var smukt opbygget af store marksten, og i den sydligste var en side desuden opmuret af tegl med mørtel som bindemiddel. Fylden i gruberne var meget sort og sodet, og det er derfor tænkeligt, at asken fra selve ovnen blev skrabet ud i gruberne. En anden mulighed er, at teglbrænderen for at lette arbejdet under indfyringen, har stået nede i gruberne. Gruberne og området foran ovnen har sandsynligvis været overdækket, så teglbrænderen i de mange døgn, som brændingen strakte sig over, stod i læ for vejrgudernes lunefulde påhit.

De teglsten, som blev anvendt ved opførelsen af ovnen, var faktisk 2-300 år ældre end ovnen. Sten fra væggen i den sydlige grube er nemlig dateret til 1550 ± 40 år. På denne tid købte vestjyske bønder, i hvert fald på egnen omkring Brøns og Hviding, mindre partier af teglsten fra de industrielle teglværker omkring Haderslev[8]. Og teglindustrien i Ribe har måske også været leveringsdygtige i sten, som bønderne muligvis anvendte til bageovns- og skorstensbyggeri eller som brøndvægge. Teglstenene er blevet genanvendt gennem 2-3 århundreder indtil teglfremstilling blev en mulighed for alle.

Det var ikke den enkelte bonde, som foretog teglbrændingen, men teglbrænderen, som enten var omrejsende eller en lokal med speciel indsigt i teglbrænding. De mange små bondeteglovne - alene i Ribe Amt er antallet 243 i 1838[9] - var udtryk for det praktiske i at fremstille stenene i nærheden af, hvor de skulle anvendes. Teglbrænderen kom til ovnen. Den lokale teglfremstilling fandt sted helt op i begyndelsen af 1900-tallet, og derfor

Fig. 5. To stensatte gruber, hvori teglovnens to indfyringskanaler udmunder. Foto: Kasper H. Søsted, Esbjerg Museum.

Fig. 6. Stenbrolagt ælteplads. Foto: Anne B. Hansen, Esbjerg Museum.

haves »øjenvidneberetninger« fra teglfremstilling. Nedenstående beskrivelse af teglbrændingsprocessen er primært baseret på en fortælling af Hans Tofterup, som mindes teglfremstilling i hans tidlige barndom i begyndelsen af 1900-tallet[10].

Teglfremstilling fandt sted om sommeren, men forberedelserne startede allerede året før, hvor lyngtørv til brændsel blev skåret. Der skulle anvendes en tørv af 60 cm x 80 cm pr. teglsten. Om vinteren blev leret hentet, da det skulle frostskørnes, før det blev magret og ältet. Ältepladsen, hvor ler, vand og sand blev blandet sammen, var ofte cirkulær og brolagt (fig. 6). Midt på ältepladsen stod en stolpe, hvortil der var fastgjort en tværstang. En hest blev spændt for tværstangen, og gik så rundt uden for ältepladsens brolægning og trak en ælteanordning, som var bundet til tværstangen. Ælteanordningen kunne f.eks. være en lille tohjulet vogn, som kunne slingre gennem lermassen. Man kunne også lade stude vade rundt i lermassen, til den havde en passende konsistens. Ältepladsen i Veldbæk var omhyggeligt brolagt, og den havde en ydre diameter på ca. 7 m.

Når leret var tilpas ältet, tilkaldtes teglstrygeren, som formede stenene i en form. I Hans Tofterups fortælling fra Starup siges det, at strygeren kunne fremstille 3000 sten pr. dag. I en tidligere kilde fra Roskilde lavede en dygtig stryger 1000 sten pr. dag[11]. Roskildestrygerens træform kunne dog kun rumme en sten ad gangen. Starupstrygerens form indeholdt to sten ad gangen. Med et antal på 3000 sten pr. dag skulle strygeren ca. 2 gange i minuttet nå at fylde formen med plads til to sten, trykke lermassen sammen, tømme stenene af formen og lægge dem til tørre - der har været fart på!

Stenene blev efter en passende tørretid anbragt i ovnen, hvor der de første 3-4 døgn blev fyret svagt, så den resterende væde blev trængt ud af stenene. Herefter skulle de bulderbrænde med kraftige flammer i nogle døgn. Ovnen i Starup var åben foroven. Det husker fortælleren tydeligt, for han var fascineret af de lyse luer, som slikkede op fra ovnens top. Efter sidste indfyring blev ovnen tildækket og fik lov at afkøle. Når ovnen blev åbnet efter nedkøling, var det spændende at se resultatet. Nogle sten var tilpas hårdtbrændte, så de kunne anvendes til ydermure. Andre sten var for bløde, men kunne anvendes som skillevægge indendørs, og de resterende sten var brændt så hårdt, at de sintrede sammen (fig. 7).

Antallet af velegnede teglsten fra én brænding var ikke så stort. Der måtte flere brændinger til, eventuelt over flere år, før der var sten nok til en hel bondegård.

Fig. 7. Omkring en trediedel af teglstenene blev brændt så hårdt, at stenene sintrede sammen til uformelige klumper. Foto: Torben Meyer, Esbjerg Museum.

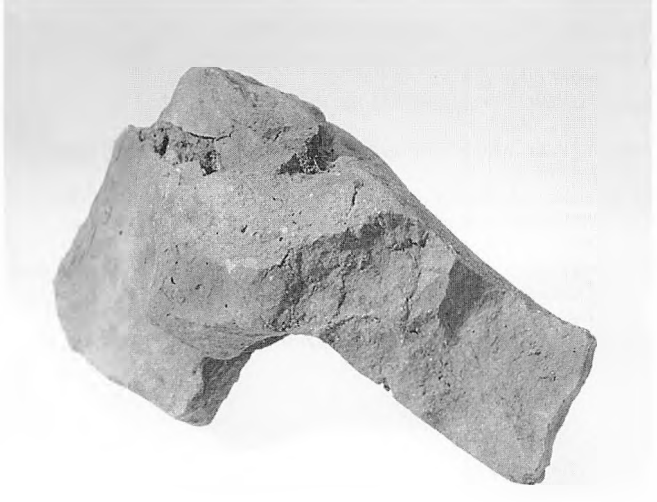

Grundmuringsteknikken ved opførelsen af bøndergårde i det sydvestjyske område holdt sit indtog sidst i 1700-tallet[12]. Teknikken bredte sig fra Holland og Tyskland gennem de sønderjyske marsknære egne til Vestjylland. De grundmurede huse havde en stor udbredelse i de vestlige egne af Sønder-, Syd- og Midtjylland[13]. Disse egne var fattige på godt bygningstømmer, men rige på klægler til teglsten og på lyngtørv til brændning - ikke underligt, at to trediedele af de i 1838 kendte bondeteglovne befandt sig i dette område.

Bønderne oplevede i tiden 1790-1810 og atter omkring midten af 1800-tallet en vækstperiode, hvor man opførte mange grundmurede huse[14]. Teglovnen i Veldbæk blev anvendt sidste gang omkring år 1800 og er dermed en af egnens tidlige bondeteglovne.

Den ret præcise datering er givet gennem to uafhængige naturvidenskabelige dateringsmetoder kaldet palæomagnetisk datering (fig. 8) og termoluminescensdatering. Dateringsresultaterne

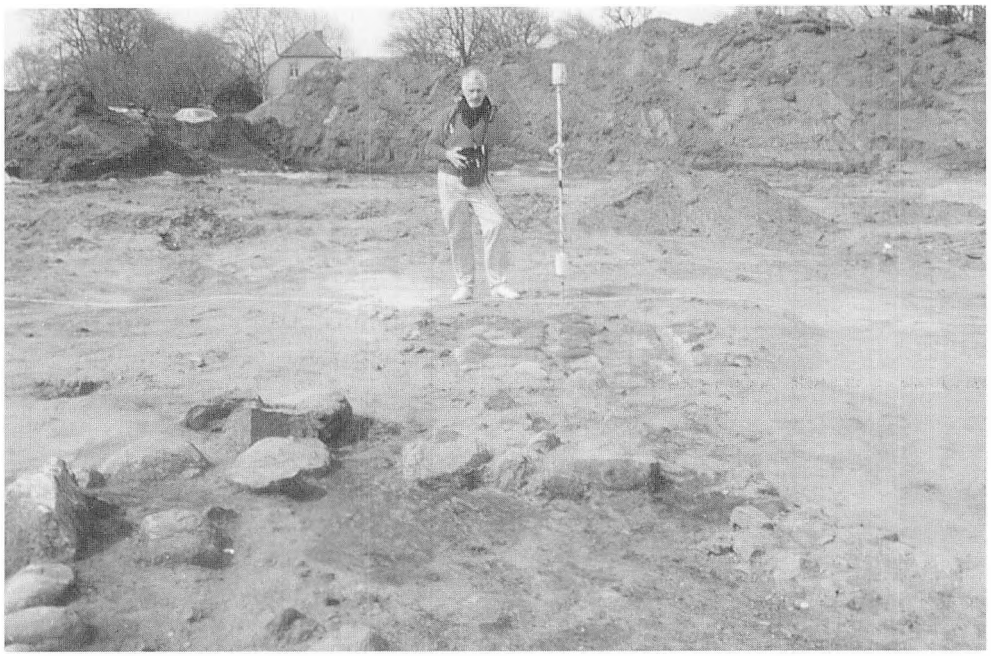

Fig. 8. Niels Abrahamsen, Geofysisk afdeling, Århus Universitet, foretager opmålinger til palæomagnetisk datering af teglovnen. I forgrunden anes toppen af de endnu ikke udgravede askegruber. Midt i billedet ses teglovnens gulv. Foto: Ulla Mejdahl, Esbjerg Museum.

lyder på henholdsvis 1790 ± 40 år og 1793 ± 20 år, hvilket er helt sammenfaldende med den tidlige grundmuringsperiode.

Husene fra 1800-tallet har alle ligget lige uden for det nordlige udgravningsfelt, men teglovnen var placeret helt centralt i forhold til disse gårde. Sandsynligvis var ovnen fælles for den landsby, som blev opført i forbindelse med udskiftningen. Det er et kendt træk fra andre landsbyer, at teglovnen var fælles[15], om end den enkelte bonde selv stod for teglfremstillingen til sin gård.

Fremtidige studier af såvel arkæologiske som skriftlige kilder vil givet afsløre meget mere om Veldbæks historie, der arkæologisk set strækker sig fra yngre stenalder og helt op til nutiden.

Ulla Mejdahl, arkæolog, Esbjerg Museum.

NOTER

1. Siemen 1990.
2. ESM jour.nr. 1917 Veldbæk VI.
3. ESM jour.nr. 1918 Veldbæk VII.
4. Henrik Vensilds specialeopgave fra 1972. Afhandlingen er under udgivelse af Historisk Samfund for Ribe Amt.
5. Vensild 1994, s. 57.
6. Vensild 1994, s. 59.
7. Jakob Kiefler-Olsen har venligst vurderet keramikken med henblik på datering.
8. Oplysning fra Bjørn Poulsen, Landsarkivet for Sønderjylland. Bjørn Poulsen stillede venligst en del af sit manuskript til min rådighed.
9. Videbæk 1980.
10. Hundebøll 1982.
11. Kock 1973, s. 5.
12. Dragsbo et. al., s. 11.
13. Zangenberg 1925, s. 87.
14. Venligst oplyst af Peter Dragsbo.
15. Hundebøll 1974, s. 2.

LITTERATUR

Dragsbo, Peter et. al.: *Landbygninger i Esbjerg Kommune.* Esbjerg Museum 1985.

Hundebøll, Lis Møller: *Da bonden brændte tegl.* Heureka, Tofterup 1982.

Hundebøll, P. Møller: *Barndomsminder fra Darum.* Heureka, Tofterup 1974.

Kock, Jan: Bagte sten. *Skalk 1973 nr.1,* s. 3-9.

Poulsen, Bjørn et. al.: *Det sønderjyske landbrugs historie. Bind 1.* Under udgivelse.

Siemen, Palle: Bebyggelseshistorie øst for Esbjerg. *Mark og Montre 1990,* s. 56-67.

Siemen, Palle: Middelaldergårde og tofter på Esbjergegnen. *Hikuin 21,* 1994, s. 29-54.

Vensild, Henrik: Jordgravede stolper, fodtømmer og andre »jordnære« bygningsforhold i Skast Herred 1636-1800. *Hikuin 21,* 1994, s. 55-64.

Videbæk, Ole: *Udgravning af to teglovne ved Stenderup, Grindsted Kommune.* Grindsted 1980. Udgravningsberetning, Grindsted-Vorbasse Museum jour.nr. 27.

Zangenberg, Halvor: *Danske Bøndergårde.* Foreningen Danmarks Folkeminder Nr. 31. København 1925.

»Kolonien« på kirkegrunden

- havehusbeboelsens afvikling i Esbjerg

Af JOHN T. LAURIDSEN

De fleste forfattere er ude for, at noget, de har ledt efter til brug i deres bøger, først dukker op, når bøgerne er udkommet. Det behøver ikke skyldes manglende omhu eller tålmodighed. Ofte fremkalder en ny bog den interesse om emnet, der fører til, at nye kilder dukker frem. Lokalhistorien er ingen undtagelse i den henseende.

For nylig gjorde jeg et heldigt fund, da jeg var i gang med at opspore materiale om teglværksindustrien omkring Esbjerg. En byggesag viste sig at indeholde noget helt andet end tegninger til tørrelader og ringovne. I stedet dokumenterede den på det smukkeste det havehus- og skurliv, jeg i 1992 beskrev i »Klatterup - et arbejderkvarter i Esbjerg 1890-1990«. Til den bog havde jeg savnet de billeder og den historie, der kunne visualisere forholdene. Det var endda så uheldigt, at en kommunal undersøgelse fra 1950'ernes senere del, den såkaldte »havehusundersøgelse«, der havde kunnet give både billeddokumentation og grundplaner, var bortkommet på Esbjerg Byhistoriske Arkiv i forbindelse med flytningen fra Teglværksgade til Torvegade. Derfor måtte jeg undvære materialet, da jeg stod og skulle have bogen om »Klatterup« publiceret.

Det nu fremdragne materiale er fra et af de yderste hjørner af »Klatterup«, nærmere betegnet hjørnet af Grundtvigs Allé og Ribegade i Østerbyen, hvor nu Grundtvigskirken ligger. Det er en nærgående dokumentation af boligforholdene og de sociale problemer for en randgruppe af esbjergensere i et arbejderkvarter i de første år efter anden verdenskrig, men inden 1960'ernes vækst satte ind.

Når dette særprægede hjørnes bebyggelse og mennesker er blevet fastholdt både i tekst og billeder, skyldes det stadsbygmester Frode Klok, der til Vestkysten den 14. oktober 1953 fortalte, at man

Fig. 1. »Kolonien« fotograferet fra Falcks brandstige i 18 meters højde den 13. oktober 1953. Det er Ribegade, der løber på tværs i billedet. I forgrunden den unge beplantning i Lergravsparken. Ved gaden yderst til venstre ses bygning K med isboden, dernæst bygning H og F ligeledes ud til Ribegade.

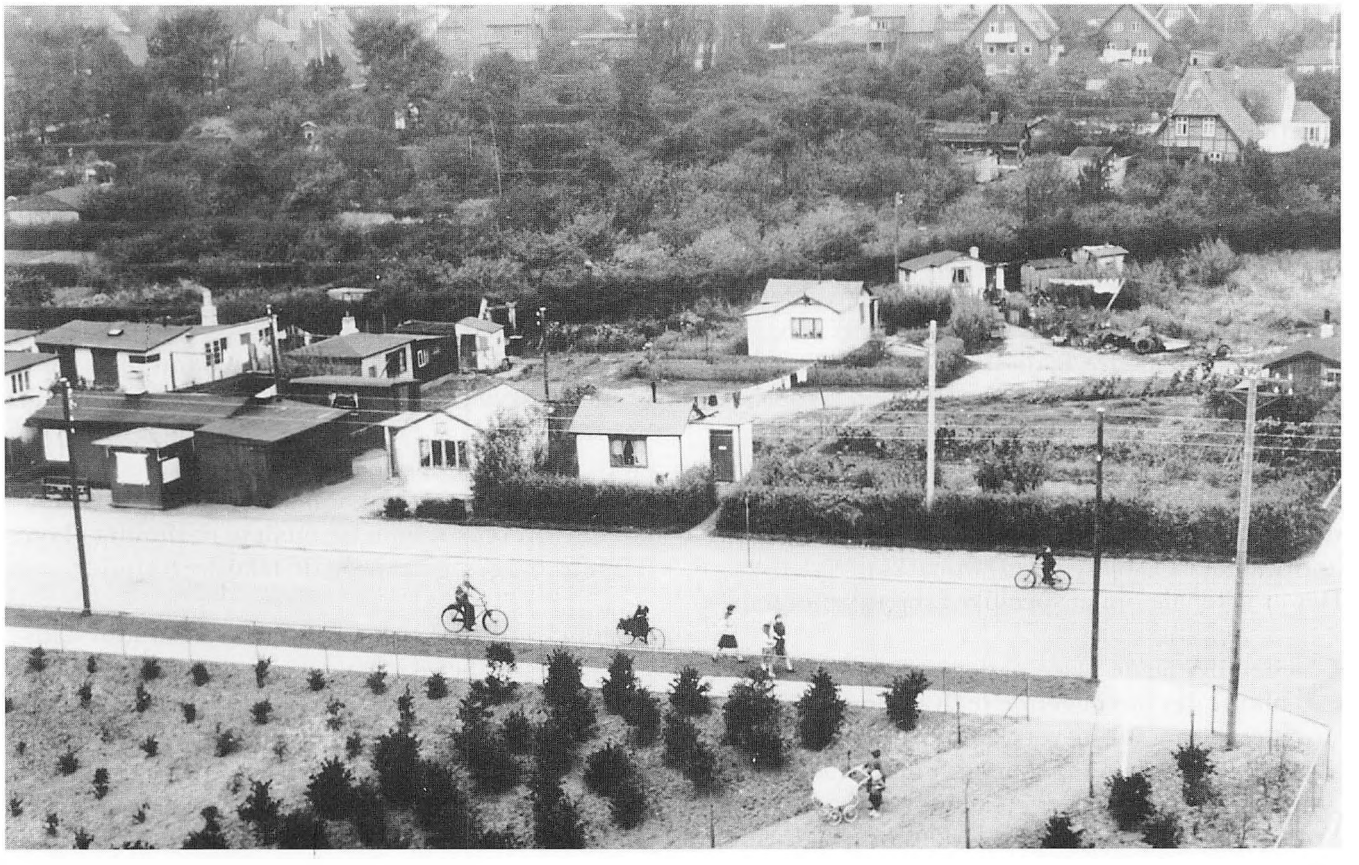

Fig. 2. Bygning B med diverse nyttige materialer. Området mellem bygningerne blev hverken benyttet til pryd- eller nyttehaver.

havde »ment det praktisk at sørge for nogle billeder af kvarteret, som det tager sig ud i dag, for at man til sin tid kan have et sammenligningsgrundlag«. Ikke alene blev der taget billeder af bebyggelsen ude og inde, men der blev også tilkaldt en stigevogn fra brandvæsenet. Vognen blev parkeret midt i Grundtvigs Allé, hvorpå stigen blev kørt op i 18 meters højde. Brandassistent P. Kahlen entrede derpå op i stigens top og tog en række fotografier. Den samme brandassistent lavede i foråret 1954 også et notat om bebyggelsen, hvor han på grundlag af Esbjerg Kommunes opmålinger og oplysninger gennemgik hvert hus i kolonien på hjørnegrunden samt meddelte beboernes videre skæbne[1]. I dag kan vi kun være glade for både stadsbygmesterens og brandassistentens initiativ. Det fastholder, ganske som det var hensigten, et miljø, der ikke var almindeligt længere omkring 1950, men dog heller ikke var den store undtagelse. Sådanne bebyggelser havde der tidligere været mange af både i »Klatterup«, andre steder i Esbjerg og i Danmarks øvrige byer. Der er ikke tale om et specifikt Esbjergfænomen.

Stedet, der lagde plads til det hele, havde tidligere tilhørt det nærliggende teglværk og var del af et stort areal, som var blevet skåret over af Ribegade. Teglværket var imidlertid brændt ned i 1932, og opgravningen af ler var flyttet længere ud mod kysten. Kommunen overtog grunden, der i officiel forstand henlå »ubenyttet« til 1950, da anlægget af Lergravsparken begyndte. Parken kom ikke til at omfatte hjørnet Grundtvigs Allé/Ribegade modsat graven. Dette stykke ingenmandsland lå i årevis forinden fristende til brug for andre ganske private og uautoriserede formål. Sandsynligvis er de første træhuse bygget på hjørnet allerede i 1930'erne. I 1950 var der en hel »koloni«.

Hjørnet fik på et ikke nærmere bestemt tidspunkt tilnavnet »Kirkegrunden«, idet det i begyndelsen af 1950'erne blev besluttet af byrådet og kirkelige kredse, at der på stedet skulle bygges en kirke for Østerbyen. Pengene skulle imidlertid skaffes først, og det kunne godt have lange udsigter[2]. Når der alligevel umiddelbart var kommunal interesse for grunden, skyldes det den nye aktive stadsbygmesters bestræbelser på at få alle byens bygninger lovliggjort, d.v.s. han ville de mange uautoriserede og hjemmelavede konstruktioner til livs, så der kunne komme overensstemmelse mellem indholdet i kommunens byggesagsarkiv og de faktiske forhold.

I efteråret 1950 var Frode Klok nyansat som stadsbygmester. Selve stillingen var ny i Esbjerg. Med bygningskommissionens støtte begyndt han energisk den kampagne, der skulle bringe alt uheldigt byggeri til standsning og føre til nedrivning af andet. Om nødvendigt ville der blive indledt politisager, hvis ikke kommunens ordrer blev fulgt. Han

gik i pressen for at understrege, at det var alvor og fremlagde et par eksempler på byggerier, der skulle væk. Det ene var et beboelseshus ved Grønvangsvej lidt nord for Baggesens Allé. Huset var opført i træ og beklædt med træ fra sildekasser. Det »er et yndet byggemateriale forøvrigt, men absolut ikke heldigt« kommenterede stadsbygmesteren syrligt. Det andet tilfælde drejede sig om et skur på Strandvejen. Skuret blev benyttet som butikslokale og var opført i tilslutning til et beboelseshus. Bestemmelserne om afstand fra andet byggeri udelukkede simpelthen bebyggelse, hvor skuret var rejst. Fremover ville kun byggeri med kommunal tilladelse blive tålt. Alt skulle forelægges kommunen til godkendelse, også selv om det blot drejede sig om opførelse af et hønsehus eller et dueslag[3].

Det kan lyde som selvfølgeligheder i dag, men i 1950 var en del byggeri - der ofte havde stået i 25 eller 50 år - ikke registreret i kommunens arkiv, altså eksisterede det juridisk set ikke. Dette gjorde sig ikke mindst gældende i »Klatterup«, som var opstået som et selvgroet og ofte selvbygget kvarter, hvor hver anden bygherre ikke nødvendigvis havde en godkendelse fra kommunen. En del af kvarteret var under og efter første verdenskrig blevet købt af nogle haveforeninger, der udstykkede jorden til medlemmerne[4]. Efter udlægningen til havehuskvarter skød mange havehuse op for straks eller hurtigt at overgå til helårsbeboelse. Der var en kronisk boligmangel i Esbjerg såvel i mellemkrigstiden som efter anden verdenskrig. Lige netop det og kun det kunne lægge en vis dæmper på stadsbygmester Klok, for ville han af med de ulovlige byggerier, måtte han skaffe de beboere bort, som på den måde havde fået tag over hovedet. Det var et problem for kommunen, faktisk den væsentligste årsag til forsinkelse af den udrydning i det dårlige byggeri, som Frode Klok havde sat sig for.

Genhusningen af beboerne var også et problem, da man nåede frem til »Kolonien« på kirkegrunden. Det var i efteråret 1953. På det tidspunkt var det omliggende område enten blevet bebygget med villaer og rækkehuse eller var fuldt reguleret til Lergravsparken. Koloniens enkelte bygninger var blevet opmålt og tegnet ind på et kort, hvor de blev identificeret med et bogstav fra A til L. Der var tale om 12 »bygninger« i alt og et enkelt anneks.

Bygning A lå midt på kirkegrunden. Den stod tom i oktober 1953, men det var ejeren, arbejdsmand Holger P. Nielsens mening at flytte ind i det, når han var blevet gift den 20. oktober[5]. Han havde angiveligt fornylig købt huset af Arne Nielsen, Ribegade 140 st., for 2.100 kr. Arne Nielsen skulle selv tidligere have givet 1.000 kr. for det, hvilket næppe kun kan tages som et udtryk for husprisernes himmelflugt.

Nu blev der ikke noget af at stifte familie på stedet. På kommunal foranledning blev huset fjernet dagen før, Nielsen skulle giftes. Der var hos stadsbygmesteren og hans folk ingen forståelse for havehusromantikken. Bygningen blev genopstillet ved Esbjerg Kommunes vandværk på Gl. Vardevej, hvor det stod til april 1954, da det blev videresolgt og flyttet til Guldager Kommune. Selv fandt Holger P. Nielsen en ny bopæl i Rolfsgade 122. Han erklærede til pressen, at han ville kræve, at hushandlen gik tilbage. Hvis sælger Nielsen ikke ville gå med til det, ville han anlægge sag ved civilretten[6].

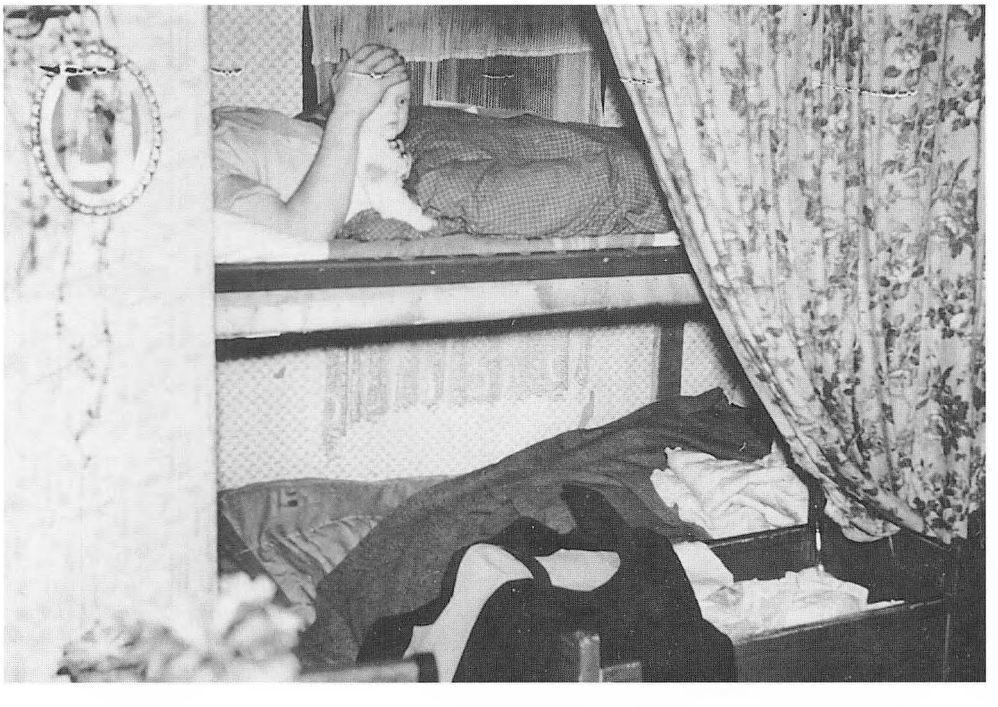

Fig. 3. Alkove i bygning B. Der var langt til selv minimale forestillinger om en brudesuite.

Så let gik det ikke med bygning B, døbt »Engbo«. Den var ejet af fhv. kirkebetjent Jens Christensen, Ewalds Allé 16, men lejet og beboet af arbejdsmand Søren Andersen. Søren Andersen havde først købt huset af Jens Christensen for 1.500 kr., hvoraf han havde givet 300 kr. i udbetaling og siden to afdrag af 50 kr. Derpå var han blevet syg og var hørt op med at afdrage sin gæld, så huset var gået tilbage til den tidligere ejer. Søren Andersen blev alligevel boende med to små børn og var tillige tynget af at skulle betale til to børn fra et tidligere ægteskab. Han var i oktober vidende om, at ejeren og dennes søn forsøgte at sælge huset til en ældre kone fra Sædding. Det lykkedes dog ikke, for huset blev flyttet til ejerens bopæl, Ewalds Allé 16 og med bygningsinspektoratets tilladelse opstillet som lysthus.

Af Esbjerg Kommunes boligudvalg blev Søren Andersen med de to mindreårige børn tildelt en lejlighed i Ribegade 163B. Det lyder jo ganske kønt, men dækker over, at der var tale om nogle af kommunens husvildebarakker. Familien Andersen flyttede blot fra et »kolonimiljø« til et andet.

Hermed hører historien om Søren Andersen imidlertid slet ikke op. Han var nemlig ejer af bygning C, som lå op ad det skur, han selv havde lejet. Bygning C var lejet eller udlånt til arbejdsmand Arnold Nielsen, bror til Holger P. Nielsen i bygning A. Arnold Nielsen var separeret og boede i huset sammen med frk. Signe Jensen. De fik af kommunen frist til at fraflytte bygningen til 15. oktober, og det var deres egen hovedpine at finde noget andet. Den 1. november var de flyttet, Signe Jensen til St. Darum (fra 1. februar 1954) og Nielsen til Bellisvej 38. Straks derefter gik Søren Andersen i gang med at bryde huset ned. Den 11. december 1953 var træet skåret op til brænde.

Søren Andersen blev også blandet ind i bygning D's skæbne. Den var ejet af frk. Helle Børresen. Hun boede selv i huset »sammen med forskellige mandfolk« ifølge de kommunale optegnelser. Muligvis hørte den trafik op, for 30. december 1953 giftede hun sig med Hans Mikkelsen og flyttede til et træhus ved Tinghøjs Allé. Frøkenen agtede ikke selv at fjerne sit havehus, da det blev krævet. Hun meddelte kommunen, at det måtte den tage sig af. Imidlertid kom hun på bedre tanker. Hun fik simpelthen et godt tilbud af Søren Andersen, for hun byttede huset væk til en gammel cykel. Han fjernede så huset den 8. november og skar det op til brænde. Han må efterhånden have samlet sig noget brænde til at stå den vinter igennem med.

Bygning E var ejet og beboet af pensionist Iver Sørensen. Han var enkemand og boede alene. Som i de fleste af de øvrige bygninger var der indlagt elektrisk lys, men heller ikke det hus havde tilladelse til opstilling af kakkelovn. Sørensen kunne Klok ikke blot bede om at fjerne sig. Der var tale om en gammel mand. Ved et møde 8. oktober oplyste Iver Sørensen, at han af socialudvalget var blevet stillet en lejlighed i udsigt om ca. tre måneder. Han fik på den baggrund udsættelse med fraflytningen, da oplysningens rigtighed var bekræftet. Huset blev fjernet i april 1954, og Sørensen fandt selv et midlertidigt opholdssted hos chauffør H. E. Jørgensen, Grundtvigs Allé 41, mens han ventede på en aldersrentebolig. Da han forsvinder ud af historien, er det endnu med løfte om en aldersrentebolig på »De gamles Hjem« »antagelig i løbet af sommeren

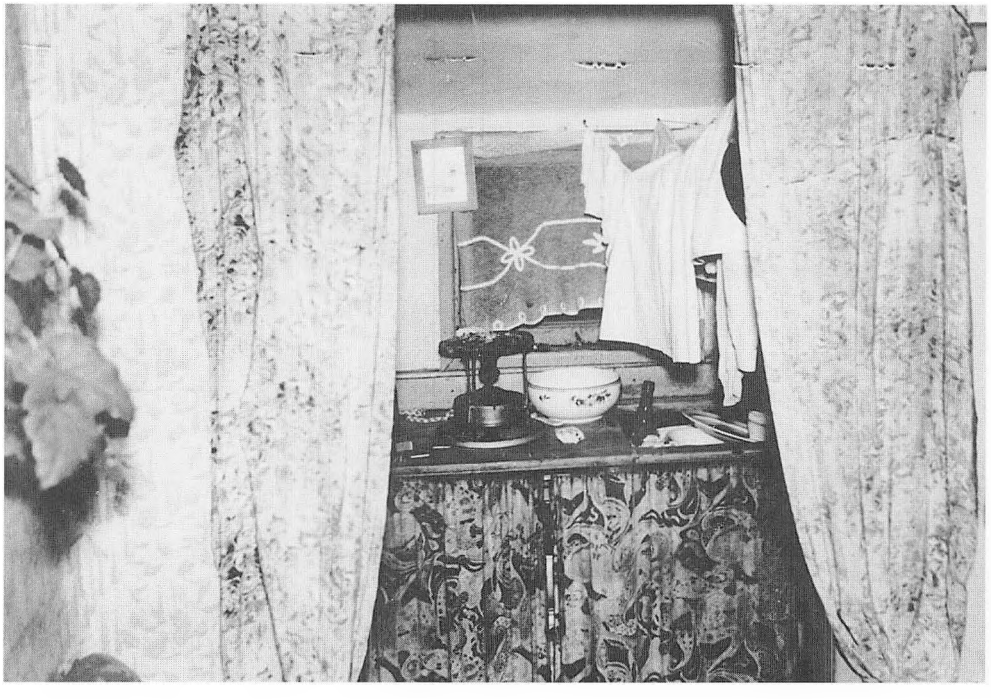

Fig. 4. Køkken i bygning B. Primusapparatets placering i forhold til forhængene viser den nærliggende risiko for brand.

Fig. 5. Bygning D.

1954«. Så var der ikke lovet for meget. Sørensen måtte ganske enkelt vente på, at en af hjemmets beboere døde. Hus E blev antageligt flyttet til Guldager Kommune. Det var de kommunale embedsmænd magtpåliggende at følge alle husenes videre skæbne for at sikre sig, at ejerne eller brugerne ikke blot flyttede rundt med husene, så problemerne kunne gentage sig et andet sted inden for kommunegrænsen.

Det gælder også for bygning F. Den var ejet af arbejdsmand Valdemar Jørgsensen, Mimers Allé 41. Han havde lejet bygningen ud til Karl Kaspersen og dennes hustru for 50 kr. om måneden! En ganske klækkelig husleje for et skur på en snes kvadratmeter og uden nogen bekvemmeligheder. Huset blev fjernet den 23. januar 1954, ifølge ejerens oplysning og til beroligelse for embedsmændene, til et sted udenfor Esbjerg Kommune. Ægteparret Kaspersen flyttede til Ingemanns Allé 121 - til et muret havehus! Det var også en slags forbedring.

Bygning G rummede flere sociale problemer. Ejeren var invalidepensionist Chr. Bentsen, der selv boede i det med sin hustru og et barn. På adressen var imidlertid ikke alene tilmeldt alle familien Bentsens fem børn, men også en bror til Chr. Bentsen. En søn var ude at sejle, en anden sad for tiden i fængsel, ligesom både Bentsen selv og broderen var tidligere straffede. Det gælder i øvrigt over halvdelen af »Kolonien«s indbyggere, ligesom de i reglen havde været eller var på socialhjælp. I familien Bentsens tilfælde var boligudvalget på grund af det hjemmeværende barn nødt til at tildele en anden bolig. Familien fik en lejlighed Ved Skoven, mens bygning G blev solgt og fjernet i april 1954. Hvortil ville Bentsen ikke oplyse, så de kommunale embedsmænd måtte nøjes med at konstatere: »Husets skæbne ukendt«.

Lone Frandsen var ejer af bygning H med anneks. Hun boede der selv med en skolepligtig søn, hvorfor boligudvalget var nødt til at finde en anden bolig til hende. Hun fik tildelt en lejlighed i feriebyen (!) - hus nr. 9, mens bygningen blev solgt til den tidligere omtalte ejer af bygning F, Valdemar Jørgensen, Mimers Allé 41, og fjernet i april 1954.

Lone Frandsen var også ejer af bygning I, der blev beboet af Susan Pedersen, der var separeret, og hendes tre børn. Den månedlige husleje var på 30 kr, og som lejer optrådte Alfred Jessen. Han var gift, men var gået fra sin egen familie. Susan Pedersen synes at have fundet anden bolig uden boligudvalgets hjælp, for 15. november 1953 var hun tilmeldt folkeregistret som boende i et træhus ved Jerne Søndergårde og fra 1. februar 1954 i en beboelsesvogn i Veldbæk. Huset blev solgt til nogle jægere og den 1. november 1953 flyttet til Grimstrup.

Bygning K var koloniens største, idet der i den ene ende var en garage. Desuden hørte til denne bygning en selvstændig isbod ud til Ribegade. Bygningen blev beboet af ejeren, arbejdsmand Børge Knudsen, hans kone og to børn. Her var indlagt ikke alene el, men også vand og gas. Af de øvrige bygninger havde kun hus G, familien Bentsens, indlagt både el og vand. Bygning K blev solgt og fjernet i marts 1954. Den nye ejer angav at ville flytte det til Blåvand. I dette tilfælde var det ikke boligudvalget, men socialudvalget, der tog sig af familien Knudsens genhusning. Den fik tildelt en »lejlighed« i Exnersgade 4, bedre kendt som »Østbo«, den gamle fattiggård.

Bygning L var under opførelse, da »Kolonien« kom i kommunens søgelys, og nåede derfor ikke at blive færdig. Ejerens navn oplyses ikke.

Hermed er rundturen i »Kolonien« til ende. Indtrykket af et socialt belastet hjørne bestyrkes af de fotografier, som blev taget uden for og inde i bygningerne i oktober 1953. Pladsen var trang, alkover og køjer over hinanden var nødvendige, for at alle kunne være på den knappe plads. De spartanske

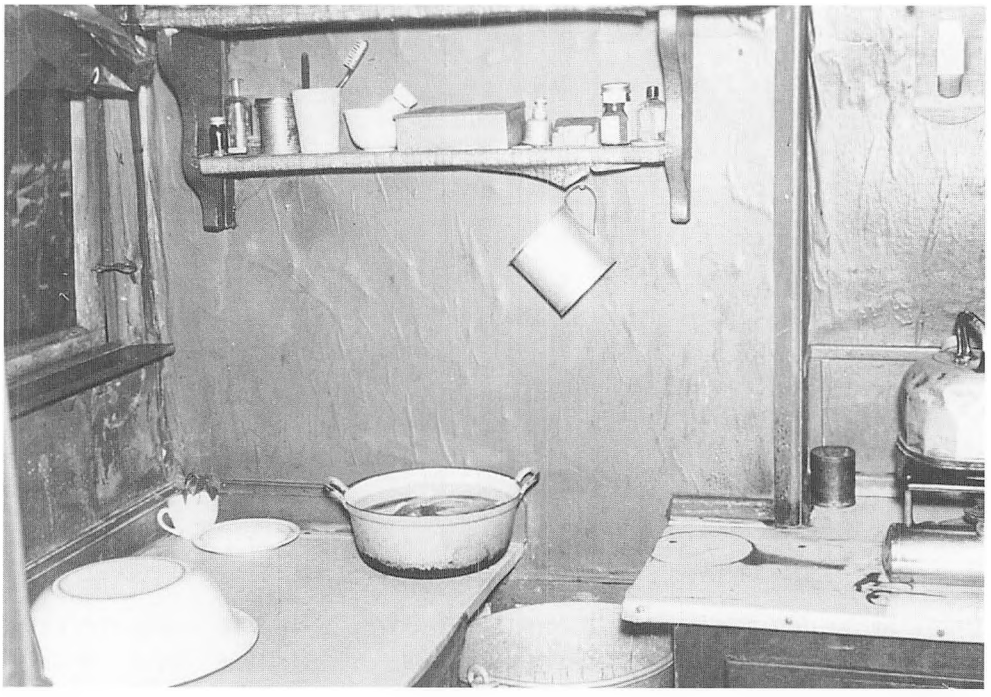

Fig. 6. Køkken i bygning D. Baljer og spande erstatter rindende vand.

køkkener var i de fleste tilfælde uden rindende vand. Vandet måtte bæres ind i spande. Opvarmningen af vand og mad skete på gasblus eller med primus. Træk og slip var der ingenting af, da der overhovedet ikke var kloakeret. Man kan undre sig over, at kommunen i enkelttilfælde har indlagt el og vand, når der var tale om ulovlig bebyggelse på kommunens egen grund. Kommunen modtog ingen lejeindtægt af beboerne. Til gengæld var der adskillige lejemål på kirkegrunden, hvor privatpersoner indkasserede en høj husleje for boliger stående på en grund, de ingen adkomst havde til. Forvirringen bliver ikke mindre af, at lejere af en bygning på grunden var ejere af en anden. Det var alene ejerskabet til et af skurene, der var afgørende for, om man kunne optræde som husværtog score månedlige lejeindtægter, som pr. kvadratmeter kunne måle sig med niveauet i Dansk Almennyttigt Boligselskabs blokke ved Spangsberggården[7].

Kommunen greb eksekveringen af dødsdommen over »Kolonien« meget håndfast an. Dødsdommen i sig selv kunne ikke appelleres. Der var tale om ulovligt opførte bygninger på kommunal grund. Tilmed var de af myndighederne erklæret både brand- og sundhedsfarlige. Beboerne fik kun kort tid til at forføje sig, og der blev alene taget hensyn til ældre og familier med børn. De øvrige fik meget kort tid til at pakke sammen. Den 2. oktober 1953 gav Frode Klok dem i Vestjyden en frist på en måned. De skulle helst være væk inden 1. november. Senere - den 14. oktober - forlængede han i Vestkysten fristen til nytår. Allerede den 19. oktober havde kommunen dog taget fat. Da bygning A stod tom, lod man Falck møde op med både blokvogn og kranvogn for at få huset transporteret bort i et stykke. Vestkysten kunne dagen efter bringe et foto af aktionen. Samme avis havde dagen i forvejen bragt det eneste offentliggjorte indlæg fra en af kolonisterne. Det var fra ejeren af det den samme dag fjernede hus A, brudgommen in spe Holger P. Nielsen, som gav sin utilfredshed luft:

»Til kommunen - specielt til dem, der har med »den dødsdømte koloni« - på hjørnet af Ribegade og Grundtvigs Allé - at gøre.

Blot dette for at spørge, om der ingen grænse er for, hvad kommunen kan tillade sig.

Undertegnede bebor Grundtvigs Allé 14, men fik 3. ds. besked om at have huset fjernet af grunden inden 15. ds., altså kun 12 dages varsel. Jeg har ikke andet sted at bo og skal, som det vil være kommunen bekendt, giftes den 20. ds. På trods heraf kom en af kommunens folk i går, fredag den 16. des. (hvem ved jeg ikke, da jeg på det tidspunkt var på arbejde) sammen med to Falck-folk.

En dame, der bor i en af de omliggende huse, gik over og spurgte, om huset skulle rives ned, hvortil der blev svaret bekræftende. På hendes spørgsmål om, hvad der ville blive af gjort ved huset, blev der svaret, at det blev flyttet til en eller anden grund, hvorefter undertegnede ejer af huset ikke havde nogen ret til materialerne.

Jeg tillader mig at spørge: - Har kommunen ret til det?

Iøvrigt har jeg talt med nogle af de øvrige beboere, bl.a. fru Lone Frandsen, der har fået den besked, at hun jo kunne flytte til sin svigerdatter, hvilken under ingen omstændigheder har plads til hende. Jeg talte også med fru Susan Pedersen, der er fraseparereret og har tre børn. Hun fik den besked, at hun jo kunne sende børnene på børnehjem og selv tage arbejde.

Arbejdsmand Søren Andersen havde så sent som tors-

dag den 15. ds. været hos boliginspektøren angående en lejlighed. - Han må ikke opstille kakkelovn i sit hus. Han har to små børn på ½ og 2 år og har desuden selv været syg og sengeliggende i det meste af en måned, hvorfor det er nødvendigt for ham at have varme i sit hus.

Han fik den besked, at han kunne sende børnene på børnehjem og så var det jo ikke så slemt for ham og hans hustru - Jeg spørger igen: - Har kommunen ret til det?«

Kommunen lod sig ikke gå på endsige stoppe af den slags indvendinger. Dertil var såvel formaliteter som realiteter for stærkt dokumenterede. Husejere som Nielsen stod juridisk set yderst svagt med ulovligt opførte træhuse på kommunal grund. Det var bare at parere ordre. I de tilfælde, hvor kommunen genhusede kolonisterne, synes der ikke at være forsøgt en social omplantning af de forflyttede. Tværtimod. De blev så vidt muligt indsat i miljøer, der lignede »Kolonien« mest muligt, hvad enten det var feriebyen, husvildebarakkerne i Ribegade eller »Østbo«. Det er åbenbart, at husvilde ikke kunne spekulere i at flytte ind i ulovlige skure og træhuse i forventning om ad den vej at opnå en meget bedre boligstandard ved kommunens mellemkomst.

Heller ikke de personer, der selv måtte sørge for at få et andet tag over hovedet, synes i større omfang at have forbedret deres boligsituation ved flytningen fra »Kolonien«. Det er i sig selv ikke overraskende, for så havde de nok fundet alternativ beboelse forlængst. Flere boede der af nød eller af behovet for en bolig her og nu. Det gælder givetvis de separerede. Enkelte familier har muligvis haft livet i skurene som livsform, tvunget eller ved tilpasning, men de har været undtagelsen. Flytning til andre udhuse, træhuse og i et enkelt tilfælde en beboelsesvogn er tilstrækkeligt vidnesbyrd om både boligmæssig nød og social armod.

Hvis den ovennævnte arbejdsmand Holger P. Nielsen virkelig lige havde givet 2.100 kr. for bygning A og agtede at flytte ind i den som nygift, tyder alt på, at han havde regnet det for mere end en midlertidig ordning. 2.100 kr. var mange penge, vel svarende til knapt en halv årsløn for en arbejdsmand på den tid, og det var ikke et beløb, man med den stilling gik hen og smed ud af vinduet. Der har været grundlag for vrede og frustration fra Nielsens side, hvis han var i god tro. Samtidig var han mildt sagt naiv.

Han kunne ikke være i tvivl om, at han købte et

Fig. 7. Flytningen af bygning A 19. okt. 1953. Der var et stort opløb af børn fra de omliggende rækkehuse.

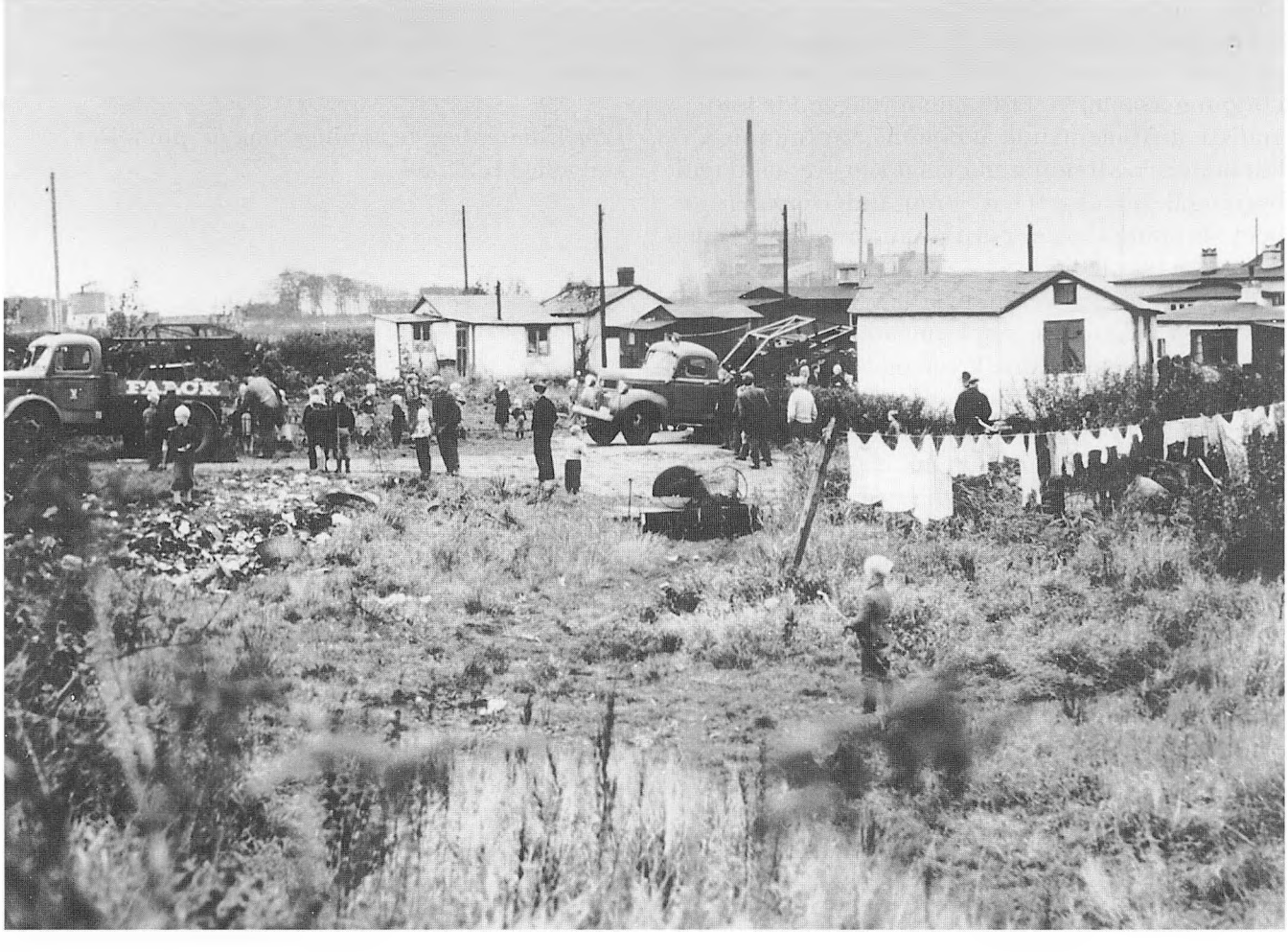

hus, der stod ulovligt opført på kommunal grund. Hushandlen kan nemlig ikke have omfattet hverken skøde på grunden eller en lejekontrakt med kommunen. Endvidere kan man have sin tvivl om bygningsprisens rigtighed. Den var mistænkeligt høj. Der var en del plat og fiduser i miljøer som dette, og har Nielsen forestillet sig en eller anden erstatning af kommunen, er prisen givetvis blevet skruet i vejret.

Huslejerne i »Kolonien« var i de tilfælde, der her kommer frem, af en sådan højde, at de ikke ligefrem er udtryk for indbyrdes solidarisk hjælp og støtte. Den ene kolonist udnyttede den anden kolonists boligtrang. Ingen tvivl om det. Der var ikke mere hjerterum, end der var boligrum. Bygningspriserne i »Kolonien« peger i samme retning.

Det sociale hierarki i »Kolonien« har været bestemt af ejendomsretten til bygningerne. Højest har ejerne uden for »Kolonien« stået. Det er interessant, at der overhovedet er sådanne tilfælde, hvor personer tømrer en bygning op på en kommunal grund og derpå tager husleje på tværs af alle regulativer. Der blev set stort på grundejerrettighederne i kvarteret, mens bygningsejendomsretten blev håndhævet. Det viser tilfældet med bygning B, hvor Søren Andersen trods udbetaling og et par afdrag mister ejendomsretten til bygningen, da han ikke længere kan betale, men dog bliver boende. Søren Andersen er også interessant ved, at han optræder i rollen som både lejer og ejer og dermed udlejer (bygning C) i »Kolonien«. Når han optræder i begge roller, hænger det givetvis sammen med forskelle i bygningskvaliteten. Efter den foreliggende fotografiske dokumentation at dømme, var bygning C lidt mindre og fremfor alt i langt ringere stand end bygning B. Rimeligvis har Søren Andersen først boet i bygning C og er derpå avanceret til bygning B, da den blev ledig.

Det er i forvejen kendt, hvordan bolignøden gav husejere i »Klatterup« såvel som andre steder mulighed for at udleje kældre, kviste og loftsrum til boligsøgende for pæne overpriser. Hertil kan vi nu føje eksempler på personer, der spekulerede i udlejning af havehuse opstillet på kommunal grund. Oven i købet kan vi iagttage, hvordan en af disse opkøber et af »Kolonien«s huse, da det bliver ryddet. Ville han mon forsøge sig med udlejning af huset et andet sted?

Havehusbeboelsen i »Klatterup« sluttede i hvert fald ikke med aktionen mod kirkegrunden. En kommunal undersøgelse gennemført i 1957 dokumenterede, at der ikke var andre større kolonier, men fortsat en del ulovlige enkeltbeboelser skjult rundt omkring i haverne. Omfanget var større end i den øvrige by. Først i begyndelsen af 1960'erne fik man bugt med det meste af havehusbeboelsen i Esbjerg[8].

Det var kommunens hensigt at udlægge kirkegrunden til grønt område, når »Kolonien« var fjernet. Den skulle tage sig så godt ud som muligt, udtalte Klok til Vestjyden. »Der vil blive plantet buske og små træer og sået græs, således at der i virkeligheden bliver tale om en lille park i nær tilknytning til Lergravsparken på den modsatte side af Ribegade«. Derimod blev et ønske om at få en legeplads eller en børnehave i en pavillon på området afvist af stadsbygmesteren, der ikke fandt en legeplads påkrævet i kvarteret, fordi der var god plads til børnene bl.a. i Lergravsparken[9]. Alle bygninger var fjernet april 1954.

Selv om grunden siden blev beplantet, blev der aldrig tale om nogen »lille park«, hvis ordet skal tages for pålydende. Det var blot en hensigtsbestemt kommunal lyrik i den givne situation. I stedet blev hjørnegrunden tumleplads for børn, til kirkebyggeriet begyndte i 1968. Grundtvigskirken ligger i dag smukt på kirkegrunden, lidt klemt måske, men som planlagt og bestemt. Det er net og nydeligt og har slettet alle spor efter en ikke ret fjern fortids uorden og sociale armod.

John T. Lauridsen, forskningschef, dr. phil., Det kongelige Bibliotek.

NOTER

1. Stadsarkitektens Forvaltning, Byggesag 2 pu Rørkjær, Gammelby Ringvej 4, Droob A/S.
2. Jfr. Bruhn 1987, s. 144ff.
3. Vestkysten 29. sept. 1950.
4. Jfr. Dragsbo 1988, s. 80ff.
5. Navne på Koloniens beboere er sløret.
6. Vestkysten 16. okt. 1953.
7. Vestjyden 14. okt. 1953.
8. Lauridsen 1992, s. 132ff.
9. Vestjyden 5. nov. 1953.

LITTERATUR

Bruhn, Verner: *Kirkeliv i Esbjerg. Vor Frelsers kirke i 100 år.* 1987.
Dragsbo, Peter: *Forstæder i Esbjerg 1900-1950.* 1988.
Lauridsen, John T.: *Klatterup.* 1992.

Arbejdsmænd gennem 100 år

- arbejdsmændenes organisering i Vejen 1896 -1996

Af Linda Klitmøller

Disse år er jubilæernes tid i de nye vestjyske byer. Mange foreninger, bygninger og institutioner runder 100 år. Hvert år og hver by har sine jubilæer. Baggrunden for de mange jubilæer skal søges i byernes særlige historie. Fra at være landsbyer voksede de i løbet af få årtier til at blive byer med en helt anden erhvervsstruktur. Det var den kraftige befolkningstilvækst i området sammenholdt med ændringerne i landbrugsstrukturen og manglen på de bymæssige funktioner, handel og håndværk, som skabte grundlaget for de vestjyske stationsbyers fremkomst og hurtige vækst omkring århundredeskiftet.

Vejen var i begyndelsen af 1890'erne en lille by. Næringsloven af 1857 havde åbnet for, at man kunne drive handels- og håndværksvirksomheder uden for købstæderne, og da Vejen lå langt fra de nærmeste købstæder, havde byen allerede før jernbanens komme i 1874 udviklet sig til at blive et lokalt centrum for handel og håndværk. Aftagerne var den omkringboende landbefolkning. Ved folketællingen i 1890 havde byen 774 indbyggere, hvoraf størstedelen havde handel eller håndværk som hovederhverv.

I årtierne omkring århundredeskiftet kom der for alvor gang i byens vækst. Indbyggertallet steg eksplosivt. I løbet af 25 år blev det mere end tredoblet. Ved folketællingen i 1916 var byens folketal nået op på 2651, og nu var det ikke kun handlende og håndværkere, som boede i byen.

Industrien kom tidligt til Vejen. Byens første industrivirksomhed var en hjælpeindustri til landbruget. Kornsalgskrisen i 1870'erne havde betydet, at landbruget var nødt til at satse på nye produkter.

Fig. 1. Arbejdere på margarinefabrikken Alfa i begyndelsen af vort århundrede (Lokalhistorisk Arkiv).

Fig. 2. Arbejdsgruppen i arbejde på Lokalhistorisk Arkiv for Vejen Kommune. Foto: Lindal, Vejen.

Johannes Lauridsen, som ejede gården Grønvang nær Vejen station, troede på dyrkningen af cikorierødder, som anvendtes til kaffeerstatning. Han begyndte selv at dyrke rødderne og fik andre bønder på egnen til at gøre det samme, og i 1878 oprettede han et cikorietørreri på Grønvangs jorde. Dette blev i 1888 udvidet til også at kunne forarbejde rødderne. Cikoriefabrikken Nørrejylland blev Vejens første industrivirksomhed. Denne fabrik fik i årene omkring århundredeskiftet følgeskab af flere, men karakteristisk for de nye industrivirksomheder i byen var uafhængigheden af landbruget. Råvarerne kom ikke herfra, og produktionen var ikke rettet mod landbruget som aftagere. De kendteste af disse virksomheder blev margarinefabrikken Alfa (1897) og tagpapfabrikken Phønix (1907). Vejen var blevet andet og mere end en oplandsby, industriproduktionen rettede sig mod hele det danske marked.

Med denne udvikling kom der nye befolkningsgrupper til byen. Mens det i 1880'erne og 1890'erne mest var små selvstændige handlende og håndværkere, som flyttede til, blev det i årene omkring århundredeskiftet mest arbejdere, såvel faglærte som ufaglærte, der slog sig ned i Vejen.

Med de nye befolkningsgrupper nåede også tidens ideer til byen. Med det klare formål at oprette en arbejdsforening indbød en gruppe arbejdsmænd til møde på Vejen Stationskro den 23. august 1896. Resultatet blev stiftelsen af Vejen-Læborg socialdemokratiske Arbejderforening den 11. oktober 1896. Denne forening, som nok i teorien var tænkt som en partiforening, kom i starten til at virke som både partiforening og fagforening. Arbejderklassen i Vejen havde endnu ikke den fornødne styrke til at oprette både en partiforening og en fagforening. Dette var ikke enestående for byen, men kendes også fra andre landdistrikter.

Sidst på året 1899 følte arbejdsmændene i Vejen sig for første gang stærke nok til at stå på egne ben, og den 27. november 1899 blev Vejen Afdeling af Dansk Arbejdsmandsforbund stiftet. Fagforeningen havde i starten kun 16 medlemmer. Det var arbejdere på margarinefabrikken Alfa, som startede afdelingen. Den var dog ikke Vejens første fagforening. Allerede i 1897 havde snedkerne og tømrerne oprettet deres.

Den første fagforening for arbejdsmænd fik ikke nogen lang levetid. Allerede i april 1903 var den væk. Årene lige efter århundredeskiftet var krisetid i Danmark, og overalt i landet mistede fagforeningerne medlemmer. I februar 1905 var tiderne blevet bedre, og afdelingen genopstod denne gang med 26 medlemmer.

SID-Vejen har besluttet at fejre 100-års dagen for oprettelsen af den første arbejderforening i Vejen i 1896. Dette markeres blandt andet med udgivelsen af en bog. Lokalhistorisk Arkiv for Vejen Kommune har indgået kontrakt med SID-Vejen om udarbejdelsen af bogen, som udkommer i september 1996. Undersøgelsesarbejdet er blevet udført i et tæt samarbejde med fagforeningen, hvis efterlønsklub har været aktivt involveret i arbejdet.

Lokalhistorisk Arkiv for Vejen Kommune har været udgangspunktet for undersøgelsesarbejdet, og her har vi holdt vores møder. Arbejdsfordelingen

har været, at jeg, som arkivleder, ledede undersøgelsesarbejdet og samlede trådene, ligesom jeg også var forfatter af bogen, mens medlemmerne af efterlønsklubben udførte et stort stykke arbejde med at lede oplysningerne frem. De har gennemgået arkivets egen fotosamling og dets desværre meget få arkivfonde med relevans for emnet. Fra Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv hjemlånte vi arkivalier og adskillige årgange af Fagbladet til arkivet. Medlemmerne af efterlønsklubben gennemgik dem for oplysninger om Vejen Afdeling. Samtlige årgange af Folkebladet for Vejen, Brørup og Holsted blev gennemgået på Vejen Bibliotek, mens vi måtte på gruppeudflugter til Kolding Bibliotek for at gennemgå Kolding Social-Demokrat fra årene 1899 til 1959.

Udgangspunktet for vores arbejde var fagforeningens historie. I følge Ordbog over det Danske Sprog *er en fagforening en organiseret sammenslutning af arbejdere indenfor et vist fag med det formål at varetage medlemmernes interesser, især de økonomiske.* Næsten samme definition findes i Dansk kulturhistorisk Opslagsværk, hvor Henning Grelle har defineret *en fagforening som en lokalsammenslutning af lønarbejdere til varetagelse af deres løn- og arbejdsforhold over for deres arbejdsgivere. Fagforeningerne dannes efter medlemmernes uddannelse eller efter deres brancheområde.* Disse definitioner tager helt klart deres udgangspunkt i medlemmernes status som lønarbejdere, og beskriver foreningens virke alene derudfra, men en fagforening er mere end det. En fagforening er også en gruppe mennesker, som er bundet sammen af en fælles historie og en lang række fælles erfaringer og oplevelser. I vort tilfælde de fælles erfaringer og oplevelser, som tilværelsen som arbejdsmand i Vejen har givet. Vi har i vores arbejde med bogen lagt meget vægt på dette aspekt og ikke kun set på forholdet arbejdsgiver/lønmodtager. Vi har derfor valgt at behandle de emner, som, vi ud fra fagforeningens protokol, de lokale aviser, Fagbladet og de endnu levendes erindringer kunne se, har optaget de organiserede arbejdsmænd mest til forskellige tider. Denne indfaldsvinkel har bragt os vidt omkring, og vi har på den måde fået dækket mange forskellige aspekter af fagforeningens virke.

Tidsmæssigt er bogen opdelt i fire hovedafsnit, som hver dækker en epoke i fagforeningens historie. Afdelingen har i løbet af sin levetid bevæget sig fra direkte demokrati til repræsentativt demokrati. Denne udvikling er ikke enestående for Vejen Afdeling, men kendes fra fagforeninger overalt i landet. Parallelt med, at fagforeningerne mere og mere er blevet en del af det officielle Danmark - institutioner som man lovgiver for og samarbejder med - har man langsomt i de enkelte afdelinger bevæget sig fra direkte demokrati til repræsentativt demokrati. Skredet er sket langsomt og glidende, og kan følges i afdelingens protokol.

I fagforeningens første år herskede der direkte demokrati i afdelingen. Medlemsskaren var lille, og den kom først og fremmest fra bygge- og anlægsbranchen. Alt blev besluttet af medlemmerne i fællesskab på de månedlige medlemsmøder. Bestyrelsen havde ingen magt, og der blev kun sjældent afholdt bestyrelsesmøder. De første indskrænkninger i det direkte demokrati kom med oprettelsen af

Fig. 3. Arbejdsmand Karl Rasmussen på skærveslagning i Vejen, 1930. Karl Rasmussen var medlem af fagforeningens bestyrelse og socialdemokratisk sognerådsmedlem i Vejen. (Lokalhistorisk Arkiv).

den statsanerkendte A-kasse i 1907. En del af afdelingens virke blev nu underlagt udefra kommende love og regler, og A-kassens virke blev underlagt ekstern kontrol. Medlemmerne kunne nu ikke længere selv suverænt bestemme, hvordan fagforeningen skulle arbejde.

I 1912 begyndte de første fabriksarbejdere at melde sig ind i fagforeningen, og snart kom afdelingen til at omfatte medlemmer fra vidt forskellige brancher med vidt forskellige overenskomster. Medlemsmøderne blev som en følge heraf erstattet af branchemøder, og bestyrelsesmøderne blev hyppigere. Omkring slutningen af 1. Verdenskrig var medlemsmøderne næsten helt forsvundet, man bibeholdt kun de kvartårlige generalforsamlinger.

Fagforeningens første to tiår var præget af kampen for at få byens og omegnens arbejdsmænd organiseret. Det holdt hårdt. Fagforeningen voksede kun langsomt, og der kom tilbageslag. Striden om det tvungne medlemsskab af A-kassen i 1913 betød, at fagforeningen mistede mange medlemmer. De vendte dog efter et par år tilbage til foreningen igen. Først omkring 1920 var arbejdsmændene på alle byens større arbejdspladser organiseret.

Mellemkrigstiden var krisetid. 1920'erne og 1930'erne var præget af kampen for at skaffe arbejde til de mange arbejdsløse medlemmer. Denne kamp førtes såvel lokalt i afdelingen som på landsplan. Meget af bestyrelsens tid i 1920'erne gik med at forsøge at få beskæftigelsesarbejder sat i gang til overenskomstmæssig løn. Undertiden havde den held med forsøgene. Et meget brugt beskæftigelsesarbejde i 1920'erne var skærveslagning. Lønnen for dette arbejde var bestemt ikke efter overenskomsten, men arbejderne havde ingen mulighed for at sige nej til arbejdet.

I 1930'erne ændrede billedet sig, idet staten greb aktivt ind med en kriselovgivning. Der blev sat store offentlige anlægsarbejder i gang, og i 1933 kom loven om offentlige lån og tilskud til grundforbedringsarbejder. Allerede i 1930 var det blevet slået fast, at offentlige arbejder og arbejder udført med offentlig støtte skulle udføres til overenskomstmæssig løn af arbejdere, som var medlemmer af en A-kasse.

I Vejen-området fik både vejmillionerne og Grundforbedringsloven stor betydning. Vejmillionerne, som blev uddelt første gang i 1930, var statslige tilskud til amtslige og kommunale vejarbejder, og også her på egnen blev der i 1930'erne udført vejarbejder med tilskud. Mange landmænd på egnen fik støtte til dræningsarbejder efter Grundforbedringsloven, og i november 1940 påbegyndtes det store grundforbedringsarbejde med afvandingen af Gamst sø-enge. Meget af bestyrelsens tid i sidste halvdel af 1930'erne gik med at kontrollere, at grundforbedringsarbejderne blev udført af organiserede arbejdere til overenskomstmæssig løn.

Internt i fagforeningen afspejlede mellemkrigstidens krise sig i, at mange medlemmer aktivt sluttede op om fagforeningen og dens arbejde for at forbedre arbejdsmændenes vilkår. Mens der i 1920'erne herskede nogenlunde enighed blandt afdelingens medlemmer om mål og midler i dette arbejde, så opstod der i 1930'erne splittelse. Vejen Afdeling fik en kommunistisk fraktion af en vis størrelse, som flere gange markerede sig offentligt. Tydeligst i efteråret 1934 hvor den mod Forbundets anbefaling fik afdelingen til at deltage i De Arbejdsløses Organisations konference om arbejdsløshed i København.

Under 2. Verdenskrig ændrede beskæftigelsessituationen i Vejen sig til det bedre. Krigen betød et midlertidigt stop for import af udenlandsk brændsel. Vejen Mose blev pludselig værdifuld, og området blev et af landets mange centre for tørveproduktion. Det fornyede liv i Vejen Mose betød, at afdelingen fik mange nye medlemmer. For bestyrelsen betød det mere arbejde. Hvert år skulle de mange forskellige tørveoverenskomster fornyes. Hver fabrikant havde sin overenskomst.

Fagforeningens medlemstal voksede kraftigt i denne periode. De mange tørvearbejdere blev medlemmer i afdelingen. En del af de nye medlemmer blev hermed for første gang i deres liv meldt ind i en fagforening. Interessen for fagforeningens arbejde var ringe blandt disse arbejdere, og fremmødet til generalforsamlinger faldt. I 1947 tog man konsekvensen heraf, og afdelingen gik over til at afholde halvårlige generalforsamlinger. Bestyrelsens indflydelse på fagforeningens drift blev dermed større.

Med krigens ophør blev der igen lukket op for import af brændsel, og efterhånden ophørte tørveproduktionen i Vejen Mose. Arbejdsløsheden viste igen sit grimme ansigt. Op gennem 1950'erne havde afdelingen såvel sommerarbejdsløshed som en kæmpe vinterarbejdsløshed at slås med, og bestyrelsen stod hjælpeløs. Bedre blev det i 1960'erne. Vejen Afdeling fik nu en god beskæftigelse. Sommerarbejdsløsheden forsvandt næsten, og man talte nu i afdelingen om en høj vinterarbejdsløshed, når den lå så lavt som på 20-25%.

Efterkrigstidens nøgleord var økonomisk vækst. Denne skulle nås gennem øget produktivitet. Dette skulle ske ved effektivisering, rationalisering og sidst med ikke mindst uddannelse af arbejdskraften. Tiden var løbet fra arbejdsmanden, som mødte med egen skovl på arbejde. Nu skulle arbejdsmanden uddannes. Første skridt på vejen var oprettelsen af de arbejdstekniske skoler rundt om i landet. Vejen fik sin i 1948, og mange arbejdsmænd har gennemgået den 3-årige aftenskole her. Næste

skridt blev specialarbejderkurserne. Arbejderne i Vejen begyndte fra slutningen af 1950'erne i stadig stigende antal at deltage i specialarbejderkurser rundt om i landet.

Vejen havde siden 1. Verdenskrig nærmest ligget i dvale. Byen var vokset meget langsomt, og antallet af nye erhversvirksomheder, som etablerede sig i byen, var begrænset. Dette ændrede sig i 1960'erne. Vejen fik del i den industrielle udvikling i Danmark. Industrien flyttede mod vest ud fra hovedstaden og de store industribyer. Vejen blev et af de centre, som industrien flyttede til. Udviklingen begyndte med, at en stor ikke industriel virksomhed flyttede til byen. FDB's centrallager for Sydjylland flyttede i 1962 til Vejen. Med virksomheden fulgte 160 familier, som bosatte sig i byen. Flere virksomheder fulgte efter, og mange flyttede til byen efter de nye arbejdspladser. I dette årti steg byens indbyggertal med 35% fra 4562 i 1960 til 6213 i 1970.

Væksten medførte, at fagforeningens medlemstal steg. Med de mange nye arbejdspladser holdt pendlerne for alvor sit indtog i Vejen. Det betød, at afdelingen ændrede karakter fra at være en afdeling, hvor medlemmerne alle kendte hinanden personligt enten fra arbejdspladsen eller fritiden, til at blive en fagforening, hvor medlemmer måske kun kendte hinanden af navn. Generalforsamlingerne have ikke længere den samme tiltrækningskraft som tidligere. Kun ganske få medlemmer mødte op til de halvårlige generalforsamlinger.

Kommunesammenlægningen i 1970 gjorde kun situationen værre. Forbundets love tillod kun én afdeling i hver kommune, så afdelingerne i Vejen, Bække, Andst og Gesten blev lagt sammen. Fagforeningens medlemstal nåede dermed op på over 700. Fremmødet til de halvårlige generalforsamlinger steg dog ikke, og i 1977 valgte man at tage konsekvensen heraf. Man gik over til kun at afholde én årlig generalforsamling. Det foreløbigt sidste skridt på vejen mod repræsentativt demokrati var hermed taget.

De sidste to årtiers store samtaleemne i Vejen har været margarinekrigene. Striden stod mellem Alfa, repræsenteret ved familien Vang Lauridsen, på den ene side og Margarine-Selskabet, repræsenteret ved Unilever, på den anden side. Krigene strakte sig over mere end 20 år, og de kom til at berøre fagforeningen stærkt. Mange af Alfas arbejdere var organiseret i afdelingen, og fagforeningen kom til at anvende mange kræfter og meget tid på sagen. Mange arbejdsmænd blev gennem de 20 år, som konflikten løb, stærkt berørt af denne.

Officielt startede den første margarinekrig i 1972, da samarbejdet mellem de to tidligere partnere ophørte på papir, men reelt var striden ældre, idet samarbejdet i praksis var ophørt sidst i 1960'erne. Krigen løb tiåret ud, og våbnene var reklamefremstød, rabat- og bonusordninger samt presseomtale. Alfa gik styrket ud af konflikten. Virksomheden fik fordoblet sin markedsandel, og arbejdsstyrken voksede. Prisen var lukkede margarinefabrikker og arbejdsløse margarinearbejdere rundt om i landet.

Foråret 1984 sluttedes der officielt fred i krigen. Alfa og Unilever gik igen i samarbejde og oprettede Alfa-Solo. Freden varede kort. Allerede året efter

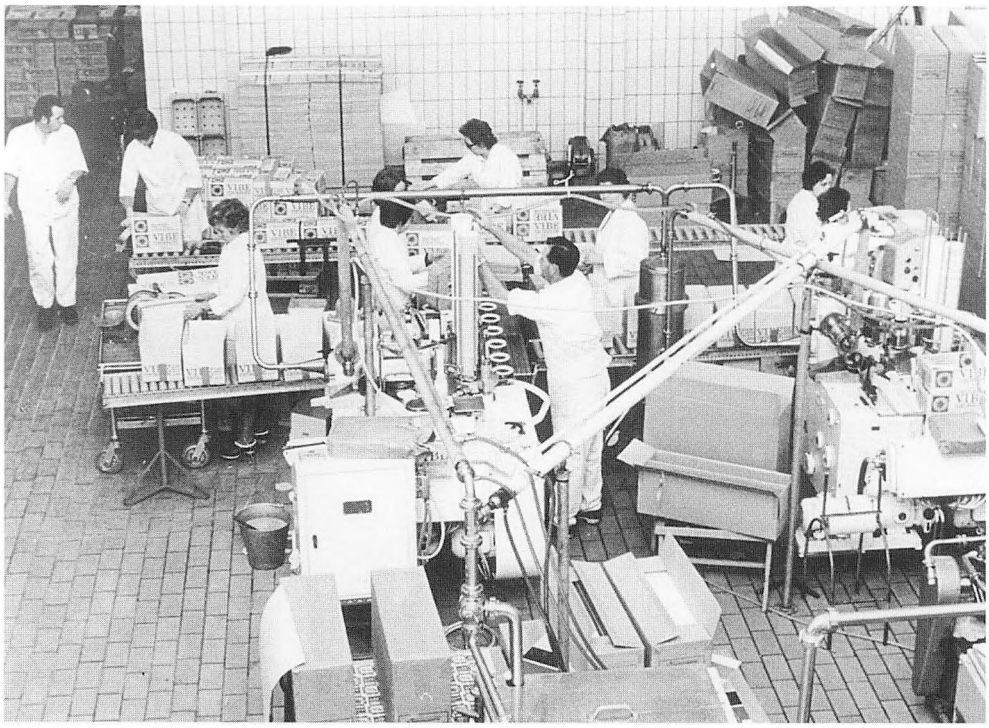

Fig. 4. Pakkehallen på margarinefabrikken Alfa, 1972 (Lokalhistorisk Arkiv).

opstod der uenighed, og i 1989 ønskede Alfa at få sin selvstændighed igen. Den anden margarinekrig var dermed brudt ud. En midlertidig våbenhvile indtrådte i marts 1990, hvor familien Vang Lauridsen solgte deres aktier til Unilever, som hermed overtog Alfa. Unilever havde i forbindelse med overtagelsen af Alfa lovet at bevare arbejdspladserne i Danmark, men allerede i oktober 1990 meddelte Unilever, at margarineproduktionen på Alfa skulle nedlægges. Våbenhvilen var brudt, og krigen var brudt ud igen. Den endelige sejr gik til Unilever, og i 1992 stoppede margarineproduktionen på Alfa i Vejen. Nu fik byen arbejdsløse margarinearbejdere. Fagforeningen havde været stærkt inddraget i den sidste krig. Dens mål var at bevare arbejdspladserne, men det lykkedes som sagt ikke.

Fagforeningen har i løbet af sin levetid gennemgået en udvikling fra at være en forening, der i starten kun tog sig af løn- og arbejdsforhold, til at blive en institution, som man lovgiver for og forhandler med. Det har betydet, at afdelingen har ændret struktur. I begyndelsen havde den intet kontor og ingen ansatte. Arbejdet blev udført af en gruppe bestyrelsesmedlemmer, der arbejdede gratis for foreningen i deres sparsomme fritid. Med oprettelsen af den statsanerkendte A-kasse 1907 fik afdelingen sin første lønnede medarbejder, en kontorbestyrer uden fast kontor. Først i 1935 fik afdelingen kontor i Arbejdernes Forsamlingsbygning, og i 1950 flyttede den i eget hus på Mindevej. Kontorbestyreren blev efterhånden i takt med det voksende medlemstal og den stigende arbejdsløshed fuldtidsansat.

I de næste mange år havde afdelingen kun denne ene fuldtidsansatte medarbejder. Efter sammenlægningen med omegnsafdelingerne fik fagforeningen en sådan størrelse, at den fik mulighed for at ansætte formanden som medarbejder på fuld tid. Derefter er udviklingen gået stærkt. Afdelingen har i de sidste par årtier påtaget sig flere og flere opgaver, og medarbejderskaren er vokset i takt hermed. Afdelingen er blevet involveret i en række lokale samarbejdsrelationer, og den har med tiden påtaget sig servicefunktioner overfor medlemmerne. I dag har afdelingen over 1700 medlemmer, og på afdelingskontoret løses opgaverne af en medarbejderstab bestående af kontorbestyreren, formanden, kassereren, en faglig sekretær og to kontordamer.

Linda Klitmøller, arkivleder, Lokalhistorisk Arkiv for Vejen Kommune.

LITTERATUR

Klitmøller, Linda: *Arbejdsmænd gennem 100 år. Arbejdsmændenes Organisering i Vejen 1896-1996.* Vejen 1996.

Dagbog fra et kloster i Syditalien

Af Poul Holm

Citronerne hænger tungt i træerne ved Salernobugten den 1. maj 1996. Allerede i luften ud af Kastrup er jeg i tankerne på vej til en måned uden telefoner og mødekalender.

Jeg har fået ophold på San Cataldo, det danske refugium for videnskabsfolk og kunstnere, som giver husly den næste måned. Min opgave er at begynde på en bog om det danske fiskeris historie. Jeg har længe haft ideen i hovedet, men hverdagen giver kun vanskeligt ro til at lade tankerne få form.

Napoli er lukket på majdagen. Ligesom hjemme i Danmark bruger de fleste napolitanere dagen til at lufte familien. Turens første kiks indtræffer, da mit brev om planlagt ankomst ikke er nået frem. Jeg må derfor selv arrangere taxi til de sidste 50 kms kørsel til Amalfi. Hotelportieren i Napoli ser på mig, som om jeg frivilligt udsætter mig for røveri, men refugiets værtinde Lotte Rohde giver mig råd over telefonen, så jeg kan aftale en fornuftig pris. Alt er præcis, som billederne havde fortalt. Hårnålesving og bratte klippefjelde som i Norge, men her er cypresser, terrasserede vinmarker og citronlunde overalt, hvor menneskene har kunnet hage sig fast.

Undervejs må taxichaufføren spørge sig for flere gange for at finde den lille bjerglandsby Scala oven for Amalfi, men da vi kører gennem landsbyen, genkender jeg refugiets karakteristiske dør, som er afbildet i rejsebøger.

Fig. 1. Indgangspartiet til San Cataldo afslører ikke, at kvindeklosteret i dag er refugium for danske forskere og kunstnere.

Jeg får værelse nr. 5 for enden af stueetagen, et enkelt, men smukt rum med en seng og et skrivebord fra den tid, da man skrev med blæk på papir. Heldigvis er der bordplader, bukke og en kontorstol at hente i kælderen, så i løbet af få minutter er rummet indrettet til det egentlige: at skrive på den medbragte, bærbare computer. Rummet er nøgent, bortset fra balkonens fløjdøre, der åbner ud mod Salerno-bugten. Her er ingen yderligere udsmykning nødvendig.

En halv time senere er der anrettet en improviseret frokost til mig. Jeg er den først ankomne af vores selskab, der efterhånden skal vokse til femten personer. Jeg bliver anbragt for enden af spisebordet, igen med denne udsigt, der får mig til at føle mig som Leoparden i Viscontis film.

Inden jeg er færdig, kommer de næste. De er alle erfarne San Cataldo-gæster, nogle af dem på deres tredje ophold, og for en af dem er der kun gået et halvt år siden det sidste. De første klosterfæller tæller en forfatter, en kunstmaler, en arkitekt og en ørelæge. Jeg arbejder bedst i Italien, betror forfatteren, og jeg selv er allerede disponeret til at give ham ret. En historiker slutter sig til. Hun er heldigvis også novice her. Hendes mand, der er juraprofessor, skal først komme om en uge. Ved aftensmåltidet møder jeg de sidste, en museumsdirektør, endnu en forfatter og en forlagsdirektør. Kønsmæssigt er der balance. Alle bor i det nordkøbenhavnske område bortset fra mig. Mon det er et indspist slæng, bekymrer jeg mig? Men museumsdirektøren og værtsparret – foruden Lotte også hendes mand Jørn – afslører sig som oprindelige aalborgensere

som jeg selv. Sammen med den kvindelige forfatter af vendsysselsk oprindelse er der en passende jysk kvalitet til stede.

Der er flere faste beboere. Hunden Bastian er en tæve med en stærkt udviklet sans for at lege smid-en-ting-som-jeg-kan-hente. To katte lever efter sigende især af gæsternes flittige godbidder, mens de kun er tålt af det italienske køkkenpersonale, fordi de holder stedet muse- og rottefrit.

2. maj. Da jeg vågner, er der hvidt udenfor. Tågen ligger tykt omkring klostrets mure, og diskussionen går forhåbningsfuldt på, hvornår solen vil bryde igennem. Ingen af de husvante har oplevet en lignende tåge. Jeg arbejder en times tid på min disposition, og kl. 10.30 slår jeg følge med min værelsesnabo ned til Scala. Han er bekendt med halvdelen af folkene på vejen fra tidligere besøg. Overraskende nok kan jeg følge med i samtalerne, der mindre overraskende handler om vind og vejr. Vi får en cappucino på den ene af Scalas to caféer.

Efter frokost er vejret ikke bedre. Scala ligger for højt til, at min mobiltelefon kan koble sig på det lokale radiotelefoninet. For at tale med familien derhjemme må jeg gå til Amalfi. Forhåbentlig ikke alle sekstenhundrede trin ned, men det får vise sig. Nogle stykker enes om at tage bussen til Amalfi. På vejen letter tågen kort, vi kan se Amalfi i solen, og jeg beslutter mig til at gå turen i stedet for. Straks neden for Scala viser det sig, at tågen er lavtliggende skyer, som åbenbart vil indhylle bjergtoppen hele dagen, men Amalfi ligger klar, omend ikke solbeskinnet. Turen går brat nedad, og jeg tænker på, at der er gode muligheder for at brække benet, hvis jeg ikke passer på. Min stolthed byder mig dog at gå til, da en italiensk signorina haler ind på mig under vores ensomme dyst ned ad bjerget. Efter en halv time er jeg nede, og turen fører over byens torv ned til havnen. Amalfi er en vidunderlig, smuk by, men det er synd for turisterne, der bliver ført ind til byen ad kystvejen, og ikke oplever byens bagkvarterer, som er overhængt af vin- og citronplantager. Udsigten fra bjerget gennem slugten ud mod havet er fantastisk.

På vejen gennem byen ser jeg hundrede mennesker, som stimler op ad trappen til byens hovedkirke. Der er begravelse, åbenbart af en af byens populære mænd, og mange, som ikke deltager i ceremonien, står alvorlige udenfor, enkelte kvinder græder. Efter en tur på lidoen vender jeg tilbage og ser kisten med overdådige blomsterdekorationer blive ført ud samt den kun midaldrende enke, der må støttes.

Jeg slutter turen med en øl på en fortovscafé og hilser et svedende dansk selskab på vej. Det er de øvrige deltagere, som havde måttet se en overfyldt bus køre forbi. Nu går min tur op ad bjerget igen.

Fig. 2. Middelalderruiner og nye huse ligger tæt. Landsbyen Scala med San Cataldo var i middelalderen en by med 30.000 indbyggere og over 100 kirker. Hvor der ikke er bebygget, er der terrasserede vinmarker.

Trapperne svider, men jeg nyder fordelen ved at genkende stederne undervejs og bilder mig efter tre kvarter ind, at jeg er næsten hjemme. Alligevel er der endnu et kvarter tilbage, skyerne indhyller mig og vanskeliggør orienteringen. Vel hjemme venter et brusebad og tørt tøj samt aftensmad og de sidste to gæster i denne omgang, et geologægtepar på deres første ophold på klostret.

Nu den 3. maj er jeg i gang med skriveriet. Den medbragte disposition blev kasseret, og jeg er kommet godt af sted med det første kapitel af fiskerihistorien. Bogen bliver skrevet på engelsk, for jeg har opdaget, at jeg økonomiserer mere med ordene på et fremmed sprog og dermed også tænker klarere. Senere bliver det forhåbentlig også til en dansk fremstilling.

Til brug for arbejdet har jeg medbragt de sidste fem års notater og artikler, som fylder 70 megabyte på harddisken, men jeg bliver glædeligt overrasket over, at jeg også har adgang til bøger hernede. San Cataldos bibliotek rummer blandt andet den første

store Danmarkshistorie fra sidste århundredskifte, Danmarks Riges Historie. Erslevs bind om senmiddelalderen rummer betragtninger over den økonomiske historie, som ikke er skrevet bedre siden. I biblioteket henkaster jeg et spørgsmål om den 'lille istid' til de nyankomne, og den ene geolog viser sig som ekspert med viden om de nyeste resultater fra iskerneboringerne på Grønland. Den lille istid betegner en periode med lave temperaturer og mange storme igennem anden halvdel af 1600-tallet. For min fiskerihistorie er det vigtigt at få afklaret, om temperatursænkningen kunne have indflydelse på fiskebestandene. Andre historikere har nemlig forklaret fiskeriets tilbagegang overalt i Nordeuropa efter ca. 1600 med den lille istid. Geologen er skeptisk over for den sammenhæng, hvilket passer mig godt. Herligt at få kompetent hjælp på et spørgsmål, som har drillet i lang tid. Hun lover ovenikøbet at finde henvisningerne til de seneste artikler frem.

Hendes mand snakker jeg med over frokosten. Han var en de første forskningsprofessorer, som blev udnævnt af Bertel Haarder, og han fortæller om universitetets store skepsis mod at få tildelt folk udefra. I dag er stemningen vendt på naturvidenskabsområdet, som er blevet vant til at arbejde med store eksterne fondsbevillinger og deadlines. Helt så let synes jeg ikke, det er inden for humaniora, selv om jeg personligt er blevet godt modtaget. Der er stadig meget vanetænkning i den humanistiske verden, både på museer og universiteter, nok mest fordi den interne kritik ikke er så udviklet.

Sidst på eftermiddagen går jeg en lille tur op og ned i landsbyen. Jeg vil handle hos købmanden, men han har endnu ikke lukket op efter siestaen. Jeg får i stedet skrevet en lille bid mere på det første kapitel om middelalderen inden aftensmaden kl. halv otte og føler mig tilfreds med mig selv efter en koncentreret og effektiv dag.

Vejret? Elendigt som dagen før ved morgenstunden, skyerne ligger lavt. Først om eftermiddagen bliver der sigtbart, og da jeg er ude at gå, bryder solen kortvarigt igennem. I spejlet kan jeg se, at den friske luft alligevel gør udærværker. Min vinterblege hud har allerede fået farve. Maden er fortsat sund og god, selv om pastaen med fantastisk pistacieagtig sovs, eller fisken i fed hvidløgsolivenolie og ikke mindst kastaniekagen nok kan være lidt tung. I morgen kan jeg ikke sidde stille hele dagen.

Solen stråler om morgenen den 4. maj, og hele selskabet er eksalteret ved morgenbordet. Vi nærmest drikker solskinnet og har svært ved at forlade balkonen for at spise morgenmad. Jeg skriver flittigt, og om eftermiddagen begiver jeg mig til Ravello, den store turistby, som H. C. Andersen og en bunke europæiske digtere før og siden har besøgt og berømmet. Om nogle dage skal der være topmøde for middelhavslandenes turistministre i byen, som derfor bliver lukket for turister. Min bevæggrund for at tage derud er nu mere enkel: Værtinden har fortalt, at mobiltelefonen virker fra Ravello, og jeg længes.

På turen kommer jeg til at gå i hælene på to kvindelige med-cataldinister, som leder min vej ind i dalen for at gå ad en skovsti over den lille strøm, der adskiller Scala og Ravello. Jeg skiller mig ud og går foran, men mister orienteringen og er på vej ned i dalen på Scala-siden. Jeg opdager fejlen og går op i bjerget igen. Jeg gætter mig til retningen og har held med at spørge en signora om vej ind gennem snævre trappestier og ned til floden. Jeg spotter mine vandrekammerater på vej på den anden side, og nu går det nemt. Efter en time mødes vi igen inde i Ravello og sætter vejen mod Villa Cimbrone ved pynten af bjerget. Ravellos skønhed med udsigten over Salerno-bugten og de smukke hængende haver er ubeskrivelig. Villa Cimbrone fuldender turen ikke blot på grund af en fantastisk botanisk have med antikke buster, men også fordi mobiltelefonen virker, og jeg får kontakt til min kone derhjemme.

Om søndagen er vejret stabilt. Efter et par timers skriveri slår jeg følge på endnu en formiddagstur til Scala efter cappucino. Søndagsfrokosten er enorm, og hele selskabet er i godt humør og tager godt fra af rødvinen. Resultatet er, at vi vist allesammen får en eftermiddagssøvn, som er svær at vågne op fra. Et par stykker har aftalt at gå hen og se det lokale fodboldhold, som efter sigende har hjemmekamp. Det holder nu ikke stik, der er ikke et øje på stadion, men vi har i det mindste fået øjne igen efter rødvinsbedøvelsen. Jeg får skrevet noget om aftenen.

Den næste dag går skriveriet trægt, men jeg får læst en gammel forsømmelse, Hansestæderne og Norden. Jeg går ned til Scala for at sende postkort og købe nye, som jeg udfylder derhjemme. Efter frokosten bestemmer jeg mig til ikke at følge de andre til Ravello og gribes af en forfærdelig hjemlængsel, som jeg prøver at komme over ved at lægge mig til at sove. Da jeg står op, er humøret ikke bedre, og jeg kan ikke skrive. Jeg sætter mig i vingården og læser korrektur på arkæologernes bidrag til det første bind af Esbjerg Byhistorie, som skal udkomme til efteråret; men det italienske forår er koldt, jeg kommer til at fryse, og overfaldes igen af hjemlængsel. Der er tre uger endnu.

Jeg taler med min historikerkollega til aftensmaden om mine frustrationer med skriveriet og længselen – hun glæder sig til, at ægtefællen kommer den følgende dag, men har vist de samme skriveproblemer. Til gengæld har hun et smittende humør.

Det er også hende, der tager telefonen. Min kone

Fig. 3. Græske kolonister bragte deres kultur til den italienske halvø i 600-tallet f. Kr. Oldtidsbyen Paestum med det store tempel opstod som havneby, men blev forladt på grund af tilslikning af havnen.

ringer, at min far er faldet om på gaden og er blevet indlagt. De andre er deltagende uden at skabe for meget postyr, som blot ville være påtaget. Til slut lykkes det mig heldigvis at komme igennem på telefonen til mor. Hun lyder fattet.

Heldigvis har jeg meldt mig på tur til Paestum. Morgenmaden den 7. maj begynder endnu engang med, at skyerne lægger sig tæt om San Cataldo, men da vi er af sted i bilen, kommer vi snart under dem. Efter Ravello brager solen igennem, og resten af dagen er skyfri og varm. Turen går langs kysten til Salerno ad de samme kringlede, smalle og tæt befærdede bjergveje, som da jeg ankom. Denne gang sidder jeg på forsædet ved siden af chaufføren og stemmer næsten bunden ud af bilen, mens jeg forsøger at bremse. Chaufføren er hensynsfuld og kører roligt. Alligevel er de umulige veje og snævre passager næsten for meget. Jeg er samtidig sulten efter for lidt morgenmad – vi får kun brød og kaffe, og jeg er begyndt at savne noget mere substantielt om morgenen – maven taler med om både kørsel og lang udsigt til frokost.

Vi kommer gennem Salerno og ser en moderne, effektiv containerhavn, som aldeles ikke svarer til min forventning til Mezzogiornos værste mafiaby – som Salerno også er. Syd for byen ligner landskabet Måde syd for Esbjerg. Det er fladt og industrielt, men alligevel er selve kyststriben åbenbart et fluepapir af badegæster om sommeren. Nu er der ingen, selv om vejret for så vidt er varmt nok. Man ser kun en halv snes prostituerede med hundrede meters afstand mellem hinanden ved vejkanten, nogle af dem midaldrende siddende på medbragte små skamler, andre tyveårige mulatter, der promenerer ben og hårde ansigter.

Det flade, triste landskab fortsætter til Paestum, en græsk oldtidsby, anlagt i det 6. århundrede før Kristus. Vi går på museet først, da det snart har middagslukket, og ser en enestående samling af keramik og stenmalerier. Desværre er den berømte hovedspringer borttaget til konservering, men samlingen er flot og vidner om den græske kolonisation af Syditalien. Udstillingsteksterne er kun på italiensk, lange og mangler præcision.

Vi får omsider den medbragte frokost og vin ved indgangen til oldtidsruinerne. Jeg er på forhånd skeptisk over for en dynge sten og nogle templer, der ser, ud som oldtidstempler nu engang ser ud, forsøjlede og firkantede. Neptun-templet og de to andre er da også sådan – omend virkelig meget velbevarede – men jeg må overgive mig til byen. Der er frilagt meget store arealer, og husresterne er så umiddelbart sigende, at jeg ikke kan lade være med at digte mig ad den hellige vej, forbi rigmandens hus med den private swimming-pool, ned til havnegaden og op på Forum med alle tavernaerne, for at slutte i den offentlige svømmepøl, som er indrettet med en undervandslabyrint. Her er godt at være, jeg nyder varmen og slapper af. Sært at være i en ruin af en civilisation, som engang for toethalvt tusinde år siden byggede for evigheden. Ruinerne fortæller om altings forgængelighed. Den solvarme eftermiddag, søjlerne bygget af vulkansk tuf, firbenene, der piler mellem græsstrå og brokker – jeg er til stede lige nu og her.

Turen hjemad i bil er afslappet, og jeg falder i en kort søvn. Efter Salerno er der igen bjergkørsel, og nu er der mange turistbusser på vejen. I Maiori går det galt, vejen er blokeret af busser, otte skal passere ikke bare os, men en flere kilometer lang bilkø foran os. De udenlandske buschauffører er tydeligt utrænede i at kante sig rundt i hårnålesvingene. De sidste 22 kilometer tager to timer. En medpassager er ved at gå op i limningen og gentager igen og igen, at han ikke fatter, at italienerne ikke sætter lyskryds op eller forbyder busser på bjergvejen.

Ved aftensmaden er alle i højt humør. Vi har fået

et løft i Paestum, og køreturen hjem står i et mildere, absurd skær. Jeg får forbindelse med familien og hører, at min far har det godt, er oppe at gå og ved godt mod. Jeg snakker med en af pigerne, som savner mig, men hun lyder, som om det er i orden, selv om det var slemt for hende med farfar. Hun er på vej ud at lege.

Aftenen slutter på balkonen med alle samlet i munter, lidt eksalteret stemning. Kun den ene af vore cellekammerater, som ikke tog med på turen, er mismodig, han har tilbragt en lang dag alene med et modvilligt manuskript. Aftenerne er ikke lange, kl. 10 er vi alle på værelserne. I dag er første gang, jeg ikke får skrevet.

Otte dage har jeg været her nu, og jeg er klar til en god lang dag foran computeren, men det går mig på, at vejret igen starter dårligt. Skyerne ligger tæt og gør værelset koldt. Lidt op ad formiddagen letter skyerne heldigvis, og jeg kommer i gang. Kl. 11 gør jeg pause og henter vasketøj – der er tre skjorter, som jeg stryger. Jeg prøver at printe ud, men uden held. Vi aftaler, at Jørn skal kigge på printeren, men det bliver først i morgen. Værtsparret har fri i dag og skal på bjergtur. Jeg får skrevet nogle postkort og havde tænkt mig at gå ned til Scala, men klokken er allerede blevet 12.

Jeg vil egentlig ikke have rødvin, men glemmer, at vi får hovedmåltidet til frokost, fordi køkkenpersonalet har fri onsdag aften. Jeg snakker hyggeligt og tager alligevel et par små glas. Jeg skriver en halv times tid, men bliver søvnig og lægger mig en tre kvarter. Bagefter går jeg tur. Jeg vil hen og se en tilflugtsborg, som de lokale brugte mod sørøvere, men kan ikke finde vej og har i øvrigt heller ingen film i kameraet. Det er meget varmt nu, og jeg slider mig tilbage helt gennemsvedt. Jeg får igen skrevet en tre kvarter og går op på taget, hvor folk sidder og læser i den nyankomne jurists medbragte danske aviser. Desværre er solen nu forsvundet bag bjerget, og jeg kommer til at fryse. Nede igen får jeg skrevet lidt. Det har været en god og produktiv dag. Den italienske rytme kan måske lyde doven med vin og siesta, men jeg opdager, at jeg er utrolig koncentreret i de syv-otte skrivetimer, det alligevel bliver til hver dag.

Aftensmaden er hurtigt overstået, og vi er tre, der går ned for at se pokalfinale på tv nede i Scala. Meget uitaliensk er fjernsynet ikke tændt, men de åbner villigt, hvorefter vi ser kampen alene. Italienerne sidder ude på fortovet og interesserer sig tydeligt ikke for kampe uden landsmænds deltagelse. Det er Paris St. Germain, der vinder 1-0 over Rapid Wien. I pausen får jeg ringet hjem. Min søn vil ringe til mig i morgen tidlig, og jeg skal huske at få nummeret til hospitalet. Det er min fars fødselsdag i morgen – 79 år bliver han. Det meste af det øvrige danskerselskab slutter sig til os, og vi går en dejlig aftentur hjem. I Ravello er alle projektører tændt. De forbereder sig på statsbesøget i morgen.

Jeg har ikke ført dagbog i flere dage nu. Dagene er begivenhedsløse, rutineprægede og arbejdsintense. Herligt. Torsdag den 9. maj startede med fodboldkamp mellem de danske mænd på klostret – helt ærligt var jeg betænkelig ved rygterne om, at vi skulle spille mod lokale italienere. Vi er seks, inklusive værtsparrets to danske gæster, og vi går livfuldt op i kampen. Efter to minutter forstrækker jeg en muskel og kan næsten ikke løbe, så jeg giver den som målmand og bagstopper. Bagefter tager vi en cola i restauranten ved værtens tennisklub, som har lagt bane til. Om eftermiddagen får jeg god gang i bogen.

Den 10. maj tager vi af sted kl. 9 til Capodimonteslottet og Herculaneum ved Napoli. Dagen er varm, og turen er meget vellykket. Vi gør holdt over bjergkammen og fotograferer ud over Napoli-sletten

Fig. 4. Antikkens Herculaneum blev dækket af et tyve meter tykt askelag. Ovenover opstod nutidens Erculano, en forstad til Napoli. Når arkæologerne graver ned, kommer oldtidens huse frem.

med Vesuv i baggrunden. Capodimonte rummer bourbon-kongernes kunstskatte fra 1400-tallet og frem. Størst indtryk gør Tizians billede af Philip II, der ligner den snæversynede katolske mod-reformator, han var. Desuden El Greco, som maler helt moderne, og hvis farver slår mig. Pieter van Brueghel den ældres billede af den blinde, der leder de blinde, er der også. Vi spiser frokost på plænen under palmerne uden for slottet, og jeg mobiliserer min sparsomme paratviden om bourbonerne, à propos den blinde, der leder de blinde. Derefter til Herculaneum. Det er en perle af en romersk oldtidsby, omgivet af den moderne by, som man kan fornemme, fortsætter byggestilen. Solen skinner, og mosaikkerne i de skyggefulde bygninger gør indtryk.

Om aftenen er der lyn i det fjerne ude over havet, måske hundrede kilometer væk. Københavnerne taler om kornmod og applauderer det flotte syn. Geologen får tydeligvis for meget af byboernes naturuvante begejstring og forsvinder – men imponerende er det at se kilometerlange lyn mellem skyer.

Den 11. maj sover jeg over mig, klokken er ni, da jeg vågner. Jeg bander, for vi skal på bjergvandring et kvarter senere, og jeg må have noget kaffe. Men regnen skyller ned, og min cellenabo fortæller, da jeg banker på hans værelsesdør, at de ikke nænnede at vække mig for at fortælle, at turen er aflyst. Godt det samme. Mit ben gør stadig ondt, jeg må støtte mig til gelænderet ned ad trappen. Jeg er i strålende humør, for jeg er tændt på at skrive og nyder at smøre mig et par stykker brød og lave nescafé og derefter skrive resten af dagen. Alt er perfekt. Klokken fire går vi igen tre ned for at se engelsk pokalfinale på cafeen. Der er fejl i avisens tv-program, og kampen begynder først klokken seks. Det gør ikke noget, for vi snakker fint. Vores vært slutter sig til klokken seks for at køre os hjem i regnen, men ser i stedet med. Vi må dog køre, før kampen er forbi, for at nå aftensmaden, for klosterlivet forudsætter punktlighed ved måltiderne. Vi får derfor ikke resultatet (Manchester United slår Liverpool 1-0). Jeg skriver til ud på natten.

Søndag den 12. maj er jeg klar til at få skrevet mit første færdige kapitel ud. Nu virker printeren, men den mangler blæk, og jeg får i stedet rettet lidt til på næste kapitel. Jeg fornemmer en uro ved at skulle igang med det næste, for stoffet ligger anderledes til, og jeg kan ikke fortsætte det gode glid. Om aftenen er der en galgenhumoristisk stemning, og vi drikker kraftigt af rødvinen for at få skuffelsen over vejret på afstand.

Mandag den 13. siler regnen trøstesløst ned hele dagen. Selskabet varmer sig i pejsestuen og sidder med de bærbare computere eller læser. Vi spiller Trivial Pursuit en times tid. Museumsdirektøren er den første, der forlader selskabet. Hendes fjortendages ophold slutter med en hjemrejse i tog til Stuttgart og derfra videre med fly, så hun må afsted et par dage før de andre. Om aftenen er nogle af selskabet lydhøre og medlevende tilhørere til en improviseret fremlæggelse af indholdet i min bog. Det er stimulerende at forklare hovedtesen for et uindviet, men ivrigt medtænkende publikum. Hovedproblemet er at forklare, hvorfor middelalderens store fiskerier både ved Øresund og ved Vestkysten gik ned, så store fiskerlejer, bl. a. Sønderside ved Ho blev forladt. Teorien om den lille istid er genstand for naturvidenskabsfolkenes skepsis, og jeg vover mig ud med min modhypotese: Reformationen ophævede fastedagene og gav mulighed for, at bøfferne erstattede fiskene ved de riges taffel. Dermed faldt fiskepriserne i forhold til landbrugsprodukter, og Danmark blev det ensidige landbrugsland, som vi kender i 1700-tallet. Vestkysten og de indre farvandes fiskerlejer blev forladt, og beboerne måtte enten tage arbejde som tjenestefolk i landbruget eller emigrere til Holland, hvor søfarten kunne bruge masser af søvant og billig arbejdskraft. Værten afslører sig som uddannet erhvervsøkonom ved siden af sin rolle på klosteret og udspørger mig om muligheden for at teste en økonomiteoretisk model på min historie: Hvis folks levestandard steg i 1500-tallet, ville de kun efterspørge mere fisk til et bestemt niveau, hvorefter de i stedet ville begynde at købe andre og dyrere varer som kød, de ikke tidligere havde haft råd til; fisken ville derefter falde relativt i pris, og tilbagegangen altså være et resultat ikke af reformationen, men af simple og også i dag velkendte forbrugsvalg. Tanken er interessant og understreger, hvor svært det er at gennemskue bevæggrundene bag fortidens hændelser.

Tirsdag den 14. maj skinner solen igen. Jeg er næsten lam af træthed, skyller kaffen i mig og lægger mig på et håndklæde på altanen, læser og falder i søvn. Efter en times tid lægger jeg mig op i sengen og sover til kl. 11. Så går jeg ned til byen og handler, tager et brusebad og skriver dagbog før frokosten. En af de andre har også haft et voldsomt anfald af træthed og har sovet tre timer i formiddag. Nu er frokosten overstået, så jeg må se at komme i fart igen.

Eftermiddagen går som en leg, jeg er i gang med at skrive igen. Diskussionen fra i går aftes er blevet bearbejdet i baghovedet, mens jeg lå brak. Jeg har fået nogle flere faktorer ind i min historiske model, og samtidig er jeg blevet klar over, at jeg mangler at belyse nogle centrale forhold om befolkningstal og den nordiske syvårskrigs betydning for de søfarende. Jeg kan mærke, at historien er ved at tage form.

Om aftenen tager vi afsked med endnu tre. De skal rejse tidligt næste morgen. Der er stemning som ved spejderbålet, da tre af kvinderne istem-

mer et skønsomt repertoire. Juristen fortæller om sin lærebog i forfatningsret, specielt om sine betænkeligheder ved, at menneskerettigheder efterhånden handler om, hvad man kan kræve af samfundet, i stedet for hvilke grænser man skal sætte for samfundet. Hans eksempel er miljøret, der nu ofte formuleres som menneskets ret til at leve i et rent miljø, i stedet for at stille krav til, hvad individet gør for at holde miljøet rent. Han giver udtryk for forbavselse over for min opfattelse af jurister som regeltænkende formalister, og mit eksempel med Krudt-Peter (som han aldrig har hørt om) besvarer han med, at sund fornuft vel bør give ham ret til at leve i sin families gamle hus i sin levetid. Jeg håber, han har ret i, at jura kan kobles med sund fornuft, men jeg har svært ved at se, at det er på den måde, juraen praktiseres i vort samfund. Endnu engang er humøret let, og snakken går.

Den næste dag er stille. Vores selskab er svundet ind til otte personer her midt på måneden den 15., mens vi venter på det næste fjortendageshold. Vejret er kedeligt, gråt og ikke varmt. Jeg har skrevet indledningen til bogen, det er udmærket at få gjort, men et krisetegn, for jeg ved, at jeg vil få svært ved at komme videre i kapitlet, som jeg var i gang med.

Det er ikke let at vænne sig til de nyankomne, der skal være her de sidste fjorten dage af måneden. De fire nye er venlige og opstemte, men vi gamle er fastgroede i vores omgangsformer og finder det vist allesammen lidt besværligt midtvejs at skulle tage helt nye mennesker ind. Jeg får morgenmaden overstået i en fart og har ikke lyst til at snakke.

Jeg har skrivebesvær, retter til og finder materiale frem, men har svært ved at få glid. Om eftermiddagen bestemmer jeg mig for at gå til Ravello. Jeg har siddet længe nok på mit værelse uden at røre mig, mens vejret var dårligt i sidste uge. Nu klarer det op, og jeg opdager, at vejen til Ravello ikke er så lang. Jeg skulle have taget den lige tur tidligere, men blev afskrækket af at opdage, hvor lang turen var langs skovstien over bækken. Jeg nyder turen og får taget billeder, ringer hjem, mens jeg kigger ud over Minori og Salerno. På vejen tilbage møder jeg to af de nye. De sidder på Pios café, og vi sludrer om, hvad jeg laver, og om deres sommerhus på Fanø. De er flinke mennesker, og det var godt at komme i snak. Bagefter enes jeg med en anden om, at 'vi gamle' vist må tage initiativ til nogle udflugter for at ryste holdet sammen.

Solen stråler fra morgenen fredag den 17. Jeg lægger en tilmeldingsseddel frem til udflugter og tager solbad en god times tid. Jeg forhaster mig ikke, for det gælder om at nyde solen nu, hvor den endelig er her. Da jeg sætter mig til at skrive, kommer der lidt glid i det, men tjenestepigen Lucia kommer og skal gøre værelset i stand. Jeg går op i printerrummet og printer en tabel ud, men reelt er det spild af tid. Næsen løber, jeg er ved at få høfeber. Gartneren larmede hele dagen i går med at sprøjte plantegift på vinstokkene, og i dag er han i gang med en støjende kantklipper.

Mirakuløst går der hul på skriveriet efter frokosten. Jeg får skrevet en halvanden time, sover og skriver igen. Jeg er helt tilfreds, og om aftenen får jeg igen skrevet. Egentlig vil Jørn helst udsætte den traditionelle kildetur til torsdag i næste uge, men vi får ham overtalt til at gå den i morgen, hvis vejret holder, som det ser ud til.

Vejret er helt perfekt om lørdagen, varmt, og solen skinner fra en blå himmel. Vi sætter afsted kl. 9.15 og går en vidunderlig tur rundt om bjerget bag Amalfi. Vi ser Amalfis middelalderlige 'røverborg' nedefra. På bjerget går nogle folk og brænder grenaffald fra sidste efterår. Bunden skal være ryddet under kastanjetræerne, så de kan finde kastanjerne. Geologerne fortæller om kalkbjergenes tilblivelse, så alle kan forstå det.

Turen varer 3½ time, hvor vi bevæger os rundt i næsten samme niveau (vi stiger fra 400 til 570 meter) og slutter med, at vi går ind i Fogèvola, hvor stien helt naturligt ender i et paradis af et lille osteria, hvor frokosten venter på os. Det er brød, skinke, pølse, ost og vin. Jeg bliver træt og stille efter frokosten, mens de andre snakker løs. Jeg kunne godt bruge en selskabspause en gang imellem, men den går ikke lige nu. Vi går rundt om hjørnet og hen på en bar, hvor jeg bestiller en lækker is (den første hernede) og en cappucino. Det gør godt, og jeg liver lidt op. Vi får alle en friskplukket citron med stilk på af barmanden, da vi går – det er en almindelig lille gave hernede til gode kunder. Derefter går turen ad 350 m stejle trapper lige ned i Middelhavet. Det er Amalfis lido, vi ender på. Af med sandalerne og ud i vandet for at svale af. En har været så forudseende at tage badebukser på inderst, så han svømmer ud. Jeg snyder med turen hjem. Vi er tre, der bestiller en taxi. Jeg orker ikke tanken om at gå op ad trapperne til Minuta og Campidoglio, hvor San Cataldo ligger. Og jeg har heller ikke lyst til at vente på lidoen eller gå op i byen, indtil bussen kommer. Det er herligt at blive kørt hjem af gamle Alfonso, den lokale taxichauffør, som også er den, der kører os på udflugterne. Vel hjemme drikker jeg en kold cola med saft fra den nyplukkede, friskpressede citron. Det smager herligt, og jeg lægger mig på sengen - bare lidt. Jeg sover i to timer og vågner kl. 18.30.

Om aftenen er vejret fortsat herligt, det er den første rigtigt lune aften, og vi sidder ude, men de

andre er trætte og går til ro allerede kl. 21.15. Nu har jeg fået ført dagbog for de sidste tre dage og sætter mig til at læse Smeltediglen af Marguerite Yourcenar, som min historikerkollega har anbefalet mig – efter at hun har læst den på anbefaling fra en af de andre – der selv fik den anbefalet af juristens mor (det københavnske miljø er nu lille). Min altandør står åben, det er første gang, at det kan lade sig gøre om aftenen. Mit hoved er varmt, jeg fik meget sol i dag. Jeg er glad og tilfreds, det var godt at få gået og set så meget, og jeg glæder mig til at skrive i morgen. Jeg føler, at jeg når det, jeg skal.

Klokken ti begynder en larm, som jeg troede kun fandtes i Fellini-film. Søndag den 19. er der marked i Ravello med levende dyr, køer, får og grise, og så er der musik. Det er et tyvemandsorkester, som istemmer den særlige form for søvnig cirkusmusik, som kun kan frembringes i en bagende varm syditaliensk landsby. Vi får et nummer, så bimler og bamler klokkerne. Der er konfirmation i Scala, katolsk stil, hvor de unge for første gang går til alters i deres stiveste puds. Her mellem bjergene løber klokkelarmen frem og tilbage mellem de seks-syv kirker – eller er der tyve? Freden sænker sig kortvarigt, så begynder hornorkesteret igen. Frem til klokken et istemmer de med jævne mellemrum en militærmarch eller en popmelodi. Mirakuløst kan jeg godt arbejde i larmen.

Siestaen sænker sig over os, om søndagen spiser vi de tre retter om middagen, og jeg tager et par glas vin. Jeg læser i Yourcenar et par timer og får startet på arbejdet igen, da orkesteret glad stemmer i klokken fem. Sådan går det frem til halv otte, hvor vi igen spiser. Nu bliver der festfyrværkeri, og vi sætter pris på ekkoet i bjergene, som løfter de beskedne knald op til tivoliske dimensioner.

Mandag den 20. efter tre ugers klostertilværelse kommer gennembruddet. Jeg har haft hjemlængsel, ensomhed, skrivevanskeligheder, men har hele tiden arbejdet stabilt, så kun en enkelt dag er gået uden skriveri. Jeg startede med en fortælling i mit hoved, og i dag falder den på plads. Det er historien om Morten Nielsen, fiskehandler og skibsreder på Sønderside ved Ho, som i 1614 blev anklaget for at være troldkarl af 54 ærlige og bekymrede vidner. Den historie fældede jeg ned en af de allerførste dage som introduktion til bogen, og nu kan jeg se hvorfor. Der kommer en sammenhæng i mit skriveri, som jeg ikke havde gennemtænkt på forhånd, men som nu står mig klar. Mortens fortælling foregår på den tid, hvor Sønderside og med den mange andre fiskerlandsbyer går ned. Jeg har igennem mine skriverier fået påvist, at fiskehandelen i Danmark falder til en tredjedel fra 1540 til 1590 og i de næste tredive år svinder ind til næsten ingenting. Det er i denne sørgelige periode, som i øvrigt er en højkonjunktur for landbruget og landets øvrige befolkning, at Søndersides beboere svinger sig op til uhyrlige anklager mod Morten og hans fire mandlige og ti kvindelige hjælpere. De har viet en kvinde til Lucifer og kærnet smør i havstokken og alle den slags uhyrligheder. Historien er en tragisk illustration af fiskeriets nedgang, og som sådan kan jeg bruge den. Jeg skal ikke bruge den videnskabeligt som bevis – i så fald ville jeg hurtigt komme op at hænge på den solide videnskabelige litteratur, der har afvist entydige sociale sammenhænge som forklaring på hekseprocesserne – men jeg kan bruge historien som en tragedie, der åbner sindet hos den læser, der måske umiddelbart har svært ved at se menneskene bag mine statistikker. Gennembruddet består i, at jeg nu har en historie at skrive på.

Fig. 5. Amalfi ligger ca. 1500 trin under Scala. Byen var i 1000-tallet en af Europas eneste havnebyer, hvor europæiske og arabiske købmænd mødtes. Beliggenheden gav byens rige købmænd ideel beskyttelse mod de hyppige piratangreb. Borgerne kunne tage flugten op ad trapperne til tilflugtsborge ved Scala (som betyder »trappe«).

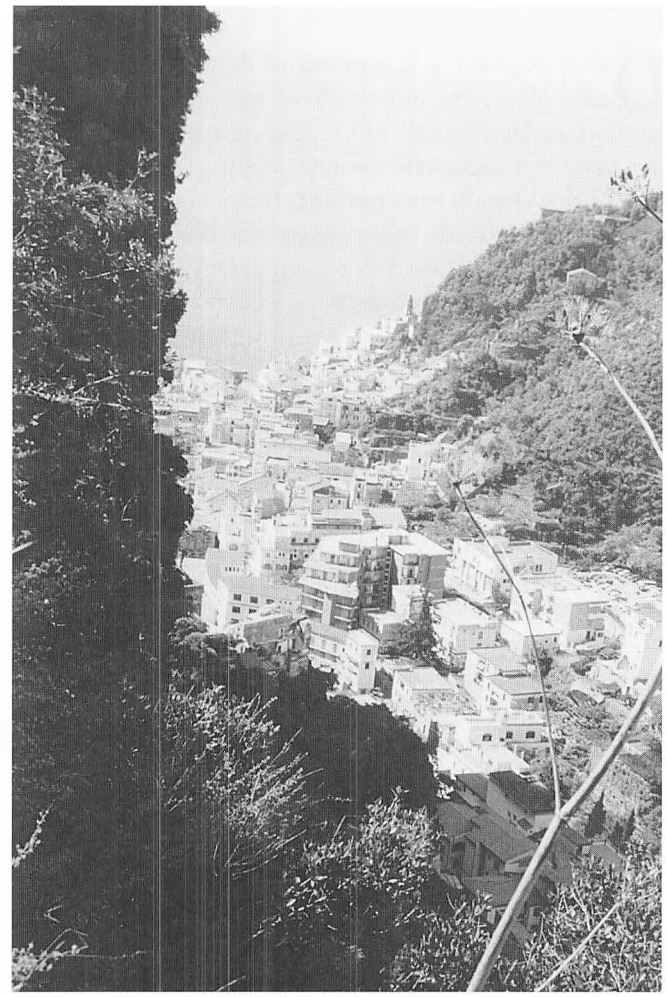

Jeg skriver som en rasende hele den næste dag. Jeg er tændt, og tingene tager form. Jeg bliver også færdig med Yourcenar – en besættende fortælling om 1500-tallets hekseprocesser. Der er en klar sammenhæng i mit hoved i øjeblikket.

Torsdag formiddag går jeg til marked i Amalfi. Efter de sidste dages energiudbrud er det godt at koble hjernen fra. Jeg får købt en smuk frugtskål, som jeg nu kan spekulere over, hvordan jeg får hjem. Om eftermiddagen kommer jeg let over en hurdle i skriveriet, og om aftenen kan jeg se, at mit tredje kapitel ligger godt til.

23. maj: I overmorgen skal jeg rejse – ikke hjem, men videre. Jeg bruger dagen på at gøre mine skriverier færdige, så langt som jeg er nået. 122 engelsksprogede sider fulde af fodnoter er det blevet til, jeg er faktisk ikke så lidt stolt af mig selv. Noget af stoffet er dog genbrug fra gamle artikler, men mere end halvdelen er helt nyt, og jeg har fået et helt andet perspektiv på historien. Printeren gør endnu en gang knuder. Blækpatronen er brugt op efter de sidste par ugers brug, og jeg må rejse med kun halvdelen printet ud.

Lørdagen går med at pakke og indstille mig på afrejsen. Jeg føler mig afklaret og veltilfreds. Jeg har udnyttet mit stipendium, så godt jeg kunne, og føler mig bekræftet i, at det, der for blot en lille måned siden kun var løse ideer, vil blive til en samlet fremstilling af det danske fiskeris historie, som også vil kunne interessere andre end de snævreste faglige kredse.

Søndag den 25. maj er der afrejse. Dagen er lige så smuk, varm og solrig som de sidste ti dage, men alligevel er der kun lidt vemod ved afrejsen. Jeg har sat pris på samværet og nydt klosterets ro, men nu venter en helt anden oplevelse. Fra Napoli skal jeg rejse direkte til Nuuk, Grønland, for at deltage i et seminar om grønlandsk fiskeri i de sidste par århundreder. Det bliver min første oplevelse af Grønland.

For mit vedkommende blev 1996 et privilegeret år. Jeg må takke Institutionen San Cataldo og udtrykke min taknemmelighed over for kollegerne, der gav mig friheden til at rejse, men allervigtigst var det, at familien aldrig klagede over mit fravær.

Poul Holm, forskningsprofessor, Center for Maritim og Regional Historie/Fiskeri- og Søfartsmuseet.

Museerne i Ribe Amt

Den antikvariske Samling
Overdammen 12
6760 Ribe
Tlf: 75 42 00 55
Fax: 75 42 08 55

Ribes Vikinger
Odin Plads
6760 Ribe
Tlf: 75 42 22 22
Fax: 75 42 44 12
Åbningstider:
1/4-31/5: 10-16
1/6-14/9: 10-17
15/9-31/10: 10-16
1/11-31/3: ti-sø 10-16

Quedens Gaard
Overdammen 10
6760 Ribe
Åbningstider:
1/6-31/8: 10-17
1/9-31/10: ti-sø 11-15
1/11-28/2: ti-sø 11-13
1/3-31/5: ti-sø 11-15

Det gamle Rådhus
von Støckens Plads
6760 Ribe
Åbningstider:
1/5-31/5: ma-fr 13-15
1/6-31/8: 13-15
1/9-30/9: ma-fr 13-15

Esbjerg Kunstmuseum
Havnegade 20
6700 Esbjerg
Tlf: 75 13 02 11
Fax: 75 12 68 12
Åbningstider:
Ti-sø 10-16
Museet genåbner efter ombygning i maj 1997

Esbjerg Museum/
Vest-Jyllands Ravmuseum
Torvegade 45
6700 Esbjerg
Tlf: 75 12 78 11
Fax: 75 13 59 49
Åbningstider:
1/6-31/8: 10-16
1/9-31/5: ti-sø 10-16

Bogtrykmuseet
Borgergade 6
6700 Esbjerg
Åbningstider:
1/6-15/9: 12-16
16/9-31/5: ti-sø 13-16

Esbjerg Vandtårn
Havnegade 20
6700 Esbjerg
Åbningstider:
1/6-15/9: 10-16
16/9-31/5: lø-sø 10-16

Fiskeri- og Søfartsmuseet
Tarphagevej 2
6710 Esbjerg V
Tlf: 75 15 06 66
Fax: 75 15 30 57
Åbningstider:
1/9-30/6: 10-17
1/7-31/8: 10-18

Grindsted-Vorbasse Museum
Borgergade 25-27
7200 Grindsted
Tlf: 75 31 01 66
Fax: 75 31 03 99
Åbningstider:
Ma-fr 11-15
Lang lø 11-15

Museumsgården »Karensminde«
Morsbølvej 102
7200 Grindsted
Åbningstider:
Kontakt Grindsted Museum

Besættelsessamlingen
Vestre Skole
Fælledvej 1-3
7200 Grindsted
Tlf: 75 32 14 33 og
75 31 01 66
Åbningstider:
On 19-20 og lø 14-17

Vorbasse Museum
Kirkegade 3
6623 Vorbasse
Tlf: 75 33 37 17
Åbningstider:
Lø-sø 14-17

Gøgl- & Markedsmuseet
Kontakt Grindsted Museum

Museet på Sønderskov
Egnsmuseum for Holsted,
Brørup, Vejen
Sønderskovgårdsvej 2
6650 Brørup
Tlf: 75 38 38 66
Fax: 75 38 38 65
Åbningstider:
Ti-sø 11-16

Ribe Kunstmuseum
Sct. Nicolajgade 10
6760 Ribe
Tlf: 75 42 03 62
Fax: 75 42 21 82
Åbningstider:
15/6-31/8: 11-17
1/9-14/6: ti-lø 13-16, sø 11-16
Januar lukket

Varde Museum
Lundvej 4
6800 Varde
Tlf: 75 22 08 77
Fax: 75 22 07 16
Åbningstider:
1/5-31/8: 13-17
1/9-30/4: 14-17

Varde Artillerimuseum
Vestervold 11A
6800 Varde
Tlf: 75 22 15 94
Åbningstider:
Alle dage 11-17

Blaabjerg Egnsmuseum
Sdr. Allé 21
6830 Nr. Nebel
Tlf: 75 28 71 18
Åbningstider:
15/6-15/9 + efterårsferie: 14-17
16/9-14/6: sø 14-17

Nymindegab
Redningsbådsmuseum
Redningsvejen, Nymindegab
6830 Nr. Nebel
Åbningstider:
1/6-30/6: lø-sø 15-17
1/7-31/8: 15-17
Efterårsferie + påske: 15-17

Blåvandshuk Egnsmuseum
Kirkegade 1
6840 Oksbøl
Tlf: 75 27 21 59
Åbningstider:
15/6-15/9: 14-17
16/9-14/6: sø-to 14-17
Efterårsferie + påske: 14-17

Blåvand Museum
Blåvandvej
6857 Blåvand
Åbningstider:
1/6-14/6: lø-sø 14-17
15/6-15/9: 14-17
Efterårsferie + påske: 14-17

Blåvand Redningsbådsmuseum
Fyrvej 25
6857 Blåvand
Åbningstider:
1/6-30/6: lø-sø 15-17
1/7-31/8 + efterårsferie: 15-17
Påske: 15-17

Tirpitz-stillingen
Tane Hedevej
6857 Blåvand
Tlf: 75 27 84 27
Åbningstider:
Alle dage 11-17

Vejen Kunstmuseum
Østergade 4
6600 Vejen
Tlf: 75 36 04 82
Åbningstider:
1/10-31/3: ti-lø 14-17,
sø 10-12 og 14-17
1/4-30/9: ti-sø 10-12 og 14-17

Ølgod Museum
Kulturhuset
Vestergade 5-7
6870 Ølgod
Tlf: 75 24 50 11
Fax: 75 24 63 30
Åbningstider:
Ti-sø 14-17

Hjedding Mejerimuseum
Hjeddingvej 2
6870 Ølgod
Åbningstider:
1/6-15/9: sø 14-17
1/7-31/7: lø-sø 14-17

Hodde Skolemuseum
Letbækvej, v/ Hodde Kirke
6870 Ølgod
Åbningstider:
1/6-15/9: sø 14-17
1/7-31/7: lø-sø 14-17

Ølgod gamle Vandværk
Egknudvej/Tårnvej
6870 Ølgod
Åbningstider:
1/4-20/10: 10-16

Konserveringscentret for museerne i Ribe, Ringkjøbing og Sønderjyllands amter
Ølgod afdeling
Vestergade 5-7
6870 Ølgod
Tlf: 75 24 56 44
Fax: 75 24 64 57

Gram afdeling
Fabriksvej 17-21
6510 Gram
Tlf: 74 82 20 47
Fax: 74 82 24 47

Museer associeret Ribe Amts museumsråd
Bramming Egnsmuseum
Pederstræde 4
6740 Bramming
Tlf: 75 17 29 28
Åbningstider:
Ti, to og sø 13-16
Eller efter aftale

Danmarks Flyvemuseum
Mobilium
Ellehammers Allé 3
7190 Billund
Tlf: 75 35 32 22
Åbningstider:
1/9-19/6: 10-17
20/6-31/8: 10-19

Fanø Kunstmuseum
Nordland 5, Sønderho
6720 Fanø
Tlf: 75 16 40 44
Åbningstider:
Påskeferie, efterårsferie, helligdage: 14-17
9/4-14/6 og 1/9-31/10: ti-sø 14-17
15/6-31/8: 10-12 og 13-17

Fanø Museum
Skolevej, Nordby
6720 Fanø
Tlf: 75 16 61 37
Åbningstider:
1/6-30/6: ma-lø 10-13
1/7-16/8: ma-fr 10-12 og 14-17,
lø 10-13
18/8-14/9: ma-lø 10-13
Efterårsferie: 10-13

Fanø Skibsfarts-
og Dragtsamling
Hovedgaden 28, Nordby
6720 Fanø
Tlf: 75 16 22 72
Åbningstider:
1/5-30/9: ma-lø 10-12 og 14-17,
sø 14-17
1/10-30/4: ma-lø 10-12
Juli: alle dage 10-17

Hannes Hus
Sønderho
6720 Fanø
Tlf: 75 16 40 90
Åbningstider:
20/6-31/8: alle dage 15-17
samt efter aftale

Mandøhuset
Mandø Byvej 5, Mandø
6760 Ribe
Tlf: 75 44 60 52
Åbningstider:
45 min. før Mandø-bussens
afgang og efter aftale

Tistrup Samlingen
Kunstbygningen
Lærkevej 21
6862 Tistrup
Tlf: 75 29 98 25
Åbningstider:
Åben i forbindelse med Vestjysk Kunstforenings skiftende udstillinger

Ribe Amts Museumsråd
Vestergade 7
6870 Ølgod
Tlf: 75 24 50 11
Fax: 74 24 63 30

Indhold

Ole Schou Vesterbæk
Karensminde - en museumsgård bliver til 3

Mette Slyngborg
Workshop for tryk og papir - Bogtrykmuseet i Esbjerg 6

Mariann Ploug
Er skønvirke jugend eller art nouveau? 9

Inge Merete Kjeldgaard
En drømmeverden - Tøns Breer Nielsens billedunivers 16

Jørgen S. Gram
En Fanødragt 20

Søren Manøe
Mette Magrete Tvistman - Danmarks første kvindelige urmager 24

Torkil Funder
Skolen i Ribe - fortællinger 1145-1995 - en særudstilling på det nye museum i Ribe 29

Peter H. Mikkelsen og Claus K. Jensen
Skonager - den førromerske bebyggelse 43

Lene B. Frandsen og Jørgen Westphal
De rige kvinder i Billum - to bemærkelsesværdige kvindegrave fra yngre romersk jernalder 48

Mikkel Sørensen
Konservering af to træspande fra en kvindegrav ved Billum 54

Christian-Peter Pedersen
Fra skår til kar 59

Ulla Mejdahl
Bebyggelse og teglovn fra Veldbæks senmiddelalder, renæssance og nyere tid - set med arkæologens øjne 62

John T. Lauridsen
»Kolonien« på kirkegrunden - havehusbeboelsens afvikling i Esbjerg 67

Linda Klitmøller
Arbejdsmænd gennem 100 år - arbejdsmændenes organisering i Vejen 1896 - 1996 75

Poul Holm
Dagbog fra et kloster i Syditalien 81

Museerne i Ribe Amt 90

